

Hierarchie jako přednost i slabina komunistického vládnutí

Dědictví komunistické vlády IV: sborník příspěvků
ze semináře konaného 11. a 12. září 2003 v Praze

Martin Hájek (ed.)

SP 03:12

2003

Tuto práci recenzovali: Mgr. Milan Tuček, CSc.
 Mgr. Jaroslav Cuhra

Tento text vznikl v rámci projektu podporovaného Grantovou agenturou ČR č. 403/01/1564.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003.

ISBN 80-7330-045-1

Obsah

Abstrakt	5
Abstract	6
Abstraktum	7
Úvodní slovo	9
Introduction	11
Ein Wort zur Einführung	13
Principy a metody komunistické vlády obecně	16
Socialistická zákonnost jako záruka působení komunistické strany a socialistických organizací (<i>Jiří Kabele</i>)	16
Úkoly a moderní doba (<i>Tomáš Holeček</i>)	30
Převrácené řídicí pyramidy socialistického hospodářství (<i>Lubomír Mlčoch</i>)	36
Socialistická pravidla a řády: Případ Komunistické strany Československé (<i>Jiří Kabele</i>)	45
Podoby komunistické vlády na různých úrovních	59
Stranické vládnutí na nejvyšší úrovni – vybrané problémy (<i>Martin Hájek</i>)	59
Pozdní komunistické vládnutí na okresní úrovni (<i>Zdenka Vajdová</i>)	73
Orgány MNV v systému komunistické moci (<i>Lukáš Valeš</i>)	80
Komunisté středoslovenských vesnic (<i>Josef Kandert</i>)	89
Komunistická vláda a individuální a kolektivní paměť	97
Dotazníky a životopisy jako nástroj kontroly nad občany a jejich využívání k získání mocenské pozice v období komunistického režimu v Československu (<i>Jiřina Šiklová</i>)	97
Shrnutí	105

Hierarchie jako přednost i slabina komunistického vládnutí

Dědictví komunistické vlády IV: sborník příspěvků ze semináře konaného 11. a 12. září 2003 v Praze

Martin Hájek (ed.)

Abstrakt

Sborník sestává z upravených příspěvků přednesených na semináři Hierarchie jako síla i slabina komunistického vládnutí, který se konal ve dnech 11. – 12. září 2003 na Fakultě sociálních věd UK. Celkovým záměrem semináře bylo pokud možno nezkresleně a bez předsudků ukázat a interpretovat procedury komunistického ovládnutí společnosti na konci osmdesátých let. Přednesené příspěvky, resp. ve sborníku shromážděné texty lze rozdělit do tří tematických skupin. První skupinu tvoří zkoumání metod a strategií komunistického vládnutí v obecnosti. Jde zejména o právní rámování tohoto vládnutí, jeho příslušnost k moderním formám vlády, které jen velmi těžko oddělují politické od ekonomického a mají často všeplánovací ambice. V neposlední řadě sem patří i problematika charakteru pravidel a řádů v reálném socialismu. Druhou skupinu tvoří příspěvky rozebírající podoby vládnutí na nejvyšší, okresní a místní úrovni. Konečně závěrečný pomyslný oddíl sestává z příspěvku věnovaného komunistickému vládnutí a individuální a kolektivní paměti.

Klíčová slova

komunistická vláda, reálný socialismus, hierarchie, komunistická strana

Hierarchy as a Strength and Weakness of Communist Rule

The Legacy of Communist Rule IV: A Volume of Papers from the Seminar Held in Prague on September 11-12, 2003

Martin Hájek (ed.)

Abstract

This volume is comprised of the papers that were presented at the seminar "Hierarchy as a Strength and Weakness of Communist Rule", which was held on 11-12 September 2003 at the Faculty of Social Sciences of Charles University in Prague. The general purpose of the seminar was to reveal and interpret, in so far as possible without misrepresentation or bias, the procedures on which communist rule of society was based at the end of the 1980s. The papers delivered at the seminar and presented here in this volume can be divided into three thematic groups. The first group is made up of investigations into the methods and strategies of communist rule in general. This refers mainly to the legal framework of this rule, how it fits among the modern forms of government, which are able only with difficulty to separate the political from the economic and which often feature all-encompassing planning ambitions. This group of papers also covers the issue of the character of the rules and orders in "really existing" socialism. The second group is made up of papers devoted to analysing the form of rule at the highest level, the district level and the local level. The final and concluding section is comprised of two papers dealing with the subject of communist rule and individual and collective memory.

Keywords

Communist rule, real socialism, hierarchy, communist party

Hierarchie als Vorteil und Schwäche kommunistischer Herrschaft

Das Erbe der kommunistischen Herrschaft IV: Ein Sammelband von Beiträgen zu einem Seminar, das am 11. und 12. September 2003 in Prag stattfand

Martin Hájek (Hrg.)

Abstraktum

Der Sammelband ist aus Beiträgen zusammengesetzt, die beim Seminar Hierarchie als Vorteil und Schwäche kommunistischen Herrschens vorgetragen wurden, welches am 11. und 12. September 2003 in Prag in der Fakultät für Sozialwissenschaften der Karlsuniversität stattfand. Das Ziel des Seminars war es, ohne Vorurteile und, soweit es geht, unverzerrt die kommunistischen MachtprozEDUREN zur Beherrschung der Gesellschaft am Ende der achtziger Jahre zu interpretieren und aufzuzeigen. Die vorgetragenen Beiträge bzw. die hier zusammengestellten Texte kann man in drei thematische Gruppen aufteilen. Die erste Gruppe bilden Untersuchungen zu Methoden und Strategien kommunistischer Herrschaft allgemein. Es geht insbesondere um den Rechtsrahmen dieser Herrschaft und die Zugehörigkeit zu modernen Herrschaftsformen, die nur schwer Politisches von Wirtschaftlichem zu trennen vermögen und die Ambitionen haben, alles zu planen. Nicht zuletzt gehört hierzu auch die Problematik des Charakters von Regeln und Ordnungen im realen Sozialismus. Die zweite Gruppe bilden Beiträge, die die Gestalt der Herrschaft auf höchster, auf Kreis- und auf Ortsebene untersuchen. Die letzte Gruppe besteht aus zwei Beiträgen, die sich mit der kommunistischen Herrschaft und dem individuellen und kollektiven Gedächtnis befassen.

Schlüsselbegriffe

Kommunistische Herrschaft, Realer Sozialismus, Hierarchie, Kommunistische Partei

Úvodní slovo

Normalizační zrcadlo nevyprávělo o komunistickém režimu pravdu. Ani přerodové zrcadlo sametové revoluce a transformace nám nenabízí realistický obraz o komunistickém vládnutí. Seminář *Hierarchie jako síla i slabina komunistického vládnutí* se pokusil nabídnout věrnější obrazy komunistického vládnutí. Domníváme se, že na komunistickém vládnutí můžeme studovat některé klíčové rysy moderního vládnutí a že dosažené znalosti nás mohou lépe vybavit pro boj proti institucionalizované neodpovědnosti, která moderní vládnutí provází.

Hlavní téma semináře se odvíjelo od cíle výzkumného projektu *Dědictví komunistické vlády*. Je jím sociologické studium českého reálného socialismu, které pokud možno nezkresleně a bez předsudků popíše i teoreticky uchopí procedury komunistického ovládnutí společnosti (uskutečňování vládnoucí úlohy komunistické strany) na konci osmdesátých let. Takový popis by se měl stát východiskem pro studium možných podob polistopadové setrvačnosti těchto forem vládnutí.

Zajímá nás podíl hierarchií na poměrně stabilním institucionálním fungování českého reálného socialismu na konci osmdesátých let. Vládu či vládnutí jsme si definovali jako výkon pravomocí či jinak získaných mocí ve vztazích nadřízenosti. Takto vláda hierarchicky prostupuje celou společnost od shora dolů. Uplatňování demokratického centralismu a procedury spravování nomenklatury činily – navzdory deklarovanému rovnostářství – z hierarchií zároveň prostředek i cíl komunistického vládnutí. Po listopadu 1989 se již nemohly bez výsadního postavení komunistické strany uplatňovat ve své „totálnosti“. Nicméně celá řada indicií nasvědčuje tomu, že dříve zavedené způsoby a procedury vládnutí stejně jako nejrůznější formy institucionalizované neodpovědnosti se zdárně přizpůsobovaly novým poměrům a mohly poměrně snadno kolonizovat nově zaváděné ústavní formy vládnutí. Domníváme se, že je to způsobeno tím, že komunistické vládnutí bylo založeno na specifických formách ovládnutí původně ústavních institucí, které v nových poměrech mohly přijít vhod nejrůznějším zájmovým skupinám. Komunismus byl školou, jak při zachování fasády demokracie vládnout nedemokraticky.

Seminář se konal ve dnech 11. – 12. září 2003 v hlavní budově Fakulty sociálních věd UK v Praze 1 na Smetanově nábřeží ještě před ukončením grantového projektu (403/01/1564). Sloužil především třem účelům: měl přispět k rozvinutí mezinárodní spolupráce, ke kritickému zhodnocení především teoretických prací vzniklých v rámci projektu a v neposlední míře též k diskusi otevřených problémů komunistického vládnutí, která umožní zpřesnit a prohloubit souhrnnou interpretaci popsaných způsobů vládnutí v československém reálném socialismu.

Příspěvky přednesené na semináři můžeme volně rozdělit do tří tematických skupin. První skupinu tvoří obecná problematika metod a strategií komunistického vládnutí. Jiří Kabele ve svém textu demonstruje, jak socialistické právní rámování poskytovalo oporu výkonu státní moci především oslabením důležitosti pravidel–zákonů a výrazným posílením významu podzákonných norem a nepsaných pravidel. Vzniklo tím prostředí, které garantovalo „zákonné“ uplatňování vedoucí úlohy komunistické strany. Tomáš Holeček popsal zadávání stranických úkolů na krajské úrovni komunistické vlády. Ukazuje na některé charakteristické rysy zadávání úkolů, např. opakované nařizování toho, co již stejně je povinné, které jsou podle jeho názoru vlastní modernímu vládnutí obecně. Převrácené řídicí pyramidy v ekonomikách reálného socialismu objasňuje ve svém příspěvku Lubomír Mlčoch. Jádrem jeho argumentu je myšlenka, že „přehnaná ambicióznost společenského experimentu s plánováním a řízením celé ekonomiky a společnosti měla za následek nefunkčnost „řídicí pyramidy“ a v určitém stadiu evoluce systému i zrod protichůdných – ale také vlastně i sebezáchovných – sil „převrácené řídicí pyramidy.“ Tematiku obecných metod a strategií komunistického vládnutí uzavírá Jiří Kabele svou analýzou komunistických řádů a předpisů. V určité návaznosti na svůj předchozí příspěvek ukazuje na typický rys komunistického

kých řádů – opomíjením jistých procedurálních specifikací vztahů uvnitř hierarchií vzniklý a hájený prostor pro uplatnění demokratického centralismu a komunistické správy nomenklatury.

Druhá skupina textů rozebírá problematiku strategií komunistické vlády na různých hierarchických úrovních. Martin Hájek se pokouší argumentovat, že komunistické vládnutí na nejvyšší úrovni bylo vlastně dvojí vládnutí – straně a společnosti, přičemž snaha zvládnout obojí současně vedla nejvyšší vedení často k těžko řešitelným dilematům. Například čistka ve stranickém vedení znamenala přímo i nepřímo čistku v nejvyšších státních orgánech a naopak; udělat jedno bez druhého prostě nebylo možné. Zdenka Vajdová se ve svém textu soustředila na postupné proměny, kterými procházelo komunistické vládnutí na okresní úrovni. Dokládá to například na množství a druhu účastníků různých stranických schůzí nebo na stylové proměně příspěvků a diskusních vystoupení. Roli místních a městských národních výborů a jejich postavení v systému vlády v reálném socialismu popisuje Lukáš Valeš. Zjistil, že „byly výjimečné jak svým právním postavením, schopností zapojit do místní správy i občany jsoucí mimo tehdejší politické struktury, tak především věcným pragmatismem při řízení obcí a měst.“ Tento politický pragmatismus národních výborů se podle jeho názoru plně projevoval zvláště ke konci komunistického režimu. Josefa Kanderta zajímalo postavení a vláda komunistů v tradičních vesnických komunitách. Ve svém příspěvku podává detailní a na etnografickém výzkumu založený popis politické struktury zkoumaných vesnic a role komunistů v nich. Tvrdí, že komunita byla vždy rozdělena do dvou o moc soupeřících klik, přičemž v obou mohli být komunisté zastoupeni.

Závěrečnou část sborníku tvoří text zabývající se vztahem komunistického vládnutí a pamětí. Esej Jiřiny Šiklové vychází z analýzy vlastní minulosti těch, kteří zapomněli nebo se snaží zapomenout, že komunistické vládnutí udržovali když už ničím jiným, tak poctivým vyplňováním kádrových dotazníků. V textu uvádí různé podoby a přehlížené důsledky těchto „sebehodnocení“.

Martin Hájek

Introduction

The mirror of normalisation did not tell the truth about the communist regime. Nor did the transition-period mirror of the Velvet Revolution and the ensuing transformation present a realistic portrait of communist rule. The seminar "Hierarchy as a Strength and Weakness of Communist Rule" attempted to offer truer images of communist rule. The authors believe that it is possible to study some of the key features of modern rule in the communist regime and that the knowledge that can be gained from this will help facilitate a better preparedness and understanding for the battle against the institutionalised irresponsibility that accompanies modern rule.

The main subject of the seminar developed out of one of the goals of the research project "The Legacy of Communist Rule". That aim was to conduct a sociological study of Czech real socialism that could as much as possible without distortion or bias describe and theoretically pinpoint the procedures lying behind communist control over society (the process of implementing its leading role) at the end of the 1980s. This kind of description was intended to serve as a starting point for the study of the kind of possible shapes the postrevolution persistence of these forms of rule can take.

The authors were interested in the role hierarchies played in the relatively stable institutional functioning of Czech real socialism at the end of the 1980s. They defined government and rule as the execution of authority and otherwise acquired power in hierarchical relationships. In this way the government hierarchically permeates the whole of society from the top down. The application of democratic centralism and the procedures of nomenclature administration rendered hierarchies – despite the declared egalitarianism – at once a means and an end of communist rule. After November 1989, without the Communist Party occupying its exclusive position, these could no longer be applied in their "totality". Nonetheless, an entire series of indicators suggest that the methods and procedures of rule introduced at an earlier time have, just like a variety of other forms of institutionalised irresponsibility, successfully managed to adjust to meet the new circumstances and are able with relative ease to colonise the newly introduced constitutional forms of rule. The authors believe that this is caused by the fact that communist rule was founded on specific forms of controlling what were originally constitutional institutions, which in the new circumstances could come in useful for a variety of different interest groups. Communism was the place to learn how to rule undemocratically while preserving the façade of democracy.

The seminar was held on 11-12 September 2003 in the main building of the Faculty of Social Sciences of Charles University in Prague, just prior to the conclusion of the grant project (no. 403/01/1564). It served mainly three purposes: it was intended to contribute to furthering international co-operation; to contribute to a critical evaluation of mainly the theoretical work resulting from the project; and to no less a degree to contribute to an open discussion of issues relating to communist rule, which it turn would serve to deepen and specify the summary interpretation of the described methods of rule in Czechoslovak real socialism.

The seminar contributions in this presented in this volume could be loosely divided into three thematic groups. The first group was made up of papers dealing with the general subject of the methods and strategies of communist rule. Jiří Kabele demonstrates how the socialist legal framework provided a support to the execution of state power primarily through the weakening of the importance ascribed to ruleslaws and through the considerable strengthening of the significance of sublegal norms and unwritten rules. There thus emerged an environment that could guarantee the "legal" assertion of the leading role of the Communist Party. Tomáš Holeček describes the commissioning of Party tasks at the regional level of communist government. He underlines some characteristic features of this process, e.g. the repeated issuing of orders to do that which is obligatory anyway, which in the author's view is a feature common to modern forms of rule in general. Lubomír Mlčoch examines the inverted executive pyramid in the economies of real socialism. The core of his argument is the idea that "the exaggerated ambitiousness of the social expe-

riment in planning and running an entire economy and society led to the inoperativeness of the 'executive pyramid' and at a certain stage in the evolution of the system also to the rise of the contradictory – but also actually selfpreserving – forces in the inverted 'executive pyramid'. Petr Kohútek focuses on the issue of the intertwining of political and economic dimensions of conduct, describing the strategies of the distribution and acquisition of means on the basis of a particular example. Using research studies drawn from the past and the present he draws a parallel between the past strategies used to acquire money "from the state" and today's strategies of acquiring financial resources from European funds. Jiří Kabele concludes the discussion of the subject of methods and strategies of communist rule with his analysis of communist orders and regulations. Hooking up in part to his previous study in these pages he points to a typical feature of communist orders – the neglect of certain procedural specifications of the relationships within the hierarchy and the space that consequently emerges and is defended for asserting democratic centralism and the communist nomenclature administration.

The second group of texts is devoted to analyses of the strategies of communist government at different levels in the hierarchy. Martin Hájek argues that communist rule at the highest level was actually a double rule – over the Party and society – wherein the attempt to control both at the same time often presented the highest leadership with dilemmas difficult to resolve. For example, the purge in the Party leadership signified also a direct and indirect purge in the highest state organs and vice versa; to do one without the other was simply not possible. Zdena Vajdová focuses on the gradual transformations that the communist rule went through at the district level. This is demonstrated for example by the amount and kind of participants in various Party meetings or the stylistic transformation of speeches and discussion contributions. The role of local and metropolitan national committees and their position in the system of government in real socialism is described by Lukáš Valeš. He discovered that "they were exceptional both in terms of their legal standing, their capacity even to integrate citizens in local administration who otherwise were outside the political structure at that time, and primarily in terms of their material pragmatism in managing districts and towns". In the author's view this political pragmatism of the national committees expressed itself fully particularly towards the end of the communist regime. Two other contributions focus on rule and communists in Slovakia. Simon Smith reveals several tendencies in the regime of local rule, which appeared in connection with the new way in which the central and marginal space was organised. The main areas with the dominant industrial enterprises had a tendency to accept the "instrumental" regime, while "organic" regimes were characteristic for the peripheral areas. Nonetheless, according to the author the development of certain areas was still dependent on position within the administrative hierarchy. Josef Kandert examined the position and government of communists in traditional village communities. In his paper he provides a detailed and ethnographically researched description of the structure of the villages studied and the role of the communists within them. He claims that the community was always divided into two rival cliques competing for power, while at the same time it was possible for communists to be represented in both of them.

The concluding section of the volume contains two texts dealing with the relationship between communist rule and collective and individual memory. Fran_oise Mayer bases her paper on a study of five published testimonies given by former communist functionaries. The author shows how complex and, in the postcommunist field, unique a situation the former prominent figures of the communist regime in this country found themselves in and how this is projected in their statements. The author attempts to show how through this testimony, which often takes the form of justifications, we can learn more about the system of political and social values of the people behind them. The essay by Jiřina Šiklová stems from an analysis of the personal past of those who have forgotten or are trying to forget that they sustained communist rule if by no other means then at least by dutifully filling in of cadre questionnaires. The text presents various forms of these "selfevaluations" and their overlooked consequences.

Martin Hájek

Ein Wort zur Einführung

Der Spiegel der Normalisierung zeigte nicht die Wahrheit über das kommunistische Regime. Nicht einmal der Spiegel der samtenen Revolution und Transformation bietet uns ein realistisches Bild der kommunistischen Herrschaft. Das Seminar Hierarchie als Vorteil und Schwäche kommunistischer Herrschaft versucht, ein getreueres Bild kommunistischer Herrschaft zu zeichnen. Wir meinen, dass wir an ihr einige Schlüsselemente modernen Herrschens studieren können und dass die gewonnenen Erkenntnisse uns für den Kampf gegen institutionalisierte Unverantwortlichkeit, die modernes Regieren begleitet, ausstatten.

Das Hauptthema des Seminars leitete sich von den Zeilen des Forschungsprojekts Das Erbe der kommunistischen Herrschaft ab. Es ist das soziologische Studium des tschechischen Realsozialismus, welches, ohne Vorurteile und soweit es geht unverzerrt die kommunistischen Machtprozeduren zur Beherrschung der Gesellschaft (die Erfüllung ihrer Regierungsaufgaben) am Ende der achtziger Jahre interpretiert, aufzuzeigen und theoretisch zu erfassen. Eine solche Beschreibung sollte den Ausgangspunkt für das Studium möglicher fortdauernder Arten dieser Herrschaftsformen auch nach der Novemberrevolution darstellen.

Uns interessierte der Anteil von Hierarchien am weitgehend stabilen institutionellen Funktionieren des tschechischen Realsozialismus am Ende der achtziger Jahre. Herrschaft bzw. Herrschen definieren wir als Ausübung von Befugnissen oder anders erworbener Macht aus der Position eines Vorgesetzten heraus. So durchdringt die Herrschaft hierarchisch von unten nach oben die gesamte Gesellschaft. Die Anwendung des demokratischen Zentralismus und die Prozeduren der Regelung der Nomenklatura machten aus der Hierarchie, trotz deklariertes Gleichheit, sowohl das Mittel als auch den Zweck kommunistischer Herrschaft. Nach dem November 1989 konnten sie sich, trotz der bedeutenden Stellung der kommunistischen Partei, nicht mehr in ihrer "Totalität" bezahlt machen. Trotzdem gibt es eine Reihe von Indizien dafür, dass diese früher eingeführten Methoden und Prozeduren der Herrschaft, wie verschiedenste Formen institutionalisierter Unverantwortung, sich erfolgreich an die neuen Verhältnisse angepasst haben und relativ einfach neu eingeführte verfassungsmäßige Formen der Herrschaft kolonialisieren konnten. Wir glauben, dass das dadurch bedingt ist, dass die kommunistische Herrschaft auf spezifischen Formen der Beherrschung ursprünglich reiner Verfassungsinstitutionen begründet war, die in den neuen Verhältnissen verschiedensten Interessengruppen gelegen kamen. Der Kommunismus war die Schule, wie man unter Wahrung der demokratischen Fassade undemokratisch herrschen konnte.

Das Seminar fand am 11. und 12. September 2003 im Hauptgebäude der Fakultät der Sozialwissenschaften der Karlsuniversität in Prag 1 am Smetanaufer, noch vor der Beendigung des Forschungsprojekts (403/01/1564), statt.

Es diente drei Zwecken: der Entwicklung zwischenstaatlicher Zusammenarbeit, der kritischen Bewertung, hauptsächlich der theoretischen Arbeiten, die im Rahmen des Projekts entstanden und schließlich der Diskussion offener Probleme der kommunistischen Herrschaft, die es ermöglicht, die Gesamtinterpretation der beschriebenen Arten der Herrschaft im tschechoslowakischen Realsozialismus zu vertiefen und zu präzisieren.

Die vorgetragenen Beiträge kann man in drei thematische Gruppen aufteilen. Die erste Gruppe bilden Untersuchungen zu Methoden und Strategien kommunistischer Herrschaft allgemein. Jiří Kabele demonstriert in seinem Text, wie der sozialistische Rechtsrahmen die staatliche Machtausübung unterstützte, insbesondere indem die Wichtigkeit von Regeln bzw. Gesetzen abgeschwächt und die Bedeutung untergeordneter Normen und ungeschriebener Regeln verstärkt wurden.

Es entstand damit ein Umfeld, welches das „rechtliche“ Geltendmachen der führenden Aufgabe der kommunistischen Partei garantierte. Tomáš Holeček beschrieb die Vergabe von Parteiaufgaben auf Bezirksebene kommunistischer Regierung. Er zeigt einige charakteristische Eigenschaften der vergebenen Aufgaben auf, wie zB. das wiederholte Anordnen von etwas, was sowieso Pflicht ist, das seiner Meinung nach für moderne Herrschaft allgemein gilt. Die Umkehrung der Leitungsfunktionspyramide in den Ökonomien des realen Sozialismus erklärt Lubomír Mlčoch in seinem Beitrag. Der Kern seines Argumentes ist der Gedanke, dass die "übertriebenen Ambitionen des gesellschaftlichen Experiments mit dem Planen und Steuern der gesamten Ökonomie und Gesellschaft das Nichtfunktionieren der ‚Leitungsfunktionspyramide‘ zur Folge hatte und in einem gewissen Evolutionsstadium des Systems sogar gegenläufige, aber eigentlich auch selbsterhaltende, Kräfte der ‚umgekehrten Leitungsfunktionspyramide‘ entwickelte". Mit der Durchdringung der politischen und ökonomischen Dimensionen des Handelns beschäftigt sich Petr Kohútek. Er beschreibt Verteilungsstrategien und Strategien der Ressourcenzuteilung am Beispiel der sog. Aktion Z. Auf der Grundlage seiner Forschungen zur Vergangenheit und Gegenwart erschließt er Parallelen zwischen ehemaligen Strategien der Geldbeschaffung „vom Staat“ und heutigen Strategien zur Ressourcenzuteilung aus europäischen Fonds. Die Thematik der allgemeinen Methoden und Strategien der kommunistischen Herrschaft beendet Jiří Kabele mit seiner Analyse kommunistischer Reglements und Verordnungen. In gewissem Zusammenhang mit seinem vorangehenden Beitrag zeigt er eine typische Eigenheit kommunistischer Reglements, nämlich die Außerachtlassung bestimmter prozeduraler Spezifikationen der Beziehungen innerhalb der Machthierarchie und dem damit verbunden entstandenen und verteidigten Raum für die Geltendmachung des demokratischen Zentralismus und der kommunistischen Leitung der Nomenklatura.

Die zweite Textgruppe beschäftigt sich mit der Problematik der Strategien kommunistischer Herrschaft auf verschiedenen Ebenen der Hierarchie. Martin Hájek versucht zu argumentieren, dass die kommunistische Herrschaft auf höchster Ebene eigentlich eine Doppelherrschaft von Partei und Gesellschaft war, wobei der Versuch beides gleichzeitig zu bewältigen, die oberste Führung oft in schwer aufzulösende Dilemma führte. So bedeutete eine Säuberung innerhalb der Parteiführung direkt und indirekt auch eine Säuberung innerhalb der höchsten staatlichen Organe und umgekehrt. Das eine ohne das andere durchzuführen war nicht möglich.

Zdena Vajdová konzentrierte sich bei ihrem Vortrag auf die Veränderungen, die das kommunistische Herrschaftssystem auf Kreisebene durchmachte. Sie belegt das anhand der Art und Menge der Teilnehmer an den Parteitreffen oder an den Veränderungen im Stil der Rede und Diskussionsbeiträge. Die Rolle der Orts- und der städtischen Volkskomitees und ihre Stellung im Herrschaftssystem des realen Sozialismus beschreibt Lukáš Valeš. Er stellte fest, dass sie "eine Ausnahmestellung innehatten, was sowohl ihre rechtliche Position und ihr Vermögen betraf, in die örtliche Verwaltung auch Bürger einzubinden, die in die damaligen politischen Strukturen nicht eingebunden waren, als auch durch ihren sachlichen Pragmatismus bei der Leitung der Städte und Gemeinden". Dieser politische Pragmatismus trat seiner Meinung nach insbesondere gegen Ende des kommunistischen Regimes zu Tage. Zwei weitere Beiträge widmen sich der Herrschaft und den Kommunisten in der Slowakei. Simon Smith stellte einige neue Tendenzen bei der lokalen Herrschaft des Regime fest, die im Zusammenhang mit der Neuordnung der Zentral- und Randgebiete auftraten. Auf der einen Seite hatten die Hauptgebiete mit ihren dominanten produzierenden Industrien die Neigung, ein "instrumentelles" Regime zu akzeptieren, wohingegen auf der anderen Seite für Randgebiete "organische" Regime charakteristisch waren. Trotzdem war, dem Autor nach, die Entwicklung einer Region auch so von ihrer Stellung in der administrativen Hierarchie abhängig. Josef Kandert interessierte sich für die Stellung und die kommunistische

tische Herrschaft in ländlichen Kommunen. In seinem Beitrag gibt er eine detaillierte, auf ethnografische Forschung gestützte, Beschreibung der politischen Struktur der untersuchten Dörfer und der Rolle der Kommunisten in ihnen. Er behauptet, dass eine Kommune immer in zwei, um die Macht kämpfende, Cliquen aufgeteilt war, wobei in beiden Kommunisten vertreten sein konnten.

Den abschließenden Teil des Sammelbandes bilden zwei Texte, die sich mit der kommunistischen Herrschaft und dem individuellen bzw. kollektiven Gedächtnis beschäftigen. Fran_oise Meyer ging in ihrer Forschung von fünf publizierten Zeugenaussagen ehemaliger kommunistischer Funktionäre aus. Sie zeigt, in welche problematische und in der postkommunistischen Zeit einzigartige Situation ehemalige Prominente des Regimes bei uns gerieten und wie sich das in ihren Zeugenaussagen niederschlägt. Sie versucht zu zeigen, wie man durch diese Zeugenaussagen, die oft die Form einer Rechtfertigung hatten, mehr über das politische und soziale Wertesystem ihrer Autoren erfahren kann. Auf der anderen Seite geht das Essay von Jiřina Šiklová von der Analyse der eigenen Vergangenheit derer aus, die vergessen haben, oder versuchen zu vergessen, dass sie die kommunistischen Machthaber unterstützten, wenn auch nur durch nichts anderes, als durch das ehrliche Ausfüllen der Kaderfragebögen. Im Text führt sie verschiedene Formen und die übersehenen Folgen solcher "Selbstbewertungen" an.

Martin Hájek

Principy a metody komunistické vlády obecně

Socialistická zákonnost jako záruka působení komunistické strany a socialistických organizací

Jiří Kabele

Abstrakt

V reálném socialismu mělo normativní rámování činnosti lidí i organizací nejméně pět hierarchicky řazených úrovní: (i) budovatelský komplex ustanovení (Stanovy KSČ, „blokové“ mezinárodní smlouvy, ústavní Prohlášení a první hlava ústavy Společenské zřízení, Poučení z krizového vývoje), (ii) zbytek ústavy, (iii) socialistické zákoníky, (iv) zákony a vyhlášky a (v) řády a jiné podzákonné normy. Příspěvek se zabývá Stanovami KSČ a socialistickými zákoníky. Stanovy KSČ vymezovaly vedoucí úlohu komunistické strany tím, že komunistické straně připisovaly rozsáhlé způsobilosti zasahovat jako externí síla do života občanů a organizací. Samotný právní systém byl založen na překonané pracovní teorii hodnoty. Počítal s tím, že zdrojem společenského bohatství je hospodaření socialistických organizací (hospodářský zákoník). Tyto organizace poskytovaly pracujícím práci a mzdu (zákoník práce), aby mohli uspokojovat své hmotné a kulturní potřeby (občanský zákoník). Hospodářsko - právní vztahy byly upraveny jako hierarchické vztahy, v nichž chybí přiměřené procedurální popisy chránící účastníky vztahů. Pracovní právní vztahy nahrazovaly smluvní vztahy kvazinevolnickými. Občanský zákoník „kodifikoval“ patronský vztah socialistického státu k občanům prostředkovaný zejména hospodářskými socialistickými organizacemi. Zcela mimo úpravu stála role komunistické strany.

Klíčová slova

socialistická zákonnost, stanovy KSČ, demokratický centralismus, socialistické organizace, společenské vlastnictví

Širší normativní rámování života socialistické společnosti

Socialistické právo podle ústavy socialistického Československa z roku 1960 sloužilo tomu, aby pracující lid mohl vykonávat státní moc. Komu či čemu doopravdy sloužilo, je otázka, kterou si budeme klást v tomto příspěvku. Zaměříme se přitom na úlohu socialistického práva při vymezování pole působnosti Komunistické strany ČSSR a všudypřítomných socialistických organizací. Příspěvek přináší vybrané výsledky rozsáhlejší studie Normativní rámování výkonu moci v reálném socialismu. Tato studie popisuje širší normativní rámování ve čtyřech hierarchicky řazených úrovních, které tvoří:

- ♦ Stanovy KSC, „blokové“ mezinárodní smlouvy, ústavní Prohlášení, první hlava ústavy Společenské zřízení a Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSC (dále Budovatelský komplex) [(Poučení ..., 1970)];
- ♦ zbytek ústavy popisující dělbu moci;
- ♦ socialistické zákoníky doplněné o zákony týkající se sdružování, služebního poměru a hospodářské arbitráže;
- ♦ vybrané právní normy upravují výkon kontroly, ochranu státního tajemství a vyřizování stížností.

V příspěvku budeme referovat o Stanovách KSC, které představovaly nejdůležitější součást budovatelského komplexu. Stručně se zmiňujeme o demokratickém centralismu coby klíčové zásadě výstavby strany i státu. Největší pozornost věnujeme postavení a působnosti neozbrojených socialistických organizací, které vymezovaly zákoník práce, hospodářský a občanský zákoník.

Problémem role práva v budovatelských režimech jsme se zajímali již v monografii *Z kapitalismu do socialismu a zpět* [Kabele 2004, v tisku]. Znovu toto téma nastolilo studium socialistických řádů a předpisů [Kabele 2002 a *Socialistická pravidla a řády. Případ KSC* v tomto sborníku]. Záhy jsme zjistili, že postupům jejich sestavování nebudeme schopni porozumět bez popisu širšího normativního rámování, v němž se uplatňují. Socialistické stejně jako dnešní řády a předpisy vždy k takovému rámování výslovně nebo skrytě odkazují. Bez respektování tohoto rámování bychom nemohli popisovat, jak bylo těmto řádům strategicky rozuměno a jak proto utvářely režim. Vsadili jsme tedy na strategii současného studia socialistického právního rámování a sestavování statutárních řádů. Tato podvojná strategie slibovala poskytnout lepší odpovědi na naše výzkumné otázky: Jak právní normy předurčovaly konstrukci hierarchií a povahu vlády v reálném socialismu? Jaké manévrovací prostory měli hlavní hráči budovatelského režimu: socialistické organizace, státní orgány a komunistická strana?

České socialistické právo bylo pod vlivem sovětských vzorů přetvářeným rakousko–uherským a prvorepublikovým právem. Významně jej doplňovaly dohody a smlouvy připoutávající nejprve okupované a posléze lidově demokratické Československo k sovětskému bloku.¹

¹První byla Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československou socialistickou republikou a Svazem sovětských socialistických republik z roku 1943, která byla obnovena v roce 1970. V lednu 1949 byla v Moskvě ustavena Rada vzájemné hospodářské činnosti (RVHP). Do českého práva se ovšem dostala až v roce 1960 vyhláškou o Statutu Rady vzájemné hospodářské pomoci a Úmluvě o právní způsobilosti, výsadách a imunitách Rady vzájemné hospodářské pomoci (č. 115/1960 Sb.). Pak následovala v roce 1955 Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci nejprve šesti a posléze devíti socialistických zemí, kterou byla založena tzv. Varšavská smlouva (č. 45/1955 Sb.). Její právní postavení upravila další vyhláška zveřejňující Úmluvu o právní způsobilosti, výsadách a imunitách Štábu a dalších orgánů velení Spojených ozbrojených sil členských států Varšavské smlouvy (č. 20/1974 Sb.). Konečně po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy byla uzavřena Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky (č. 11/1969 Sb.).

Díky zřetelné inspiraci české ústavy z roku 1960 Stalinovou sovětskou ústavou z roku 1936 se toto právo stalo ovšem neúplným. Ohlašovalo vedoucí úlohu Komunistické strany Československa a univerzální působnost Národní fronty ve sféře zájmových organizací (čl. 4 a 6). Předepisovalo uplatňování zásad komunistické výstavby strany a demokratického centralismu v socialistickém hospodářství (čl. 11). Vše toto činilo, aniž by tyto instituty či zásady byly jakkoli v ústavě a zákonech specifikovány. Tak se mohlo stát, že Stanovy KSČ, přestože oficiálně nebyly právním pramenem a týkaly se vnitřního uspořádání jediné organizace, tvořily spolu s „blokovými“ dohodami, Prohlášením, první hlavou ústavy o společenském zřízení a posrpnovým Poučením z krizového vývoje ucelený komplex ustanovení, který měl de facto nadřazené normativní postavení vůči zbytku ústavy a všem ostatním právním pramenům.

Ústavní dělba moci vyličená ve zbytku ústavy byla – jak ukazujeme v monografii *Z kapitalismu do socialismu a zpět* [Kabele 2004, v tisku] – poznamenána odbouráváním ochranných rámců typických pro ústavní režimy. Tak se mohly prosazovat „neústavní“ typy ochranných privilegií komunistické strany: i) kontrola vstupu do veřejných záležitostí, (ii) narativní ukotvení vedoucí úlohy komunistické strany historickým posláním budovat komunismus, (iii) systémy anonymního stěžování a (iv) disciplinární vymáhání loajality.

Socialistickou dělbu moci charakterizovalo ústavou zakládané, popř. dopouštěné:

- (a) rozštěpení výkonné moci na hospodářsko–správní složky a ozbrojené síly,
- (b) rušení samosprávních rysů všech sdružení počínaje zájmovými sdruženími a konče zastupitelskými sbory,
- (c) připoutání soudní moci prostřednictvím prokuratur a trestního soudnictví k ozbrojeným silám.

Vznikla tak „nová“ dělba moci mezi stranou, státní mocí (vládou) a ozbrojenými silami, kterou jsme již dříve nazvali hierarchickým vyvažováním [Kabele 2002]. Zaručovala hierarchické uspořádání složek moci, ve kterém komunistická strana měla nadřazené postavení nad oběma zbylými a vyvažovanými složkami státní moci.

Budovatelský komplex měl svůj právní protějšek nejen ve zbytku ústavy, ale též v navazujících zákonících. Jmenovitě se jednalo o zákoník práce, hospodářský a občanský zákoník, správní řád, trestní a občanský soudní řád. Všechny tyto právní normy vznikaly v návaznosti na první socialistickou ústavu (č. 100/1960 Sb.). Na rozdíl od této ústavy, která ukotvovala budovatelský režim vzniklý v první polovině padesátých let, zákoníky byly již zřetelně poznamenány reformním úsilím let šedesátých. Většina z nich platí dodnes. Z rozboru kodexového rámování výkonu moci jsme vybraly ty výsledky, které obecně určují působnost, postavení a vnitřní uspořádání socialistických organizací.

Vycházíme z předpokladu, že tzv. socialistická zákonnost byla důležitou složkou socialistického režimu i přesto, že idea právního státu zde byla diskreditována jako nástroj vykořisťovatelského buržoazního pojetí práva. Socialistické zákony buď přímo formovaly život společnosti, anebo naopak vytvářely prostor pro souběžné stínové uplatnění nepsaných pravidel hry s alternativním obsahem. Skutečná podoba determinace společenského života právem se ovšem i v ústavních zřízeních umísťuje někde mezi uvažovanými póly.

Při rozbořech právních textů jsme se systematicky zaměřovali na odkrývání a pojmenování těmito texty ustavovaných asymetrií a symetrií, které se týkaly postavení a výkonu vlivu klíčových hráčů: socialistických orgánů a organizací. Mapování souvisejících asymetrií a symetrií představovalo most k sociologickému, ekonomickému a politologickému vědění o hierarchiích a ekvitech.²

²Ekvity představují soustavy rovných vztahů.

Význam sociálních hierarchií a sociálních ekvit spočívá právě v tom, že vyjadřují – bereme-li v potaz i jejich konstrukční sílu [Kabele, Hájek 2002] – složitý souběh symetrických a asymetrických vlivů v sociálních vztazích. Jsou nástrojem i produktem vládnutí, vlastnění, ale i poznávání. Jejich podoba je významně dotvářena jejich časoprostorovou koexistencí.³

Působnost Komunistické strany Československa

Stanovy KSČ vymezují vedoucí úlohu komunistické strany a připisují komunistické straně konkrétní způsobilosti zasahovat jako externí síla do života občanů a organizací. Měly odlišný vývoj než socialistické ústavy.⁴ KSČ měla v poválečném období do roku 1952 organizační řád. Ten se výrazně změnil po roce 1948 na XI. sjezdu strany. Zavedla se ustanovení typická pro Stanovy VKS(b) – například institut kandidáta strany. Vypadl oddíl frakce. Do stanov se dostaly oddíly týkající se Slovenské komunistické strany a stranických skupin v armádě a SNB. Tento organizační řád měl prý ale nedostatky, které byly „odrazem zhoubného vlivu odhalených a zneškodněných nepřátel strany, kteří se účastnili vypracování organizačního řádu“ [Rykl, 1958, s. 29]. Proto v roce 1952 vznikly nové Stanovy KSČ „důsledně inspirované Stanovami VKS(b)“.⁵ I poté se stanov dále měnily – stávaly se mnohomluvnější, ale jejich duch zůstával stejný až do roku 1989.

V preambuli Stanov KSČ z roku 1986 je uvedeno následující vymezení vedoucí úlohy strany: „Její vůdčí úloha ve společnosti, která je zakotvena v Ústavě ČSR, spočívá v tom, že strana politicky vede a organizuje budovatelské úsilí pracujícího lidu a jeho boj za konečné vítězství komunismu.“ Přitom „Strana vypracovává na základě vědeckého rozboru program a základní koncepce rozvoje socialistické společnosti, každodenní přesvědčovací a organizátorskou práci komunistů získává pro podporu své politiky pracující a rozvíjí tvůrčí budovatelskou činnost lidu. S dalším rozvojem socialistické společnosti její vedoucí úloha vzrůstá.“ Následuje přesný popis – jak zjišťujeme v našem výzkumu – základních dvou metod vedení: „Řízením kádrové práce a vedením společenské kontroly strana vytváří hlavní organizační předpoklady pro cílevědomý a harmonický vývoj politického, ekonomického, ideologického a kulturního života země.“

Dikce stanov se pohybuje na pomezí deklarace, popisu a právního ustavování způsobilostí. Vytváří zvláštní jazykovou situaci, kde to, co je, také má být *a vice versa*. Vedený lid si zvolil vedoucí úlohu strany. Vyžadují to i vyšší humanitní normy a vědecké společenské zákony. Podobnou apodiktickou mluvu najdeme v preambulích celé řady stanov a řádů i v ústavních režimech. Zvažovaná mluva získává ovšem zcela odlišný význam, jestliže je vsazena do poměrů, kdy jedna jediná organizace má výlučné privilegium vést ostatní a apodiktická mluva právě toto její privilegium ustavuje.

Stanovy zajišťovaly, že strana působila prakticky všude: v hlavách lidí i ve všech organizacích. Pro stanov jsou dále charakteristické dlouhé výčty spíše než způsobilostí, rovnou povinností a úkolů zavazujících členy strany stejně jako hierarchicky uspořádané stranické organizace a orgány.⁶ Tyto povinnosti a úkoly jsou zacílené nerozlišeně na stranou a společnost.

³Teoreticky se opíráme o koordinační pojetí sociálních vztahů jednotlivců a organizací. Tyto vztahy tvoří v rekapitulacích a scénářích akcí uvědomovaná a sdílená nízká nebo naopak vysoká transakční nákladnost nějakého oboru společných transakcí. Řády, právní normy a zákony tuto transakční nákladnost zpravidla výrazně spoluurčují. Působí přímo, jsou-li respektovány, nebo nepřímo, jestliže jsou obcházeny a nahrazovány jinými pravidly hry.

⁴Ústava z roku 1948 byla připravována ještě před únorovým politickým zvratem v těsné součinnosti se zbylými prodemokratickými stranami Národní fronty. Proto si zachovávala mnohé typické prvky ústavy. Až ústava z roku 1960, která se výrazně inspirovala Sovětskou ústavou, je v tomto smyslu skutečně budovatelská. Ústava z roku 1968, jejíž koncept vznikl v období reformy šedesátých let – se opět vrací zpět k právní dikci.

⁵V roce 1952 byly Stanovy přijaty na úrovni ústředního výboru. Schváleny byly ovšem až X. sjezdem v roce 1954.

⁶Všude platilo sestupné hierarchické řízení vázané na linii ústředí, republika, kraj, okres, místní nebo celozávodní, základní organizace. Výjimku tvořily ozbrojené síly, které řídil ÚV KSČ.

Tabulka 1. Vybrané způsobilosti KSC zasahovat ve společnosti

KDO	POVINNOSTI A ÚKOLY
Komunista	<ul style="list-style-type: none"> ● rozmnožovat a střežit společenské socialistické vlastnictví, usilovat o rozvoj výroby a výrobních sil, neustále dbát o intenzifikaci výroby, zvyšování produktivity práce, hospodárnost, efektivnost a kvalitu, ● aktivně se účastnit politického života, správy a řízení státních a veřejných záležitostí, ● osvojovat si marxismus-leninismus a přispívat aktivně k výchově člověka komunistické společnosti, ● být příkladem v osobním životě, poměrem k rodině a péčí o výchovu dětí, ● upevňovat jednotu Čechů a Slováků a utužovat bratrské styky našeho lidu k lidu Sovětského svazu, ● odhalovat nedostatky, které poškozují zájmy strany a státu, usilovat o jejich odstranění a upozorňovat na ně stranické orgány až k ústřednímu výboru, ● dodržovat leninské zásady výběru a rozmístování kádrů podle politické vyspělosti, odborných znalostí, organizátorských schopností, morálních a pracovních vlastností, ● dodržovat stranickou a státní disciplínu, ● všemožně napomáhat upevňování obranyschopnosti ČSSR a neúnavě bojovat za mír a přátelství mezi národy.
Základní organizace	<ul style="list-style-type: none"> ● uskutečňovat politiku strany v okruhu své působnosti, ● organizovat aktivní účast komunistů při řešení a zabezpečování všech úkolů a usnesení stranické organizace, ● organizovat účinnou masovou politickou práci, ● provádět agitační a výchovnou práci mezi pracujícími, vychovávat je v duchu komunismu ..., ● vytvářet podmínky pro rozvoj kritiky a sebekritiky, ... vést pracující k nejširší účasti na řízení státních a veřejných záležitostí, vést cílevědomou uvědomovací práci mezi organizátory výroby atd., ● cílevědomě se starat o přípravu lidí, o správný výběr, výchovu a rozmístování kádrů v závodech, atd., ● aktivně se podílet na řešení hlavních úkolů rozvoje města nebo obce, usilovat o vytvoření socialistického způsobu života, ● stranické organizace v produktivní sféře ... mají právo kontrolovat, jak vedení podniku nebo ústavu uskutečňuje úkoly hospodářské politiky strany a státu, ● stranické organizace v ministerstvech, ... úřadech, v řídicích orgánech VHJ, kulturních a vědeckých institucí jsou povinny: prosazovat politiku strany, kontrolovat vyřizování stížností pracujících, kontrolovat hospodaření a pečovat o dodržování zásad výběru a rozmístování kádrů.
Místní a závodní výbory	<ul style="list-style-type: none"> ● vést a soustředit se na uskutečnění politiky strany, ● vést komunisty-funkcionáře NV, společenských organizací, vedení podniku a starat se o jejich výběr ..., ● organizovat ideologickou práci, ● navrhnout kandidáty do městského výboru a řešit kádrové otázky v součinnosti s OV.
KV a OV	<ul style="list-style-type: none"> ● usměrňovat a kontrolovat práci NV, odborových orgánů a dalších společenských organizací, ● důsledně provádět výběr a rozmístování kádrů dle zásad stanovených.
ÚKRK	<ul style="list-style-type: none"> ● revidovat hospodaření stranických organizace, podniků, institucí a zařízení.
ÚV KSC	<ul style="list-style-type: none"> ● rozpracovávat a řešit otázky dalšího rozvoje společnosti, vnitřní a zahraniční politiky, ● řídit Lidové milice, ● usměrňovat a kontrolovat činnost federálních a republikových zastupitelských orgánů, vlád a ostatních ústředních státních orgánů, Národní fronty s ústředními orgány společenských organizací; ... vedoucí funkcionáři pověřeni ústředním výborem prací ve státních, společenských, hospodářských a ostatních orgánech se odpovídají ústřednímu výboru za uskutečňování politiky strany na svěřeném úseku, předkládají ústřednímu výboru návrhy a doporučení ke stanovení hlavních směrů k dalšímu rozvoji společnosti a zprávy o plnění úkolů, ● schvalovat návrhy na členy federální vlády a jiné vedoucí funkcionáře ústředních organizací.
Sjezd	<ul style="list-style-type: none"> ● projednávat a řešit nejzávažnější otázky stranického a státního života, dalšího rozvoje socialistické společnosti.

V posledních stanovách z roku 1986 se sice nově objevila formulace: „Stranické orgány a organizace nenahrazují státní, hospodářské a společenské orgány a organizace, nepřipouštějí směšování úlohy stranických a jiných orgánů.“ Ve zbytku stanov je ovšem nadále líčeno „totální poslání“ strany, v němž se spolu mísí ústavně normální i abnormální způsobilosti zasahovat ve společnosti (viz tabulku 1).⁷

Směrem do vlastních řad Stanovy zdůrazňují vedle iniciativy ještě také kritiku funkcionářů, orgánů i organizací a kontrolu shora dolů i zdola nahoru. Všechny veřejné funkce byly v systému správy nomenklatury ovšem obsazeny zpravidla komunisty. Proto i tyto dvojvazebné výzvy – v jednom odstavci se říká kritizuj i buď loajální – se týkaly zmocnění strany zasahovat do života společnosti. Za povšimnutí stojí ještě dvě další okolnosti. Stranickým trestem bylo i dočasné odvolání z veřejné funkce. Pouze ve Stanovách se také dovídáme, že ústřední výbor řídí Lidové milice. Víc se však o jejich ustanovení ve stanovách stejně jako v zákonech nedozvíme.⁸

Praktiky spravování nomenklatury a stranického dohledu byly podle dříve zveřejněné teoretické hypotézy budovatelského zřízení založeny na demokratickém centralismu. Tento původní Leninův organizační vynález činil vedoucí úlohu – v hypotéze výkon paralelní nadřazené moci – transakčně a oportunně schůdnou. Demokratický centralismus Stanovy KSČ představují jako vůdčí princip výstavby strany. Podle tohoto principu: „a) všechny vedoucí orgány strany se volí zdola až nahoru; b) stranické orgány pravidelně skládají účty a podávají zprávy o své činnosti stranickým organizacím, které je zvolily a vyšším orgánům; c) menšina a jednotlivci se disciplinovaně podřizují rozhodnutím většiny; d) usnesení vyšších orgánů jsou bezpodmínečně závazné pro všechny nižší orgány; e) stranické orgány všech stupňů se mohou právoplatně usnášet, je-li přítomna nejméně polovina jejich členů anebo delegátů; f) v činnosti všech orgánů a organizací se uplatňuje kolektivnost a osobní odpovědnost každého komunisty za plnění stranických usnesení.“ Lze ukázat, že demokratický centralismus vznikl naroubováním byrokratických hierarchického prvků na původní samosprávním ekvinitní substrát.⁹ Jeho vnitřní rozpornost – zavazoval současně k horizontální loajalitě vůči voličům i k vertikální loajalitě vůči nadřazeným orgánům – generovala systematicky místa neurčitosti v organizaci života společnosti. Ovládání těchto míst vyššími složkami strany umožňovalo účinně ovládat stranu a po rozšíření působnosti tohoto principu zejména pomocí zákoníků i celou společnost.

Základní „přednost“ demokratického centralismu spočívala v tom, že účinně zajišťoval hlasovací loajalitu. Díky této loajalitě strana mohla ovládat všechny „jakoby“ demokraticky konstituovaná rozhodovací místa. Stanovovala podobu zákonů a spravovala nomenklaturu. Tak kontrolovala rozhodování týkající se jak konstrukce sociálních hierarchií [Kabele, 2004], tak obsazování hierarchických pozic funkcionářů.¹⁰

⁷Z výčtů povinností či úkolů členů a organizací a výborů byly vynechávány ty způsobilosti, které se týkaly výhradně komunistické strany. Nebylo to ovšem vždy snadné. V ústavních i budovatelských režimech např. sjezdy, konvence atd. stanovují linii vnitřní a zahraniční politiky strany. Jen v druhém případě takto ovšem byla automaticky určována i linie pro celou společnost.

⁸Do právních pramenů se lidové milice jinak dostaly díky dvěma vyhláškám Ministerstva vnitra o pověření příslušníků Lidových milic plněním některých bezpečnostních úkolů (č. 30/1971 Sb.) a o povolání příslušníků Lidových milic k plnění úkolů SNB (č. 67/1977 Sb.).

⁹Poslední dvě položky výčtu rysů demokratického centralismu byly doplněny do stanov v letech 1971 a 1986. Jeho podstatu, která je vtělena do prvních čtyř položek, nemění [Kabele 2002].

¹⁰Rozhodovatelé i volitelé byli stranickou loajalitou zavázáni rozhodovat o záležitostech i volit vedoucí orgány podle toho, jak nadřazené orgány předem stanovily.

Dělo se tak v přímém protikladu s prvním ustanovením demokratického centralismu: „všechny vedoucí orgány strany jsou voleny zdola až nahoru“. Praxe ovšem odpovídala rozpornému charakteru této zásady, kde funkcionáři byly zároveň zavázáni plnou loajalitou vůči nadřazeným útvarům i svým volitelům, aniž by Stanovy určily preferenční uspořádání těchto neslučitelných závazků.

S demokratickým centralismem byla též spojována zásada důležitá pro konstruování organizačních hierarchií. Podle této zásady „organizace, jejíž působnost se vztahuje na příslušné území, je zpravidla nadřizena všem stranickým organizacím, působícím v částech tohoto území“.¹¹ Podřazené organizace se svými vlastními orgány pak řešily samostatně své místní úkoly „v souhlase s usnesením vyšších orgánů.“ Popisovaná zásada se stala vzorem nejen pro výstavbu všech zastřešujících společenských a správních organizací (ROH, národní výbory atd.), ale dokonce i pro výstavbu hospodářských hierarchií.

Působnost a vztahy socialistických organizací

Socialistické kodexy hmotného práva upravovaly všechny hospodářskoprávní, pracovněprávní a občanskoprávní vztahy. Dotýkaly se proto mnohem bezprostředněji života společnosti než budovatelský komplex ustanovení i zbytek ústavy. Pokud bychom je probírali izolovaně a bez vztahu k procedurálním normám občanskému a trestnímu soudnímu řádu, a také k zákonu o hospodářské arbitráži, stěží bychom mohli ukázat, že vytvářely prostor pro uplatňování vedoucí úlohy strany především tím, že výrazně omezovaly sdružovací právo. Nástrojem tohoto omezení se staly komplexní instituty socialistické organizace a společenského vlastnictví.

ČSSR kodexy zdědila po první republice a ta je měla od Rakouska–Uherska. Některé ovšem byly vynálezem budovatelských zřízení. K okleštěnému občanskému zákoníku (č. 40/1964 Sb.) přibyl hospodářský zákoník (č. 109/1964 Sb.) nahrazující obchodní. Nově vznikl Zákoník práce (č. 65/1965 Sb.). Socialistické právo tak v oblasti hmotného práva rozeznávalo tři základní typy vztahů: hospodářskoprávní, pracovněprávní a občanskoprávní. Sfěře procesní v evropském právu uznávaně vévodí tři řády upravující správní (č. 71/1967 Sb.), soudní trestní (č. 141/1961 Sb.) a občanské řízení (č. 99/1963 Sb.). Věcně vzato socialismus k nim přidal ještě právní úpravu arbitrážního řízení provedenou nikoli zákoníkem, ale zákonem.

Dikci všech zákoníků posunuly zásadně již poměrně jednoduché obměny klíčových slov, které zde uvádíme bez komentáře:

¹¹V původních Stanovách KSČ z roku 1954 platilo ještě také, že „stranická organizace, která podle zvláštního usnesení Ústředního výboru působí v celém pracovním odvětví, je nadřizena všem stranickým organizacím, působícím v částech tohoto pracovního odvětví.“

Tabulka 2. Obměna slovníku v zákonících

Socialistický slovník	Kapitalistický slovník	Dotčené zákoníky
Hospodářská činnost a její řízení	Podnikání a obchodování	Hospodářský – Obchodní zákoník
Hospodářské spory	Obchodní spory	Zákon o arbitráži – občanský soudní řád
Občané	Fyzické osoby	Občanský zákoník
Pracující	Zaměstnanci	Zákoník práce
Pracující	Občané	Trestní řád
Prokurátor	Státní zástupce	Trestní řád
Příslušník SNB	Policista	Zákon o služebním poměru
Sbor národní bezpečnosti (SNB)	Policie	Zákon o služebním poměru
Socialistické organizace, organizační jednotky, orgány socialistických organizací	Podnikatel	Zákon o arbitráži — občanský soudní řád
Socialistické organizace	Podniky	Hospodářský — Obchodní
Socialistické organizace	Zaměstnavatelé	Zákoník práce
Socialistické organizace	Právnícké osoby	Občanský zákoník
Společenské organizace	Zájmová sdružení osob	Trestní řád

Zákoníkům vděčíme za právní termín socialistická organizace.¹² Nejdůležitější byly nové budovalské zákoníky: hospodářský a zákoník práce. Občanský zákoník „jen“ zakotvoval a vymezoval práva a povinnosti občanů a socialistických organizací vznikající v oblasti uspokojování hmotných a kulturních potřeb. Socialistický právní systém byl přitom založen na Marxově pracovní teorii hodnoty. Hospodaření socialistických organizací (hospodářský zákoník) bylo proto zdrojem veškerého společenského bohatství. Socialistické organizace poskytovaly pracujícím nejen práci, ale také mzdu (zákoník práce), aby mohli uspokojovat své hmotné a kulturní potřeby (občanský zákoník).

Hospodářsko - právní vztahy

Předválečný obchodní zákoník byl zrušen poúnorovým občanským zákoníkem z roku 1951. V roce 1964 byl de facto nahrazen hospodářským zákoníkem. Tento zákoník především kodifikoval právní poměry vzniklé po znárodnění zejména v letech 1945 – 1954 [Kabele 2004, v tisku]. Upravoval tyto vztahy:

- plánovité řízení národního hospodářství a socialistické společenské vlastnictví,
- organizaci hospodářské činnosti, postavení socialistických organizací a jejich hospodaření,
- spolupráci socialistických organizací a jejich majetkovou odpovědnost za porušení stanovených povinností,
- platební a úvěrové vztahy socialistických organizací.

¹²Ve stanovách a v ústavě z roku 1960 se hovořilo pouze o organizacích pracujícího lidu a společenských organizacích. O socialistických organizacích nalezneme v ústavě jedinou zmínku v souvislosti s národními výbory.

Socialistická republika byla dle ústavy založena na pevné svazku pracujících – dělníků, rolníků a inteligence - měla svůj základ v hospodářské soustavě. Tato soustava „vylučovala jakoukoli formu vykořisťování člověka člověkem.“ Výrobní prostředky v ní byly „zspolečněštny a veškeré národní hospodářství bylo plánovitě státem řízeno. Orgány socialistického státu i všechny socialistické organizace přitom uplatňovaly při plánovitém řízení národního hospodářství i při své hospodářské činnosti zákonitost společenského vývoje a socialistické ekonomiky tak, aby na základě rozvoje vědy a techniky a využívání vědeckých poznatků ve výrobních procesech i v organizaci práce ... byly účinně využívány všechny zdroje a rezervy a rostla společenská produktivita práce.“ Přitom se na všech stupních řízení „v nejširší míře soustavně uplatňovala účast a tvůrčí iniciativa pracujících a jejich společenských organizací, zejména Revolučního odborového hnutí.“

Citace vstupních prohlášení z preambule a obecných ustanovení hospodářského zákoníku neuvádíme jenom pro připomenutí budovatelského diskursu. Je z nich patrné, že na výkonu hospodářských činností a řízení národního hospodářství se podílely vedle socialistických organizací též stát či přesněji jeho hierarchicky řazené orgány. Přitom ovšem národní hospodářství Československé socialistické republiky tvořilo „nedílný celek řízený pod vedením Komunistické strany Československa státem podle zásady demokratického centralismu.“ Hlavním nástrojem řízení byl státní plán rozvoje národního hospodářství, z něhož vycházela a s nímž musela být v souladu veškerá řídicí a hospodářská činnost všech orgánů a socialistických organizací. (čl. I) Státní plán rozvoje národního hospodářství se vypracovával na základě směrnic Komunistické strany Československa (§ 4). Nás samozřejmě musejí zajímat obě takto popsané asymetrie zakládané nadřazeným postavením: (i) komunistické strany vůči orgánům státu a (ii) orgánů státu vůči socialistickým nikoli jen hospodářským organizacím. První asymetrie byla dána oprávněním KSC svými směrnicemi určovat podobu plánu a zakládací formulí uplatňování zásady demokratického centralismu. Více již v zákonících tato zásada popsána není. Druhá asymetrie je naopak detailně ustavována právě kodexy. Významnou roli při tomto ustavování měl institut socialistického společenské vlastnictví.

O socialistickém společenském vlastnictví se v zákoníku dočteme, že bylo vlastnictvím celospolečenským, družstevním, jakož i vlastnictvím společenských a jiných socialistických organizací. Vznikalo plánovitě řízenou hospodářskou činností pracovních kolektivů socialistických organizací, které měly svůj majetek: „věci a majetková práva včetně práv k výsledkům výzkumné, vývojové, projektové a jiné obdobné činnosti, k nimž má organizace vlastnické právo nebo právo hospodaření.“ Věc mohla být současně v celospolečenském vlastnictví i ve vlastnictví družstevních nebo jiných socialistických organizací. Ústava tuto vlastnickou podvojnost popisovala takto: „Stát zřizuje hospodářské organizace, zejména národní podniky, kterým svěřuje části národního majetku do správy jako samostatným právníckým osobám.“ Podle hospodářského zákoníku státní organizace měly k jednotlivým věcem, pohledávkám a jiným majetkovým právům státu právo hospodaření.

Pro uvažovaná vlastnická práva – popisovaná nikoli v občanském, ale v hospodářském zákoníku (!) – bylo důležité, jak byly upraveny způsobilosti socialistických organizací, popřípadě orgánů státu nakládat s vlastněnými statky a s vlastnickými právy. Toto nakládání bylo v hospodářském zákoníku vymezeno axiomatickým předpokladem, že „socialistické organizace plní úkoly, které získávají od orgánů hospodářského řízení: ministerstev anebo národních výborů.“¹³ Přesně vzato tyto úkoly plnily „kolektivy pracovníků nebo členové socialistických organizací.

¹³(Č. 145/1970 Sb.) § 23 „Základní formou zajištění cílů státních plánů a hospodářských plánů je ukládání úkolů plánu v plánovacím procesu vládou a rozepisujícím orgánem (organizací). Úkolem plánu se stanoví povinnost určitým způsobem jednat nebo se jednání zdržet, zejména závazný úkol nebo závazný limit, stanovení priorit, závazná pravidla a postupy a zákazy. Vláda Československé socialistické republiky může stanovit pro některé druhy úkolů plánu zvláštní postup.“

Jejich činnost byla organizována na základě statutů, stanov nebo organizačních řádů, které určovaly jejich statutární orgány oprávněné jednat jménem organizace ve všech věcech“ (§ 16). Právní úkony těchto statutárních orgánů bylo ovšem třeba vždy vykládat „v souladu se zájmem celé společnosti na rozvoji národního hospodářství a v souladu s požadavky soudružské spolupráce socialistických organizací“ (§ 25).

Hospodářský zákoník před svými představovými novelami ustavoval státní hospodářské organizace řízené ministerstvy anebo národními výbory a stručně charakterizoval jejich zřizování. Předurčoval odvětvové ministeriální organizování státních hospodářských organizací a jejich koncentraci ve výrobních hospodářských jednotkách nebo jiných obdobně uspořádaných hospodářských celcích, které byly přímo řízeny ministerstvem. Státní hospodářské organizace zřizoval příslušný ministr nebo vedoucí ústředního orgánu státní správy po projednání s příslušným krajským národním výborem. Na úsecích řízených národními výbory zřizoval státní hospodářské organizace příslušný národní výbor (§ 42). Orgán, který byl oprávněn státní hospodářskou organizací zříditi, mohl organizaci nebo její část převést do působnosti jiného orgánu (ministerstva nebo národního výboru) po dohodě s tímto orgánem. Mohl též organizace sloučit, rozdělit nebo zrušit (§ 48). Zřizovatel musel povinně označit orgán přímo nadřízený (§ 43).

V čele státní hospodářské organizace byl jediný vedoucí (ředitel), který řídil činnost organizace a jednal jejím jménem ve všech věcech. Ředitel coby statutární orgán rozhodoval ve věcech státní hospodářské organizace samostatně, pokud rozhodnutí nebylo vyhrazeno nadřízenému orgánu (§ 44). Vztahy uvnitř výrobních hospodářských jednotek, které tvořily organizace nebo organizační jednotky vystupující v hospodářských vztazích svým jménem, upravovaly v souladu s právními předpisy jejich statuty (§ 46).

Až představová novela z roku 1988 začala rušit uvažovaný hrubě asymetrický vztah ústředních i „středních“ orgánů a organizací, v němž orgány hospodářského řízení rozhodovaly, ale nesly nejasnou odpovědnost. Tato novela stanovila, že nadřazené orgány mohou nejen zakládat, měnit, rušit nebo stvrzovat povinnosti a oprávnění organizací (zde již státních podniků) v rozsahu své působnosti, ale také nesou zákonem nově zformulovanou majetkovou odpovědnost z těchto vztahů. Novela ovšem jen málo co měnila na tom, že socialistické společenské vlastnictví zůstávalo z pohledu teorie vlastnických práv hybridem kombinujícím vlastnění se zastupováním. Ustavovalo přímou nadřazenost státních orgánů a dopouštělo nepřímou avšak klíčovou nadřazenost komunistické strany vůči státním orgánům. Povahu společenského vlastnění souhrnně ukazuje následující tabulka:

Tabulka 3. Způsobilosti společenského vlastnění

TYPY KOORDINACE → ÚČASTNÍCI ↓	NAKLÁDÁNÍ (Vedení podniku a produkce)	ROZDĚLOVÁNÍ ZPŮSOBILOSTÍ (Plánovací útvary a transakce s právy)
SOCIALISTICKÁ ORGANIZACE	Hospodaření jako plnění úkolů	
ORGÁNY ŘÍZENÍ (Vláda, ministerstva, národní výbory)	Hospodářské úkolování (Směňování, odvádění získávání přídělů a odebírání)	Zřizování, slučování, rozdělování a rušení organizací, ústřední plánování
STRANA	(Nepsaná pravidla stranického úkolování)	Směrnice pro ústřední plánování a nastavování institutu společenského vlastnictví, obsazování pozic (Normotvorná a arbitrážní činnost)

Klasický institut soukromého vlastnictví stojí na symetrii vlastníků prosazujících se při směně vlastnických práv a asymetrii vlastníků a nevlastníků při užívání těchto práv. V rámci institutu společenského vlastnictví je ovšem asymetrie vlastníků a nevlastníků zcela zastíněna dříve zvažovanými asymetriemi postavení strany a státních orgánů řízení vůči socialistickým organizacím. Je proto poněkud sporné ještě hovořit o vlastnictví, jestliže nakládání s nikým skutečně nevlastněnými statky bylo řešeno jako nakládání s lidmi a organizacemi. V tomto smyslu jsou výstižná častá přirovnání socialistické ekonomiky k jedné velké továrně.

Problém tohoto přirovnání spočívá v tom, že popisovaná náhrada vlastnění zastupováním předpokládá ústřední plánovatelnost veškeré hospodářské činnosti. Ta je ovšem jen utopií. Proto reálné socialistické hospodaření skrytě formovalo kvazivlastnické vztahy [Mlčoch, 1990]. Managementy státních podniků měly silné, ale nikoli neomezené postavení. O řídicích aktech a plánech se rozhodovalo nejen ve vedení socialistických organizací, ale také ve vládě, ministerstvech či národních výborech. Kolektivně se o těchto aktech rozhodovalo též na stranických grémiích. Nemohlo-li se uplatňování zásady demokratického centralismu pro neplatnost zásady kolektivního rozhodování plně uplatňovat v linii hospodářského úkolování, v souběžné linii stranického úkolování mohlo platit a také platilo.¹⁴

Úkol státního plánu a jeho rozpis, z něhož vyplývala pro dodavatele povinnost dodávky výrobků, prací anebo výkonů pro určitého odběratele, byl podle příslušných ustanovení hospodářského zákoníku plánovacím aktem. Na jeho základě vznikala povinnost uzavřít hospodářskou smlouvu nebo právo vydat dodávkový příkaz. Uzavření hospodářské smlouvy v souvislosti s plánováním bylo tedy chápáno jako povinnost, a proto hospodářský zákoník jinak skoupý na vymezování pravidel hry toto uzavírání smlouvy procedurálně upravoval.

Hospodářské smlouvy mezi socialistickými organizacemi v případě sporů nepodléhaly soudnímu přezkoumání. Zákon o hospodářské arbitráži (č. 121/1962 Sb.) stanovil, že ve sporech socialistických organizací rozhodovaly výlučně federální, národní a krajské arbitráže. Jednalo se o spory, v nichž proti sobě stály dvě potenciálně velmi silné strany, kterým mohlo jít o hodně. V úvahu přicházely spory: o uzavření hospodářských smluv, o změnu nebo zrušení hospodářských závazků (předsmluvní spory), o reálné plnění, o vydání věci, dále o majetkové a určovací spory atd. Vlastní arbitrážní jednání bylo nicméně v zákonu popsáno pěti řádky: „Hospodářský spor projednává arbitr spolu se zástupci organizací, mezi nimiž vznikl a řídí jednání tak, aby společně bylo dohodnuto řešení, které je v souladu s celospolečenskými zájmy. Hospodářský spor se složitou problematikou může být projednán a rozhodnut několika arbitry, z nichž jeden předsedá.“ Zákon nezvažoval okolnost, že by se organizace nemusely dohodnout, ani nijak negarantoval procesní práva účastníků, v tomto smyslu byl „anti-procesní“ normou. Při popisu celého arbitrážního řízení včetně přezkoumání si příslušný zákon vystačil s 23 dosti stručnými paragrafy, což je asi tak desetina paragrafů, které potřebuje občanský soudní řád k témuž.¹⁵

¹⁴Na otázku, co ředitele Krajské zemědělské správy pana Uhřína motivovalo, aby plnil plán, zda to byla kontrola závodní organizace, odpověděl: „Všechny úkoly měla Krajská zem. správa stanoveny rozpisem státního plánu. Pochopitelně motivací bylo splnění těchto úkolů, protože je měl v prémiových ukazatelích a také proto, že mu bylo splnění uloženo při komplexním hodnocení, které bylo prováděné příslušným nomenklaturním stranickým orgánem za přítomnosti nadřízeného (ministra) a předsedy naší základní organizace KSČ. Výbor ZO KSČ se k tomuto komplexnímu hodnocení vyjadřoval. (Formulace byla autorizována a mírně upravena. Původně pan Uhřín vůbec nehovořil o prémiových ukazatelích a výslovně zdůraznil, že závodní organizace do věci řízení správy nemluvila.)

¹⁵V arbitráži měli úplně jiné řízení. Nebyl to proces, ale spíše správní řízení, kde existovalo nerovné postavení státu a strany. ... Dříve se rozhodovalo u kafe, rozhodnutí se nezdůvodňovalo, nebyly ani pořádně vedeny protokoly z jednání. Teprve když došlo k odvolání, arbitr postoupil spis vyšší instanci s písemným stanoviskem. (Předseda krajského soudu v roce 2000).

Připomeňme si též, že zákonná úprava hospodářsko–právních vztahů neumožňovala soudní přezkoumání arbitrážního rozhodnutí. Zákon tedy nepřímou postuloval velmi silné postavení arbitrážních nebo komise arbitrážních. Takové postavení by stěžejí mohli mít, kdyby se neopírali při svém rozhodování o mimo zákon působící vnější autoritu, která vedla znesvářené socialistické organizace k tomu, aby se dohodly. Tuto autoritu představovala komunistická strana.

Pracovně - právní vztahy

Zákoník práce se v důležitých věcech po listopadu nijak výrazně nezměnil. Zdánlivě beze změny zůstal popis vztahu nadřízenosti v druhé hlavě: „Vedoucí pracovníci organizace (resp. vedoucí zaměstnanci zaměstnavatele), jimiž se rozumějí její orgány (odstavec 1), jakož i její další pracovníci, kteří jsou pověřeni vedením na jednotlivých stupních řízení organizace, jsou oprávněni stanovit a ukládat podřízeným pracovníkům organizace (resp. zaměstnancům) pracovní úkoly, organizovat, řídit a kontrolovat jejich práci a dávat jim k tomu účelu závazné pokyny“. Vztah zaměstnavatele a zaměstnance, vedoucího a podřízeného se tedy měnil jen nepřímou zaváděním ochrany pravidel určujících tento vztah.

Zaměstnanecký vztah byl a je vztahem deklarovaně smluvním, a proto rozhodující váhu pro jeho utváření vždy mají okolnosti upravující vznik, změny a skončení pracovního poměru, tj. ochrany typu vstup/výstup. Vstup do zaměstnání se po právní stránce po listopadu 1989 téměř neměnil. Stát byl ovšem tehdy prakticky monopolním zaměstnavatelem. Proto v zákoníku postrádáme ochrany pracovníků před zneužíváním tohoto monopolního postavení. Když už někdo vstoupil do pracovního poměru, nebylo snadné se ho zbavit (souhlas ROH), ani ho přesouvat z místa na místo. Zároveň ale také pracovník mohl jen obtížně socialistickou organizaci opustit (nutnost uvádět důvody, dlouhé výpovědní lhůty). Nejvýznamněji působil fakt, že stát byl monopolním zaměstnavatelem. Vedlejší pracovní poměr byl sice možný, ale socialistická organizace s ním musela souhlasit. Propuštění bylo snadné jedině tehdy, když pracovník ohrožoval bezpečnost státu anebo když zaměstnanec porušil „pracovní kázeň tak hrubým způsobem, že jeho ponechání v organizaci do uplynutí výpovědní lhůty nebylo možné z důvodu udržení pracovní kázně v organizaci“. Ohrožení bezpečnosti státu i ohrožení kázně se zpravidla interpretačně vztahovalo k revolučnímu mýtu a k příběhu o nepřáteli sabotovaném budování socialistické společnosti.

Pracovní kázeň byla v zákoníku práce pojímána jako „uvědomělé plnění úkolů, které pro pracovníky vyplývají z jejich účasti na společenské práci.“ Spočívala v rozvíjení iniciativy v práci, ve zvyšování ideologické a odborné úrovně, v upozorňování na zjištěné nedostatky, jejich odstranění, v pomoci v boji proti rušitelům pracovní kázně a v dodržování právních předpisů a zásad socialistického jednání při společné práci. V kontextu této deklarace jsou podrobně vymezovány povinnosti řadových i vedoucích pracovníků, jejichž neplnění podléhalo kárnému řízení. Zákoník práce je standardně upravoval pro všechny socialistické organizace. Počítal s pravidelným hodnocením všech pracovníků. Zákoník stanovoval, jaká kárná opatření mohou být ukládána: (a) důtka, b) veřejná důtka, c) snížení, popřípadě odnětí prémie nebo odměn ... na dobu až tří měsíců, d) převedení na méně placenou práci na dobu až tří měsíců, popřípadě snížení základního nebo funkčního platu až o 10% na dobu až tří měsíců.¹⁶ Zákoník určoval kázeňskou odpovědnost vedoucích pracovníků organizací vůči ještě výše postaveným vedoucím pracovníkům. Odvolat se bylo možné k rozhodčí komisi. Rozhodčí řízení potom prováděly odborové orgány, které určovala Ústřední rada odborů.

¹⁶Zrušeno bylo již projednávání přestupků místním lidovým soudem.

Monopolní postavení stranou vedených socialistických organizací na trhu práce spolu s výše popsanými právními normami porušovaly významně smluvní rovnost v zaměstnaneckých vztazích. Činily tak z pracovního poměru vztah kvazinevolnický.

Občansko - právní vztahy

Na první pohled by se mohlo zdát, že předlistopadový občanský zákoník je dokonce občanštější než polistopadový. Upravuje vztahy občanů mezi sebou a k socialistickým organizacím, zatímco občanský zákoník upravuje vztahy fyzických a právnických osob. Slovo občan se v současném občanském zákoníku téměř nevyskytuje. Jím nabízené rozlišení fyzických a právnických osob je ovšem klíčové pro stvrzení klíčového práva fyzických osob vytvářet sdružení fyzických nebo právnických osob, anebo účelová sdružení majetku, která coby právnické osoby mají způsobilost mít práva a povinnosti upravovaná občanským zákoníkem. Přitom tato práva a povinnosti musejí být v zásadě rovné s právy a povinnostmi fyzických osob. Jedině tak může být splněna podmínka pro vznik soudně přezkoumatelných smluvních vztahů, které se dynamicky rozvíjejí při nejrůznějších typech podnikání. V ústavních zřízeních určuje pravidla hospodářského podnikání obchodní zákoník. Politické podnikání vymezují volební zákony a zákony o politických stranách atd.

Socialistický občanský zákoník rušil popsanou symetrii fyzických a právnických osob, která byla výrazem práva na sdružování. Nahrazoval ji asymetrií občan a socialistická organizace.¹⁷ Jejich nesouměrnost byla dána skutečností, že zákoník nepojednával ani o vzniku socialistických organizací, ani o jejich vztazích. Socialistické organizace blíže z tohoto hlediska vymezoval, jak jsme si již ukázali, jedinečně hospodářský zákoník. Pojímal je jako právnické osoby a upravoval jejich vzájemné hospodářsko právní vztahy a jejich vztahy ke státu. Spory v těchto vztazích řešil zákon o hospodářské arbitráži (č. 121/1962 Sb.). V tomto zákoně ovšem chyběl, jak již také bylo řečeno, procedurální popis arbitrážního řízení tak, jak jej známe z oblasti soudního řízení.¹⁸ Soudům bylo paradoxně naopak svěřeno vedení podnikového rejstříku, tj. úkon, který se soudním řízením nemá de facto nic společného.

Hospodářské i jiné organizace vstupovaly za socialismu nepochybně do vzájemných smluvních vztahů. Ty však byly stejně jako pojem socialistické organizace krajně nejasné. Institut smlouvy – předpokládající rovnost – byl sice v socialistickém Občanském zákoníku vymezen (§ 43 – 51) a hovořilo se v něm obecně i o účastnících smlouvy. Netýkal se ovšem vztahů socialistických organizací, které nespádaly do působnosti zákoníka. Problém spočíval v tom, že jinde v socialistickém právu již podrobný popis institutu smlouvy nenajdeme. Najdeme zde ovšem budovatelský diskurs o vzájemné spolupráci, rozvoji iniciativy, rozšiřování účasti pracujících na řízení, o účinném prosazování zájmů celé společnosti, povinnostech plnit plán, překonávat přežitky ve vědomí lidí atd., které musejí socialistické organizace společně zajišťovat.

¹⁷I v tomto zákoníku se na jednom místě ovšem hovoří o právnické osobě: „Do občansko-právních vztahů vstupují i jiné organizace než socialistické, jsou-li právnickými osobami.“

¹⁸Zákon zavádí institut přezkoumání arbitrážního řízení. I po tomto přezkoumání bylo možné se dovolávat prezidia státní arbitráže československé socialistické republiky, aby výsledky arbitrážního řízení změnilo.

Závěry

V teoretické hypotéze budovatelského zřízení jsme v závěru konstatovali, že komunistická strana coby „předvoj“ proletariátu svá vůdcovská privilegia a plánovací monopoly prosazovala zejména díky obsazování klíčových herních pozic v rámci podvojně hierarchické struktury společnosti, v níž se stranické a věcné hierarchie strany vzájemně prolínaly. Tato studie ukazuje, že tento způsob vlády byl umožňován vážným omezením sduřovacího práva, které bylo spojeno s komplexními instituty socialistické organizace a společenského vlastnictví vymezenými pomoc kodexů.

Hospodářsko-právní vztahy byly upraveny jako hierarchické vztahy, v nichž prakticky ve všech klíčových záležitostech (plánování, arbitráž atd.) chyběly přiměřené procedurální popisy chránící podřízené socialistické organizace stejně tak jako nadřízené orgány. Probírané vztahy procedurálně upravovaly ovšem četné podzákonné normy a nepsaná pravidla hry. Zcela mimo úpravu stála role komunistické strany, i když její nadřazené postavení jak vůči orgánům hospodářského řízení, tak socialistickým organizacím bylo ustaveno nedvojznačně.

Pracovně-právní vztahy nahrazovaly smluvní vztahy kvazinevolnickými vazbami vůči socialistickým organizacím. Občanský zákoník ustavoval občanskoprávní vztahy, tím že zakotvoval a vymezoval „práva a povinnosti občanů a organizací vznikající v oblasti uspokojování hmotných a kulturních potřeb, chránil tato práva, byla-li vykonávána v souladu se zájmy společnosti, a přispíval k důslednému dodržování socialistické zákonnosti v občanskoprávních vztazích.“ Osobní vlastnictví vymezoval jako odvozené od vlastnictví společenského¹⁹ a chránil je jako jeden z důležitých prostředků uspokojování osobních potřeb občanů. Tato právní konstrukce nejen „kodifikovala“ patronský vztah socialistického státu k občanům prostředkovaný zejména hospodářskými socialistickými organizacemi, ale také soustřeďovala pozornost k společenskému vlastnictví výrobních prostředků jako klíčové devize budovatelského zřízení.

Literatura

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. 1970. Praha: ÚV KSČ.

Stanovy Komunistické strany Československa. 1986. Praha: ÚV KSČ.

Kabele, J., M. Hájek 2002. „Sociální hierarchie a ekvity.“ Pp. 11-27 in Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: *Svět hierarchií a reálný socialismus*. Sociologické texty / Sociological Papers SP 02:6, Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Kabele, J. 2002. „Vláda v budovatelském a v ústavním zřízení.“ Pp. 59-81 in Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: *Svět hierarchií a reálný socialismus*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Kabele, J. 2004. *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, v tisku.

Mlčoch, L. 1990. *Chování československé podnikové sféry*. Zpráva č. 348. Praha: Ekonomický ústav ČSAV.

Rykl, L. 1958. *Stanovy KSČ – ztělesnění leninských norem stranického života a zásad vedení*. Praha: SNPL.

¹⁹§ 123 Věci, které jsou určeny k osobní potřebě občanů, se převádějí ze socialistického společenského vlastnictví do jejich osobního vlastnictví, nebo se jim přenechávají do osobního užívání.

Úkoly a moderní doba

Tomáš Holeček

Abstrakt

Ve svém příspěvku popisuji zadávání stranických úkolů na krajské úrovni komunistické vlády z konce osmdesátých let. Ukazuji, jaké útvary úkoly zadávaly a jakou formu úkoly měly. Významné typy dokládám příklady a uvažuji o třech rysech těchto úkolů v souvislosti s moderní dobou: o volnosti, kterou lidem ponechávají, o opakovaném nařizování toho, co již stejně je povinné, a o volnosti samotného formulování úkolů. Zmiňuji se také o souvislosti této úvahy s dnešním vládnutím.

Klíčová slova

úkol, komunistické vládnutí, kraj, moderní doba, aktualita, jednání

1. Úvod

Úkol mívá následující strukturu: musí být určeno, kdo má úkol vykonat, co má vykonat a dokdy to má vykonat. Bez všech těchto určení je úkol k ničemu; další podmínkou užitečnosti – jež však v samotném úkolu nemusí být explicitě vyjádřena – je kontrola plnění úkolů.

Příklady úkolů vezmu z krajské úrovně vládnutí Komunistické strany Československa z konce osmdesátých let.

2. Úkolující útvary

Na úrovni kraje zadávaly úkoly především tyto útvary komunistické strany: Krajská konference, Krajský výbor (KV KSČ), Sekretariát Krajského výboru a Předsednictvo Krajského výboru.

Krajskou konferenci tvořilo 750 delegátů.

Krajský výbor tvořilo 62 členů a 22 kandidátů.

Předsednictvo Krajského výboru tvořilo 15 členů, včetně vedoucího tajemníka KV, dvou tajemníků KV a předsedy Krajského Národního výboru.

Sekretariát Krajského výboru tvořilo 8 členů, včetně vedoucího tajemníka KV a všech čtyř tajemníků KV (tajemníka pro politicko–organizační práci, tajemníka pro stranickou práci v průmyslu, tajemníka pro stranickou práci v zemědělství a potravinářském průmyslu, tajemníka pro ideologickou práci).²⁰

Krajský výbor KSČ ustavil několik komisí a měl aparát (asi 100 lidí)²¹, který tvořilo několik oddělení.²²

3. Typy úkolů

V usneseních a v zápisech ze zasedání těchto útvarů jsem našel následující typy úkolů (ovšem nesnažím se o vyčerpávající typologii):

Obecné úkoly – tyto úkoly byly spíše vyhlášením nějakého hesla nebo programu, nebylo z nich patrné, co má kdo dělat. Vztahovaly se na všechny členy a útvary strany, nebo na všechny v nějaké obecně vymezené oblasti.

Příkladem mohou být úkoly, které uložila Krajská konference všem komunistům:²³

²⁰Všechny údaje uvádím podle Zápisu z krajské konference Jm KSČ 14. – 15. 5. 1988.

²¹Viz Informace o stavu a vývoji stranického aparátu v Jm kraji v roce 1987.

²²Pro bližší upřesnění vztahů a náplně práce uvedených útvarů viz můj článek Komunistická vláda na úrovni kraje, obsažený ve sborníku Rekonstrukce komunistického vládnutí (v tisku).

²³Následující příklady pocházejí ze Zápisu z krajské konference Jm KSČ 14. – 15. 5. 1988.

„Ve spolupráci s výrobními podniky zabezpečit přímou účast a podíl vědeckovýzkumné základny na rekonstrukcích a modernizacích technologií výrobní základny kraje.“

nebo

„V hospodářských organizacích věnovat soustavnou pozornost kvalitě výroby, produkce, zvyšování podílu výrobků vysoké technicko–ekonomické úrovně, minimalizaci ztrát z nekvalitní výroby a rovnoměrnosti výrobních procesů.“

Adresné obecné úkoly – tyto úkoly se od obecných lišily tím, že bylo přesněji řečeno, kdo je má plnit. Vymezení adresátů vycházelo z funkčního nebo pozičního zařazení členů strany, a tím naznačovalo, jaké prostředky má člen strany k plnění úkolu použít.

Příkladem je úkol Krajského výboru všem „komunistům vedoucím hospodářským pracovníkům“:²⁴

„V plném rozsahu zabezpečit úkoly vyplývající z usnesení ÚV KSČ o komplexní přestavbě hospodářského mechanismu ČSSR.“

Obecné úkoly nápravy – tyto úkoly vyhledávaly, jaký druh chyby je třeba napravit. Ukládaly, aby ti, kdo se dopouštějí dané chyby, ji napravili.

Příklad může být opět z krajské konference:

„V podnicích, které se v letech 1986–1987 nevyrovnaly s plněním hospodářských úkolů, přijmout taková opatření, která povedou ke splnění úkolů plánu 8. pětiletky.“

Upřesnění obecných úkolů – tyto úkoly obvykle navazovaly na obecné úkoly a zadávaly členům strany nebo stranickým útvarům, aby je upřesnili.

Příkladem je úkol uložený Krajským výborem všem stranickým „orgánům a organizacím“:²⁵

„V obsahu a v usneseních výročních členských schůzí a stranických konferencí stanovit konkrétní postup realizace závěrů 7. zasedání ÚV KSČ ve vlastních podmínkách.“

Adresné úkoly plnění – tyto úkoly zadávaly velmi přesně vymezené skupině adresátů, aby plnili Státní plán nebo nějaké dříve přijaté úkoly. Adresáti bývali vymezeni podle oblasti své působnosti, nejčastěji podle podniku, kde byli zaměstnaní.

Příklad je z Krajské konference, která uložila „komunistům investorských a dodavatelských organizací kraje“²⁶ při stavbě továrny na traktory:

²⁴Viz Zasedání Jm KV KSČ 1988.

²⁵Tento příklad opět pochází ze zasedání Jm KV KSČ 1988. Zde je dobré vysvětlit, že výraz „realizace závěrů 7. zasedání...“ znamená „Přestavbu“.

²⁶Což je v krajském měřítku adresné určení.

„Plněním režimu výstavby vytvářet podmínky pro plynulý postup prací stavebních a technologických dodavatelů s cílem dodržet plánované termíny uvádění staveb do provozu a dosáhnout projektové kapacity výroby traktorů UŘ III.“

Adresné úkoly nápravy – tyto úkoly se od předchozího typu lišily tím, že místo plnění plánu nebo úkolů zadávaly nápravu nějaké chyby. Jednalo se obvykle o to, že někdo dělal svou práci špatně.

Také pro tento typ úkolů uvedu příklad z Krajské konference. Komunistům ve dvou vyjmenovaných nábytkářských podnicích uložila:

„...zabezpečovat zvýšení podílu výrobků vysoké jakosti v požadovaném sortimentu.“

Jednorázové úkoly – tyto úkoly se vztahovaly na vyjmenované funkcionáře a spočívaly v provedení jedné akce.

Příkladem může být úkol pro předsedu Krajského národního výboru obsažený v usnesení Předsednictva KV KSČ o spolupráci škol s patronátními podniky:²⁷

„...zabezpečit realizaci opatření uložených státní školské správě.“

4. Zadávání úkolů

Úkoly zadávané uvedenými útvary se od sebe trochu lišily. Zatímco Krajská konference zadávala spíše úkoly obecné nebo adresné úkoly plnění, resp. nápravy, Krajský výbor (který ji v mezidobí zastupoval) zadával spíše upřesnění obecných úkolů, adresné obecné úkoly nebo úkoly jednorázové. Oba útvary však jen potvrzovaly návrhy Předsednictva KV KSČ.

Předsednictvo zadávalo adresné obecné úkoly, adresné úkoly plnění, úkoly upřesnění obecných úkolů a úkoly jednorázové. Sekretariát zadával úkoly jednorázové a upřesňování obecných úkolů. Toto rozlišení neplatí bez výjimky, ale v určitém smyslu to charakterizuje jednotlivé útvary.

K dokreslení úlohy krajské komunistické vlády je třeba dodat, že úkoly, většinou adresné nebo jednorázové, plynuly i ze zasedání komisí (např. Zemědělské komise KV). Krajský výbor také řídil práci okresních výborů pomocí různých jednání a „doporučení“, ta měla ovšem jinou formu.

Termíny všech úkolů byly v rádech měsíců nebo let. Některé úkoly byly trvalé. Úkoly zadávané konferencí žádné termíny neměly.

Kontrola plnění obvykle vyplývala jednak z toho, že se každoročně kontrolovalo plnění Státního plánu, a jednak z „komplexního osobního hodnocení“, které se u všech lidí v nomenklatuře pravidelně provádělo.

²⁷Viz Zpráva o činnosti předsednictva a sekretariátu Jm KV KSČ 1988.

5. Moderní doba

V literatuře se můžeme setkat s různými vymezeními moderní doby. Pro účely mé úvahy bude stačit následující charakteristika:

Moderní doba je založená na tom, že lidé berou svou situaci jako aktuální.²⁸ To – v souvislosti s úkoly – znamená, že svá jednání a svá rozhodnutí umísťujeme do své přítomnosti a do své moci a nikoli do času a moci nějakého plánu nebo historického dění.

Jinými slovy: jako moderní lidé jsme pány svého jednání a za své jednání neseme sami odpovědnost. Úkoly nás toho nezbaví.

6. Omezení úkolů

Kromě všeobecné známé skutečnosti, že lidé nemusí úkoly plnit,²⁹ je možné na předvedených typech úkolů doložit i další důsledky moderní doby:

Zdaleka ne všechno je pomocí úkolů nařízeno. Vezmeme-li do úvahy obecnost mnoha zadání a to, že s rostoucí přesností úkolů se výrazně zmenšuje jejich množství, uvidíme velký prostor pro vlastní jednání podřízených lidí. Z toho, že přesto režim vlády fungoval, je zřejmé, že velká část jednání – a patrně dominantní část jednání – byla ponechána na lidech.

Za pozoruhodné považuji, že velmi často bylo předmětem úkolů jednání, které již předtím měli úkolovaní lidé dělat. To se týká úkolů plnit plán, pracovat dobře atd. Ukazuje se na tom, že i samo zadávání úkolů již počítá s tím, že je možné a běžné úkoly neplnit. Tento rys úkolů, i přes vyjádřené zoufalství, ukazuje smíření s tím, že ovládaní jsou moderní lidé.

Také chci upozornit – jakoby z reflexivního pohledu – na problém samotného formulování úkolů. Jak bude který útvar, resp. člověk návrh úkolu připravující, své úkoly formulovat, není obvykle jiným úkolem určené. Přesto jsou úkoly v celé vládnoucí hierarchii formulované přibližně stejně a jejich sady prolétly vždy celou hierarchii odshora dolů a potom zpátky. To však nebylo dáno úkolem.

Krátce řečeno, byli-li moderní lidé ovládaní, byli ovládaní dobrovolně.

7. Dědictví úkolů

Náš grant se jmenuje „Dědictví komunistické vlády“, a proto se zmíním o souvislosti své úvahy o úkolech s dnešním vládnutím. V osmdesátých letech již režim zcela rezignoval na snahu vytvořit „nového člověka“, který by nahradil člověka moderního. Proto vycházel při úkolování v jistém ohledu ze stejného principu jako režim dnešní.

²⁸Lepší vystižení „aktuality“ lze najít třeba v přednášce Jürgena Habermase „Moderna – nedokončený projekt“, přeložené v roce 1991 do slovenštiny ve sborníku „Za zrkadlom moderny“.

²⁹Zde odkazují na diskuse týkající se „banálního zla“.

I dnes se vládne pomocí porad a úkolů, a to na nejrůznějších stupních státní hierarchie i hierarchií ostatních. Přestože většina dnešního vládnutí není zdaleka v takovém stadiu úpadku, v jakém byla na konci režimu „reálného socialismu“, a proto dnešní úkoly neukazují svou slabost tak zřetelně, v zásadě všechny uvedené rysy platí:

Lidé nemusí své úkoly plnit; velká část jejich práce není předmětem úkolů; je běžné nařizovat plnění toho, co již je povinné; formulace úkolů nebývá nařízena.

Podklady z Krajského archivu v Brně:

Zápis z krajské konference Jm KSČ 14. – 15. 5. 1988.

Zasedání Jm KV KSČ. 20 ledna 1988.

Zpráva o činnosti předsednictva a sekretariátu Jm KV KSČ. 20. ledna 1988.

Informace o stavu a vývoji stranického aparátu v Jm kraji v roce 1987. 25. února 1988 (pro schůzi sekretariátu Jm KV KSČ).

Převrácené řídicí pyramidy socialistického hospodářství

Lubomír Mlčoch

Abstrakt

Příspěvek je retrospektivním zamyšlením autora nad jeho vlastními deskriptivními studii, napsanými na základě osobní zkušenosti („praxe“) s fungováním hierarchicky uspořádaného plánovacího systému. Odstup dvou dekad a dodatečné studium „teorie“, zejména institucionální ekonomie (R. Coase, O. E. Williamson, „teorie vlastnických práv“) je příležitostí k úvaze o validitě popsaných „her“ jako ustálených vzorců sociálně–ekonomického chování uvnitř hierarchického plánovacího systému, a o jejich možné vypovídací hodnotě ve změněných podmínkách transformace reálného socialismu na kapitalistickou tržní ekonomiku, jakož i v „pozdní“ verzi tohoto uspořádání samotného. Autor vymezuje rozdíly mezi otevřenými a uzavřenými hierarchickými systémy a naznačuje základní rysy svérázné logiky, funkcí a dysfunkcí uzavřeného hierarchického systému. Pojem „převrácené řídicí pyramidy“, který je jádrem autorovy argumentace, směřuje nakonec ke zpochybnění tradičního chápání hierarchie, vztahů nadřízenosti a podřízenosti, „příkazovací ekonomiky“ a dokonce role zdánlivě všemocného plánu v ekonomikách „reálného socialismu“. V pohledu nové institucionální ekonomie se někdejší vzrušené spory „trh versus plán“ stávají méně ideologickými, a mění se na komparativní kalkulace transakčních nákladů smluvních vztahů „na trhu“ a byrokratických transakčních nákladů „uvnitř korporace“. Naléhavý problém efektivního výkonu vlastnického ovládání („corporate governance“) v dnešním světě ukazuje, že i minulá zkušenost s vlastnickými strukturami „de facto“ nám má co říci a může varovat.

Klíčová slova

nová institucionální ekonomie, plánovací procedury reálného socialismu, hierarchické systémy řízení a organizace, uzavřený systém, otevřený systém, teorie vertikální integrace, řídicí pyramida, „převrácená řídicí pyramida“.

Úvod

Hierarchická struktura plánování a řízení byla v socialistickém hospodářství samozřejmostí, alespoň od časů, kdy došlo k pokusu tento konstrukt realizovat ve společenské praxi. Vyžadovala si to samotná chorobná ambicióznost projektu: obří národohospodářskou úlohu nezbylo než „dekomponovat“ po hierarchicky uspořádané víceúrovňové „ose“. To bylo atributem i všech reformních pokusů, a zdálo se později, že lze nalézt i ospravedlnění tohoto principu na úrovni exaktní vědy matematické: úlohy teorie optimálního plánování a řízení socialistické ekonomiky byly postaveny na dekompozičních algoritmech a zkoumaly chování nadřízených a podřízených článků plánovací soustavy. Ostatně již předtím udělal stejnou zkušenost nacistický režim, který chtěl dirigovat tržní ekonomiku v jiném typu totalitarismu. Hierarchické řídicí struktury obou totalit měly řadu podobností a analogií, v našich zemích šlo dokonce po roce 1948 někdy o přebírání institucí zděděných z protektorátu („lístkový systém“, cenový úřad, kartely v těžkém průmyslu...).

„Můj podnik“ byl střední velikosti (kolem 5000 zaměstnanců), členil se na 8, později 9 závodů. Sám byl podřízen „generálnímu ředitelství“ tzv. středního článku řízení, a to bylo součástí nadúrovně rezortního ministerstva elektrotechnického průmyslu. Nad ním byla další hierarchie členěného „plánovacího centra“. Hierarchická organizační a řídicí struktura hluboce ovlivňovala sociálně-ekonomické chování lidí. V jazyce dnešní teorie šlo o několikastupňové hry typu „principal-agent“ založené na asymetrii informací a rizik a na morálním hazardu. Systém produkoval informační „šumy“ a lokální oportunistus „hráčů“ vyvolával velké zájmové „tření“ uvnitř systému, čili enormní transakční náklady. Bylo víc než zřejmé, že „homo oeconomicus“ se nechová abstraktně „ekonomicky“, ale konkrétně ekonomicky: s ohledem na existující „instituce“.

Když jsem dostal velkorysou nabídku od Josefa Vavrouška, abych si nekladl žádná ideologická omezení pro svou práci, měl jsem za sebou již několik „deskriptivních studií“ z podnikové sféry „reálného socialismu“. Metodologicky vzato šlo o pokus generalizovat zkušenost z jednoho lokálního článku plánovací soustavy, podniku Tesla Holešovice, na celý systém. Zda to bylo možné a správné, zůstává dodnes otázkou: kolega Jiří Hlaváček, autor konceptu „člověka zabezpečujícího se“ – argumentuje, že chování podniků lze popsat dvěma třídami modelů, a to v závislosti na jejich vyjednávací síle. Jeho model pak odpovídá menším, slabším podnikům na periférii systému, zatímco „převrácená pyramida“, k níž se hodlám vracet, byla dopřána až podnikům od jisté kritické velikosti a neformální ekonomické moci. Ať tak či onak, můj pohled na chování plánovacího systému byl podložen zkušeností „zdola“ (from below) – s chováním plánovacího centra (a jeho podsystémů) jsem měl osobní zkušenost až později, kdy na „vrcholu“ své podnikové kariéry jsem byl vedoucím podnikového útvaru tvorby cen a jednal tak i s Federálním cenovým úřadem. Tato pozdější zkušenost však nevedla k potřebě revidovat nějakým zásadnějším způsobem mé vidění světa získané „pohledem zdola“.

Bezprostřední inspirací pro tuto mou analýzu však byla kniha z oblasti docela jiné společenské vědy, totiž psychologie. Tehdy právě vyšel překlad knížky Američana Erica Berneho „Jak si lidé hrají (How people play).“ Ustálené vzory psychologických (a psychiatrických) her partnerských, manželských, rodinných...mne zaujaly natolik, že jsem začal odhalovat analogické ustálené vzory her na hierarchických organizačních strukturách plánovacího systému. Tedy „jak si hrají“ plánovači z podniku s plánovači generálního ředitelství a s plánovači podřízených závodů... A jak si s plánovači hrají muži „reálné ekonomiky reálného socialismu“, tedy zásobovači, „odbytáři“, „výrobáři“ a „dispečeri“...

„Pohled zdola“ byl ovšem také pohledem „zevnitř“ plánovací mašinerie. Na to, aby ji člověk mohl dobře popsat, musel se her sám účastnit. Pohled „zvenčí“ byl velkou překážkou pro poro-

zumění logice chování „hráčů“. Tuto obtíž měli nejen západní odborníci na komparativní ekonomické systémy, ale dokonce i domácí výzkumníci z akademické „fronty“, tedy ti „šťasnější“ (?), kterým se posláni do „praxe“ vyhnulo. Jako výzkumník–amatér v podniku jsem se cítil svoboděn, jako příslušník plánovací armády jsem nemohl nehrát ony málo životné hry reálného socialismu. Tvůrčí práce, deskripce systému, který mne drtil, mi pomáhala snášet každodenní realitu plánovací praxe. A také dávala jakousi naději: řečeno jazykem systémové teorie, „prací v systému“ jsem získával zkušenosti pro deskripci jeho funkcí a dysfunkcí, a připravoval tak půdu pro budoucí „práci na systému“.

Uzavřený hierarchický systém

Ekonomicko–politický systém reálného socialismu získal řadu přívlastků a přídomků. Terminus technicus „centrálně plánované ekonomiky“ ještě dnes přežívá v komparativních ekonomických systémech z časů zkoumání nebezpečného soupeře zvenčí. Jiným označením, které dlouho přežívalo zejména v amerických pokusech o porozumění prazvláštní logice systému byl pojem „příkazovací ekonomika–command economy“. Oba tyto termíny–centrálně plánované hospodářství i command economy – jako by přistupovaly na ideologii systému, na to, co o sobě sám prohlášoval, tedy na ideologii všemocného plánu. To se mi zdálo být nepochopitelným paradoxem: vždyť Ludwig von Mises již na začátku 20. let jasně logicky prokázal nemožnost racionální ekonomické kalkulace v systému bez soukromého vlastnictví, jemuž nutně scházejí ceny pro ohodnocení alternativ rozhodování. Jak mohli přistoupit západní ekonomové na existenci systému, který vlastně nemohl v realitě fungovat, a tudíž ani existovat? Zdálo se mi, že jediným logickým vysvětlením existence systému je jen zdánlivé zrušení soukromého vlastnictví a jen zdánlivé nahrazení trhu plánem. Tuto interpretaci bylo ovšem třeba doložit deskripcí plánovací praxe, která by demaskovala ideologii systému.

Nuže, sám jsem dával přednost označení „uzavřený hierarchický systém“. Otevřeným hierarchickým systémem můžeme označit každou organizaci o dvou a více stupních řízení, která jako „koagulát–sraženina“ řádu typu taxis operuje v kosmu řádu trhu, mám–li použít pojmů F. A. Hayeka. V globální tržní ekonomice mohou organizace nabývat obřích rozměrů a svými aktivy, obrátem a dokonce i počtem zaměstnanců zastiňovat někdejší menší státy „centrálně–plánovaných ekonomik“, ale přesto zůstávají otevřenými hierarchickými systémy: i ony mohou zbankrotovat, podlehnout „nepřátelskému převzetí“, zahynout. Uzavřený hierarchický systém chtěl proti riziku ekonomické (a politické) smrti každého ze svých hierarchicky uspořádaných článků zaručovat jakousi „univerzální pojišťovací společnost“ (J. Kornai) socialistického státu, který nedal nikomu zahynout. Ba co víc, v čase, kdy jsem si takto systém vymezil, jsme již my Čechoslováci na své kůži zažívali aplikaci Brežněvovy doktríny tzv. omezené suverenity socialistického státu: ani tomu nebylo dáno, aby politicky zbankrotoval: když bylo pro režim nejhůře, zasáhla spřátelená vojska. Definičním znakem uzavřeného hierarchického systému byla tedy absence „exitu“, neexistence instituce bankrotu. Systém, který redistribucí zdrojů zajišťoval ekonomické přežití každému ze svých lokálních článků, mohl zbankrotovat jen jako celek – a k tomu také nakonec došlo...

Uzavřený hierarchický systém v sobě slučoval dvojaký, vnitřně rozporný charakter „řídící vertikály“ a „převrácené řídící pyramidy“. Byl důsledkem společenského experimentu s likvidací soukromého vlastnictví, jímž se politická moc pokusila dominovat nad ekonomikou. Tento experiment inspirovaný marxismem šel ještě dále (hlouběji) než pokus o dominanci politiky nad ekonomikou v nacistickém řízeném hospodářství: tam ještě zůstávala instituce soukromého vlastnictví nedotčena, alespoň formálně. (Tedy alespoň pokud šlo o soukromé vlastnictví v „arijských

rukách“. Ale i ukradený židovský majetek za nacismu dostával soukromovlastnickou podobu, i když se na arizaci podílely politické subjekty typu Hermann Göring Werke). „Reálný socialismus“ se pokusil dosáhnout reálné nadvlády politiky nad ekonomikou vykořeněním samotné instituce soukromého vlastnictví, a v naší zemi šlo o pokus zvláště důsledný– i ve srovnání s našimi socialistickými sousedy.

Podstatou a poselstvím mé deskriptivní analýzy z podniku bylo doložení skutečnosti, že tento pokus se nezdařilo realizovat. Politická moc dosáhla jen „formálního zespolečnění“, podnik zůstal „základní ekonomickou buňkou společnosti“, jejíž soukromovlastnický charakter nezadržitelně prorážel formální existenci „vertikální řídicí osy“. Ještě silnějším poselstvím pak bylo doložení toho, že i ekonomika reálného socialismu je konec konců koordinována horizontálními „dodavatelsko–odběratelskými vztahy“, tedy socialistickým trhem, jakkoli trhem uměle monopolizovaným, strnulým a neefektivním. Plánovací procedury a plánovací hry probíhající na vertikálních hierarchických organizačních strukturách měly ve skutečnosti daleko menší význam, než to napovrch vypadalo: plánování bylo prohlédnuto jako ideologie, spíše než vlastní koordinační proces. Ale k doložení těchto poněkud překvapivých a pro mnohé dosud provokativních tvrzení je třeba aspoň naznačit vzájemné působení sil řídicí vertikály a převrácené řídicí pyramidy.

Řídicí pyramida čili řídicí vertikála

Ekonomika reálného socialismu byla organizována na tzv. rezortním principu: odvětvová ministerstva řídila průmyslové rezorty, rezorty řídily generální ředitelství tzv. středních článků řízení (výrobně–hospodářské jednotky, kombináty, oborové podniky), střední články řízení řídily vlastní podniky, pak teprve následovala vnitro–podniková řídicí hierarchie.

Organizační víceúrovňová hierarchie vlastní ekonomiky měla svou paralelu v hierarchicky uspořádané pyramidě státní a veřejné správy, která územním členěním (obce, města, okresy, kraje, republiky) měla napomáhat řídicí vertikále ekonomiky v řadě aspektů, jako bylo územní plánování, přidělování limitů pracovních sil, zemědělské správy všech úrovní, které se mimochodem postaraly o paradox, že družstevní zemědělské podniky– na první pohled autonomní vůči „celospolečenskému vlastnictví“– měly nakonec nejvyšší stupeň hierarchického „zpřevodování“, a v řadě dalších aspektů. Svorníkem obou hierarchií pak byla samotná komunistická strana, rovněž hierarchicky uspořádaná. Tzv. „princip nomenklatury“ znamenal, že různé úrovně stranického řízení prováděly „kádrovou politiku“, tedy rozhodovaly o tom, kdo bude vykonávat vedoucí funkce na jednotlivých úrovních řízení státní správy, i ekonomiky. Ředitel podniku byl „v nomenklatuře“ stranického okresu, ředitel VHI v nomenklatuře stranického kraje atd. Bylo příznačné, že příslušný „vedoucí oddělení“ na Ústředním výboru KSČ měl větší politickou moc než odvětvový ministr – v neformální moci ekonomické však dominovala převrácená pyramida podnikové sféry. To už je jádrem argumentace mého příspěvku.

Učinit přehlednou koordinaci plánování nějakých 1,5 milionu výrobků, dílů, polotovarů, sestav a materiálů byl úkol nadlidský. Hierarchické konstruování „řídicí osy“ bylo nevyhnutelností, a proto atributem systému. Samotná informační stránka věci si vynucovala agregaci a desagregaci informací po řídicí ose; eo ipso však nutně vznikala prostor pro „informační šumy“ a pro oportunismus lokálních plánovacích článků. Řídicí pyramida stavěla na proklamaci deontologie plánovače: člověk hierarchický měl být loajální, poslušný, respektující nadřazené autority, měl dodržovat „plánovací disciplínu“ a plán byl vyhlášen formou „zákona“. V první fázi evoluce systému čelily nadřazené články přirozenému oportunismu člověka dvěma mocnými instrumenty: opojnou demagogickou ideologií, která měla dokonce ohlašovat objevení se „nového člověka“ se smyslem pro „celospolečenské vlastnictví“– a jako v každém totalitarismu– hroz-

bou, zastrásováním, tvrdými sankcemi. Přistižení při „nedodržování plánovací disciplíny“ bylo v 50. letech důvodem pro označení termínem „sabotáž“ a sabotáž byla důvodem pro vězení. V druhé fázi svého vývoje systém „měknul“ a přecházel od „biče k marcipánu“: ekonomické zájmy lokálních článků plánovací soustavy začaly být přijímány jako nevyhnutelná skutečnost a instrumentem jejich sladění se „zájmy celospolečenskými“ mělo být umné konstruování systémů hmotné stimulace a „chozraščotu“. Finančními pobídkami měly být podniky a jednotlivci přivedeni k plnění cílů hierarchie. Ať po zlém či po dobrém, cílem systému reálného socialismu bylo učinit z člověka ekonomického pokud možno dokonale programovatelný automat, který loajálně plní úkoly v oboru své kompetence. V tomto hlubokém smyslu byl systém v rozporu s lidskou důstojností.

Na tomto místě je třeba učinit poznámku, již se vracíme k rozlišení uzavřeného a otevřeného hierarchického systému. Existence několika úrovní řízení bývá normální i ve velkých soukromých korporacích. Jelikož však tyto organizační celky vznikly přirozenou evolucí v soutěži mezi „trhy a hierarchiemi“ (R. Coase), je šance, že přirozená solidárnost a „lokálpatriotismus“ příslušníků jednotlivých úrovní řízení nepřekročí kritickou úroveň a vnímání „nadřazenosti“ a „podřízenosti“ zůstane v principu zachováno (o případných excesech i zde se zmíníme v závěrečné části příspěvku). Uzavřený hierarchický systém reálného socialismu však svou maligní ambicí řídit celou ekonomiku „z jednoho centra“, vytvořil tak vysoké „zpřevodování“ hierarchického řízení a plánování, že lokálpatriotismus jednotlivých článků mohl překročit přirozené meze a obrátil svou neformální ekonomickou moc proti nadřazené hierarchii. Tak vzniklo chování, které jsem pojmenoval „převrácená řídicí pyramida“.

Převrácená řídicí pyramida

Podstatou vyjednávací síly podniku byl fakt, že to byl tento stupeň řízení, který disponoval – často monopolně – ekonomickými a plánovacími informacemi: o „své“ produkční funkci, o investičním a racionalizačním potenciálu, o odbytových i zásobovacích možnostech... Distribuce znalostí ve společnosti, informací o tisících výrobců, desetitisících dílů, sestav, podsestav, materiálů a surovin, a to od stovek dodavatelů, informací proměnlivých v čase a prostoru, to bylo nereálné soustředit v jednom „plánovacím centru“.

Byla to tato nezřízená ambice centrálního plánování, která dávala tak obrovskou neformální ekonomickou moc „podřízeným“ podnikům: vždyť nadřazené orgány po řídicí vertikále byly často s to tyto informace získat jen a jen prostřednictvím podřízených článků systému. Informační asymetrie, neodstranitelná závislost plánovací hierarchie na základu řídicí pyramidy, nuže tato neléčitelná nemoc systému vedla k předem marným pokusům o nalezení „kamene mudrců“ – takového motivačního systému pro podniky, který by je přiměl poskytovat nadřazeným orgánům pravdivé informace. Neboť zkušenost s fungováním uzavřeného hierarchického systému byla taková, že všechny „podřízené články“ poskytovaly „nahoru“ informace zkreslené, polopravdy i přímé sociálně–ekonomické lži. K této informační distorzi byly podniky vedeny svým vlastním oportunním zájmem, a informační distorze tak patřila k atributům systému.

K institucionálním charakteristikám hierarchické plánovací soustavy však patřila i skutečnost, že hodnocení daného článku plánovacího systému – např. výrobně–hospodářské jednotky – byla závislá na „splnění plánu“ v jemu podřízených jednotkách, tedy v podnicích do VHJ patřících. Tato závislost se táhla řetězovitě, rekurentně od podniku, přes VHJ a resort až k odvětvově specializovaným odborům Státní plánovací komise a jiných centrálních orgánů. Institucionální a zájmová svázanost vyšších a nižších článků hierarchie měla za následek velmi specifické chápání smyslu, funkcí a cílů plánovacího procesu, vystižitelný právě pojmem „převrácené řídicí

pyramidy“. V tomto pojetí vystupovaly VHJ, resorty a dokonce odborně příslušné části ústředních orgánů hierarchie jako reprezentanti podniků, jako jejich „prodloužená ruka“. V takové systémové situaci se ovšem tradiční chápání hierarchie, vztahů nadřízenosti a podřízenosti rozpadá jako domeček z karet, a zůstává pouze povrchní dojem „řídící vertikály“, která kupodivu přežívala přes všechny neúspěchy plánovací praxe.

Oficiální politická ekonomie socialismu zcela opomíjela tuto analýzu mocenských a politicko-ekonomických struktur. Interpretace uzavřeného hierarchického systému za pomoci pojmu „převrácené řídicí pyramidy“ naznačuje, že bylo dost důvodů na takový popis rezignovat: realita nesnášela nastavení zrcadla. Pojem „převrácené řídicí pyramidy“ sám by byl ovšem příliš jednostranný. Politická moc reprezentovaná státem a plánovacím centrem sice netvořila nezávislou a od ničeho neodvozenou autoritu, neboť stála na mocensko-politických strukturách „převrácené pyramidy“, jejíž zájmové lobbies vedly často až k nejvyšším článkům hierarchie. Na druhé straně, tentýž stát a totéž plánovací centrum, pokud chtěly plnit své funkce „celospolečenského vlastníka“ ve smyslu „univerzální pojišťovací společnosti“, musely chtít nechtě usilovat o fungování „řídící vertikály“.

V tomto dvojakém, vnitřně rozporném postavení se nacházelo nejen plánovací centrum, ale i všechny články hierarchie až po podnik: směrem „nahoru“ musely předstírat, že se usilovně snaží plnit úkoly a funkce „řídící vertikály“, zatímco „směrem dolů“ byly zájmově postaveny na „převrácené řídicí pyramidě“, podřízených plánovacích člancích, jejichž „splněním plánu“ si zajišťovaly své vlastní příznivé ekonomické a politické hodnocení. Plán byl sice všeobecným kritériem úspěšnosti v uzavřeném hierarchickém systému, ale byla to modla, kterou si všichni – úměrně své vlastní „vyjednávací síle“ – přizpůsobovali obrazu svému. Celý plánovací systém se pohyboval v jakémsi začarovaném kruhu: snaha o uplatňování řídicí vertikály vedla k tomu, že plánovací proces nabýval charakter „hry o plán“, přičemž současné působení sil „převrácené řídicí pyramidy“ dávalo témuž plánovacímu procesu charakter „her na plánování“. Jako výslednice silových působení, charakteristických informační distorzí a vysokým zájmovým „třením“ byl konečný efekt tlaku na efektivnost a dynamiku chování podniku velice malý. Silová působení se vyrušila navzájem a demonstrovala tak neracionálnost institucionálního uspořádání uzavřené hierarchické plánovací soustavy.

Plánování bylo v podmínkách uzavřeného hierarchického systému rozsáhlou kooperativní hrou, trpící hlubokou dichotomií skutečných a oficiálních pravidel. Oficiálním cílem hry, deklarovaným „řídící vertikálou“ bylo „dosažení co nejvyššího uspokojení společenských potřeb při co nejehospodárnějším vynakládání společenských zdrojů“. Ve skutečnosti však lokální články „převrácené řídicí pyramidy“ usilovaly o co nejvyšší podíl na společenských zdrojích a plánování používaly jako zástěrku pro krycí, zamlžovací činnost, umožňující realizaci moci plynoucí z monopolizace věcných, informačních a rozhodovacích podmínek společenské reprodukce v jejich dílčích člancích.

Patová institucionální struktura uzavřeného hierarchického systému nakonec degenerovala plánování na „stínovou hru čísel doprovázející vývoj skutečnosti“ a na nákladný společenský rituál pomáhající konzervovat společenské struktury a reprodukci podmínek v rozdělování zdrojů. V posledních letech plnilo „plánovací centrum“ svou funkci „univerzální pojišťovací společnosti“ se stále většími potížemi, neboť k neomezenému ručení se nedostávalo zdrojů. A to již dlouho předtím byl jakýs takýs růst „financován“ na úkor těžkých a dlouhodobých negativních externalit v oblasti přírodních zdrojů a životního prostředí.

Ale patrně nejtěžší dědictví zanechal uzavřený hierarchický systém v „sociální ekologii“, ve škodách napáchaných na charakterech a mravní integritě dlouholetých „hráčů“ plánovacích her, jimž se zkreslování informací, prefabrikování alibi a schizofrenní postoje stávaly každodenní

potřebou a návykem. Těžce utrpěl sociální kapitál této země, vzájemná důvěra, schopnost a ochota spolehnout se na dané slovo, vytratilo se odpovědné jednání, neboť všichni jsme se léta učili, jak nejnádhleji socializovat všechny neúspěchy a nezdary našich vlastních selhání. Uzavřený hierarchický systém plodil institucionalizovanou neodpovědnost.

Všechny tyto ustálené vzorce chování zděděné z reálného socialismu měly ovšem tendenci reprodukovat se v nových podmínkách transformace a privatizace po roce 1989. Poznání svérázné logiky fungování minulého režimu dávalo jistou šanci těmto tendencím čelit – již tím, že by rizika pokračování jednou naučených her byla veřejně popsána a označena za společensky inferiorní. To se nestalo, a tak „převrácené řídicí pyramidy“ dostaly šanci – často ve znásobeném měřítku – dobývat na oslabeném „centru“ nové typy renty a bohatství a v podobě sice skrytější, ale také v měřítcích dříve netušených, dále socializovat ztráty a defraudace privatizačních her. Ale to jsme již u poučení pro dnešek.

Institucionální ekonomie a poučení pro dnešní svět

Ronald Coase přišel s jednoduchou, avšak geniální myšlenkou, že se totiž nesoutěží jen na trhu, ale že soutěž probíhá i mezi organizací a trhem, mezi hierarchickými strukturami řízení a horizontálními smluvními vztahy, a že relativní efektivnost spontánně vyrostlých a uměle konstruovaných řádů rozhoduje o tom, kde se vede hranice „mezi firmou a trhem“. Inovace prvního řádu pro klasickou ekonomii. Ta totiž přišla se dvěma krajními modely řešení ekonomického problému, které měly společné to, že s hierarchiemi vůbec nepočítaly. Mám na mysli Walrasův model všeobecné tržní rovnováhy a Marxovu antinonii zespolečenštěné ekonomiky řízené jako „jedna velká dílna“. V pojmech institucionální ekonomie Walrasův model popisuje atomizovanou dokonalou soutěž jednotlivců na trhu. V tomto světě jsou transakční náklady na trhu zcela zanedbány (proto zde není třeba ani obchodních soudů, ani státních arbitrů, ani „viditelné ruky“ zákona) zatímco transakční náklady na organizaci a řízení firmy jsou implicitně považovány za prohibitivně vysoké: proto se s žádnými organizacemi – firmami – nepočítá. Naproti tomu Marx ve své ideologické zaslepenosti vůči trhu silně přecenil transakční náklady smluvních vztahů, považoval je za tak prohibitivně vysoké, že kvůli nim musel přijít s vizí zrušení trhu vůbec. A ke zrušení trhu bylo třeba zrušit instituci soukromého vlastnictví. Naopak – možným transakčním nákladům na organizaci a řízení „zespolečenštěné“ ekonomiky – jako jedné „velké dílny“ – nevěnoval pražádnou pozornost.

Reálné světy hospodářství se však – dokonce i v časech soupeření dvou nepřátelských bloků – těmto krajním modelům teorie na hony vzdalovaly. Institucionální ekonomie – právě proto, že počítá s institucemi – je pro popis a analýzu reálných světů daleko vhodnější. A činí komparaci nakonec daleko méně ideologickou, neboť poměřuje transakční náklady „na trhu“ a „uvnitř korporace“ a doporučuje kvalitativně superiorní alternativy. Ve světě institucionální ekonomie jsou hierarchie samozřejmou součástí analýzy. Delegované pravomoci „operativního správcovství“ tzv. celospolečenského vlastnictví vedou ke vzniku kvazi–vlastnických struktur, ke koaličním strukturám vlastnictví „de facto“ a absence pravidel právního státu a vlastnictví „de iure“ jen zvyšuje transakční náklady na „provoz“ uzavřeného hierarchického systému. Vždyť jedním ze silných tvrzení teorie vlastnických práv je konstatování, že efektivnost každého systému kriticky závisí na jasnosti a ostrosti specifikace vlastnických práv.

Poznatky institucionální ekonomie však osvěžují i naše poznání fungování vyspělého „pozdního“ kapitalismu. Teorie sociálního tržního hospodářství stavěla mj. na poznání, že soutěž na trhu má tendenci negovat samu sebe – je-li ponechána „sama sobě“. Proto antimonopolní a antitrustové zákonodárství a ochrana soutěže na trhu se staly jedním z úhelných kamenů tohoto hospodářství. Půl-

stoletá zkušenost Německa a celé západní Evropy je překonána již více než stoletou zkušeností USA v tomto směru. Je-li soutěž na trhu nedokonalá, deformuje se nutně i soutěž „mezi firmou a trhem“, a korporace tíhnou k monopolnímu chování se všemi jeho negativy zneužívání tržní síly a postavení na trhu, a s průvodními jevy organizačního ochabnutí (slack) uvnitř. Transakční náklady na organizaci a řízení mohou i v otevřené ekonomice nabývat maligních forem.

Avšak zkušenost s obřími korporacemi ukazuje na tendenci „tíhnutí“ k monopolizaci ekonomické moci uvnitř korporace samotné a ve vztahu vrcholových manažerů a vlastníků. Informační asymetrie nám důvěrně známá z reálného socialismu i zde favorizuje manažery před formálními vlastníky: a to je kardinální problém „corporate governance“ našich časů. Vrcholoví manažeři mají snahu maximalizovat svou vlastní domnělou hodnotu pro vlastníky, tedy mezní produkt managementu. Ve skutečnosti jim jde o maximalizaci jejich vlastních důchodů plynoucích z jimi řízené korporace. Kromě substitutů svých příjmů v podobě požitků ukrývaných v nákladech na režii podniku (opět připomínající chování socialistických manažerů), je jednou z takových cest „manažerského kapitalismu“ nadměrný sklon k fúzím (běžně se užívá termín mega-fúze). Teorie vertikální integrace zahájená fundamentální prací Coaseho a rozpracovaná později O. E. Williamsonem tuto otázku analyzuje chladně technicky porovnáním obou typů transakčních nákladů uvnitř firmy a na tržní zajištění. Avšak informační distorze a ovládání informačních toků manažery vede k distorzi samotné komparace. A protože výše platů a odměn vrcholových manažerů koreluje s velikostí korporace, mění se asymetrická komparativní informační výhoda manažerů (v poměru k vlastníkům) spolu s oportunistem v jejich chování v zákonitou tendenci k nadměrným fúzím, přehnaným akvizicím a sklonům k nepřátelskému přebírání, které mají společný outcome, jímž je příliš často celková snížená efektivnost nového obra. Naštěstí se tyto tendence projevují v systémech hierarchických, ale stále ještě otevřených a vystavených soutěži na globálních trzích. Ale s projevy rizik a morálního hazardu tohoto typu je třeba počítat.

Zkušenosti s chováním subjektů uzavřeného hierarchického systému se zdají být užitečné i pro studium technických, územních a síťových monopolů, ať už jde o korporace ve veřejném vlastnictví, či monopoly soukromé, regulované – a tím spíše neregulované. Zvláštní případové studie tvoří chování multinacionálních korporací a vzájemné hierarchické vztahy mezi finančními centrály a pobočkami rozptýlenými po několika kontinentech, v různých zemích s různými režimy daňovými, celními, a také s různými kulturami podnikání a žitou etikou byznysu. Zde všude by studium hierarchických struktur reálného socialismu mohlo být vysoce inspirující: přes veškerá zdokonalení informačních a komunikačních technologií jsou rizika zneužití neformální ekonomické moci značná.

Konečně není nutné jít tak daleko. I naše dnešní zkušenosti s financováním českých vysokých škol ze státního rozpočtu mi připomínají mnohé, kdysi důvěrně známé. Mýlně jsem se domníval, že rozpočtové a plánovací hry zmizí v propadlišti dějin. Avšak byrokratické struktury hierarchicky uspořádané mají tendenci reprodukovat své vlastní vnitřní zákony dokonce nezávisle na proklamovaných ideologiích, zdánlivě úplně protichůdných.

A bych nezapomněl: „hry s Brusel“ již dávno započaté v procesu přípravy na naše připojení k Evropské unii rozehrávají jednotlivé národní státy, jejich koalice a dokonce i jednotliví velcí hráči, soukromé korporace s velkým informačním a vyjednávacím potenciálem. Tady všude jest třeba se obávat rizik vzniku her s prvky morálního hazardu a s ustálenými vzorci dobývání renty „na Brusel“. Lze jen vyslovit naději, že ani tak obrovské seskupení politicko-ekonomické, jakým je rozšířená Evropská unie, neuspěje v tendenci k vytvoření uzavřeného hierarchického systému, neboť musí čelit stejně mocným hráčům světových, globálních trhů.

Literatura

- Kouba K., Kameníček, J. (eds.) 1992. *Trh versus plán*. Praha: Karolinum.
- Mlčoch, L. 1990. *Chování čsl. podnikové sféry*. Výzkumná zpráva č. 348. Praha: EÚ ČSAV.
- Mlčoch, L. 1991. *Planning Process in a Company: An Analysis*. Nadace Charty 77, mimeo. (anglická verze práce z roku 1983).
- Mlčoch, L. 1996. *Institucionální ekonomie*. Praha: Karolinum.
- Williamson, O.E. 1985. *Economic Institutions of Capitalism*. London: Free Press.

Socialistická pravidla a řády: Případ Komunistické strany Československé

Jiří Kabele

Abstrakt

Příspěvek nabízí první náčrt popisu hierarchických statutárních a je doplňujících jednacích řádů. Jedná se o takový popis, který činí předvídatelnou podobu a „efektivitu“ řádu dění realizovaného po nabytí účinnosti studovaných řádů. Inspiruje se strukturalistickým studiem mýtů. Přináší vybrané výsledky rozsáhlejší studie O socialistických pravidlech a řádech. U statutárních i jednacích řádů nejprve nabízíme popisný aparát pro jejich textovou armaturu a pak teprve vytvořený aparát užíváme pro popis Stanov KSČ a Jednacího řádu Ústředního výboru KSČ. Na armaturách obou typů řádů je ukázáno, že mohly být poměrně snadno využity k ustavování vedoucí úlohy strany.

Klíčová slova

pravidla, vládnutí, komunistická strana, hierarchie

Řády a moderní společnosti

Příspěvek vychází z rozsáhlejší studie O socialistických pravidlech a řádech. Tato studie orientačně srovnávala socialistické řády platné na konci osmdesátých let s řády kapitalistickými z konce tisíciletí. Kladla si za cíl vytvořit první náčrt popisu hierarchických statutárních a je doplňujících jednacích řádů. Navržený popis měl učinit předvídatelnou podobu a „efektivitu“ řádu dění realizovaného po nabytí účinnosti popisovaných řádů. Vycházeli jsme z přesvědčení, že takto získané poznání může přispět k pestrému – nikoli černo–bílému – pochopení komunistické vlády a jejího dědictví. V souvislosti s dříve předloženou hypotézou budovatelského zřízení [Kabele, 2002b] nás konkrétně zajímalo, jak konstrukce textů socialistických řádů – jejich úpravy a vynechávky – umožňovala ustavovat hierarchie, v nichž se uplatňovala vedoucí úloha strany prostřednictvím demokratického centralismu, spravování nomenklatury a stranické kontroly.

U statutárních i jednacích řádů nejprve nabídneme popisný aparát pro tzv. textovou armaturu (viz oddíl Strukturalisticky inspirovaný popis řádů). V druhé části tento aparát využíváme pro popis řádů samotné komunistické strany. V tomto příspěvku se budeme zabývat pouze těmi poznatky, které přinesl popis Stanov KSČ a Jednacího řádu Ústředního výboru KSČ.

Znalost armatury řádu a jeho jednotlivých pravidel by nám sama o sobě nedovolila vypovídat o sdělení řádu, tj. o strategickém porozumění dění, podle něhož jednají aktéři řádu. Důvod je prostý. Nami studované řády vesměs odkazují ještě také k pravidlům širšího normativního rámování výkonu moci ve státě.

Pro důkladnou interpretaci socialistických statutárních řádů je třeba vědět, že normativní rámování – budovatelský komplex (Stanovy KSČ, „blokové“ mezinárodní smlouvy, Poučení z krizového vývoje, ústavní Prohlášení a první hlava ústavy Společenské zřízení), zbytek ústavy a kodexy – vytěšňovaly z oficiálních záležitostí jak hospodářskou, tak politickou soutěž. Toto rámování zásadním způsobem omezovalo sdružování. Celkově posilovalo význam disciplinární ochrany kolektivních zájmů na úkor soudní ochran práv a svobod jednotlivců. Za těchto okolností rozšířená praxe budování celostátních hierarchií prostřednictvím řádů postupně získávala zvláštní podobu. Měla svůj univerzální vzor v organizování komunistické strany na principu demokratického centralismu.

Mýty měly pro existenci tradičních společností klíčový význam. Úloha statutárních a jednacích řádů v moderních společnostech rozhodně není méně významná. Souvisí s uplatňováním sdružovacího práva. Rozvoj zájmového sdružování osvobozoval jedince z přináležitosti k rodovým, kmenovým a jinak tradicemi spoutaným sociálním útvarům. Aktivity takto osvobozených zájmových společenství a účelových organizací se staly motorem tzv. velké transformace, která uvedla tradiční svět do stále dynamičtějších proměn a po čase vytvořila trvalé zadání pro společensko vědní výzkum.

Produktem sdružování jsou jak vnitřně strukturované organizace či společenství, tak transakcemi pulsující sociální síť jednotlivců a organizací. Jsou s ním spojeny nejen všechny klady, ale také všechny zápory moderních společností. Typické nemoci vlastnění a vládnutí počínaje vznikem kvazivlastnických práv a konče korupcí jsou vesměs svázány s působením těchto vnitřních organizačních struktur a vnějších sítí [Kabele, 2002a].

Organizování se stalo médiem uvolněného sdružování. Umožnilo účinně koordinovat intervence do sociálního dění více osob na dobrovolném smluvním anebo nedobrovolném mocenském základě. Džin organizování byl v tradičních společnostech držen v láhvi – podle Northovy hypotézy [North, 1981] – vysokými transakčními náklady sdružování, tj. náklady na vyjednávání spo-

lečných akcí a na zjednávání autority nových institucí: útvarů i praktik. Snižování transakčních nákladů na organizování mělo svůj základ v prosazování obecně platných pravidel hry (univerzalizace) a v proměně jednotlivců a organizací v soběnáležející, tj. poměrně samostatně jednající osoby (subjektivizace).³⁰ Hierarchické statutární a jednací řády, jimiž se v této studii zabýváme, jsou ovšem typickým výrazem uvažovaného souběhu univerzalizace a subjektivizace.³¹

Obsah sdružovacího práva bývá vyjádřen kromě specializovaných zákonů (č. 68/1951 a 83/1990 Sb.) také v občanském zákoníku (vznik a zánik právnických osob), v obchodním/hospodářském zákoníku, v zákonu o církvích a případně i o politických stranách a politických hnutích. Zde a v řadě dalších zákonů týkajících se určitého druhu organizací³² nalezneme také hrubé určení obsahu statutárních řádů: stanov, zakladatelských listin či smluv. Právo na sdružování ovšem nezakládá jenom potřebu hierarchických statutárních řádů. Aby výsledná sdružení mohla jednat jako osoby, musejí dospívat k rozhodnutím, která je zavazují jako celek. Transakční náklady takovýchto rozhodovacích procesů mohou být účinně snižovány, jestliže jsou prováděny kolektivně volebními shromážděními anebo různě sestavovanými grémii podle pravidel určených jednacími řády.

Hierarchické statutární i jednací řády představují sestavy psaných pravidel hry vytvářené z dílčích institutů. Jsou řády proto, že stanovují a ustavují spolu s herními rámci i formy jejich ochrany. Předurčují proto významně rozdělování způsobilostí a závazků mezi zúčastněné osoby. Vymežují v určité oblasti konání prostory svobody a odpovědnosti. Řády–texty³³ jako sestavy psaných pravidel hry proto musejí splňovat dvě podmínky: jednak musejí být relativně úplné, vnitřně konzistentní a podle potřeby vzájemně provázané a jednak musejí sloužit k tomu, aby vtiskly nějaké oblasti lidského konání řád.

Mezi řádem–textem a na základě něho realizovaným řádem–děním vždycky existuje určitá disproporce. Malá disproporce mezi řádem–textem a realizovaným řádem dění ovšem není překážkou proto, abychom považovali daný řád–text za zdroj řádu dění. Určitá disproporce je dokonce zákonitá, jak na to upozornil již Émile Durkheim rozlišováním ideální a reálné kultury. Je-li však disproporce mezi řádem–textem a realizovaným řádem dění veliká a zasahuje–li současně citlivá pravidla, můžeme situaci charakterizovat vícero způsoby. Řád–text může selhávat, protože dění nevtiskává řád, anebo se navzdory němu prosazuje odlišný řád. Jindy řád–text od počátku plní spíše deklaratorní funkci. Byl totiž vědomě sestaven tak, aby se v řádu dění uplatňovala v řádu–textu nespecifikovaná pravidla hry.

³⁰Teorie souběhu univerzalizace a subjektivizace rozvíjí známou Weberovu teorii modernizace [Weber 1968].

³¹V pozadí našich teoretických úvah o řádech–textech a jejich vztazích k řádu dění je pojetí institucionalizace, které je vlastní duálnímu sociálnímu konstruktivismu. O dualitě konstruování se zde hovoří proto, že institucionalizace postupuje vždy ruku v ruce s narativizací. Institucionalizace vtiskává vykázanou či vykazatelnou řádnost sociálním světům vyjednáváním a zjednáváním pravidel hry anebo dohod. Zároveň s pravidly hry se ovšem také rodí příběhy, biografie, historie a mýty, které tím, že strhujícím způsobem líčí dění, přispívají rovněž významně k vykázanosti jeho herních rámců. Institucionalizace se děje heuristicky, tj. metodou pokus–omyl, strategicky a za pochodu. Uvádí ji do pohybu silové působení, vyjednáváním anebo zjednáváním pravidel. Její průběh je určován náklady příležitostí a transakčními náklady [Kabele 2004].

³²Například zákon o vysokých školách, o Nejvyšším kontrolním úřadu apod.

³³Řády mohou mít podobu ústav, kodexů či zákonů (tzv. primární legislativa), anebo jsou vydány v podobě vyhlášky, nařízení či směrnice útvarem, který má delegovanou normotvornou způsobilost na základě zákona (tzv. sekundární legislativa). Ponořenou část ledovce institucionálního režimu společnosti ovšem tvoří řády, které jsou vyžadovány zákonem anebo žádnou zákonnou předlohu nemají. Nesmějí mu ovšem protičinit (tzv. terciární sféra pravidel) [Baldwin 1996].

Statutární a jednací řády se již na první pohled více nabízejí ke studiu pravidel jejich sestavování než jiné řády. Statutární řády mohou ustavovat komplexní instituce. V úvahu přicházejí ekvitení soutěže (volby, trhy), hierarchické útvary s právníčkou osobou, ale také jejich kombinace, např. státy. Statutární řády složitějších útvarů zpravidla doplňuje celá řada dalších řádů, které upravují vztahy a postupy činností uvnitř takto ustavených institucí anebo jejich vztahy s jinými institucemi. Mezi takovými doplňkovými řády hierarchických statutárních řádů patří i námi zvažované jednací řády.

Při studiu pravidel sestavování řádů musíme tyto řády chápat jako textové celky. Měly by být ve svých částech i jednotlivých institucích argumentovatelné z hlediska způsobu, jakým předurčují řád dění. Jestliže jsme dříve uvedli, že řády–texty jsou složené z institutů, vyjádřili jsme tím ovšem jen náš základní vstupní předpoklad. Podle tohoto předpokladu v textech řádů můžeme vždy nalézt jednotky tvořené dílčími soubory ustanovení a pravidel – nazýváme je právě instituty³⁴ –, které předurčují dění určitým způsobem. Například institut voleb předurčuje, jakým způsobem jsou vybírání představitelů sdružení.

Hierarchické statutární řády

Strukturalisticky inspirovaný popis řádů

Na cestě k ucelenému popisu řádů jsme se inspirovaly strukturalistickým studiem pohádek a mýtů. Proto rozlišujeme tři úrovně popisu řádu vázané: na armaturu, na sdělení řádu (popis vyjadřující strategické porozumění dění získávané při aplikacích řádu) a na koordinační kód (použitelné typy ochrany herních agend).

Armaturu tvoří v paragrafech uspořádané slovní specifikace architektury herních rámců. Armatura je nástrojem, který pomáhá čtenáři, aby strategicky rozuměl řádu, ale nekryje se se strategickým porozuměním a definicemi situací, které řád sděluje. Obsah sdělení řádu vzniká při strategické a situačně podmíněné interpretaci řádu.

Strategické čtení řádu je možné jen díky tomu, že si čtenáři osvojili znalost koordinačního kódu. Tuto znalostní výbavu využívají k posuzování, jak jsou herní rámce řádu chráněné, a proto musejí či nemusejí být přijímány jako vykázané. Kdo by vykázané rámce – ať už psané nebo nepsané – nerespektoval, bojoval by s větrnými mlýny.

Algerdis Greimas [Greimas, 1967] chápal spolu s Lévi–Straussem armaturu jako nadvětnou diskursivní jednotku i jako strukturu obsahu, jenž se projevuje prostřednictvím narace. Takto měla vyjadřovat coby narativní model úhrn strukturních vlastností společný všem mýtům. Pokud jde o obsah, Greimas se opřel o poněkud temnou Lévi–Straussovou myšlenku, že mýtus coby vyprávění je určován inverzí. Líčí, jak se převrácený svět vrací do původního stavu. Tak je vytvářeno mytické PŘEDTÍM a POTOM. Kromě toho ukazuje, že topické obsahy (vlastní jádro mytického vyprávění) jsou vsazeny do obsahů korelovaných, jak to naznačuje následující schéma:

³⁴V právní literatuře bývají právní instituty chápány buď jako soubory právních norem upravující stejnorodé vztahy: např. soukromé vlastnictví či veřejné zastupování, anebo jako pravidla, která představují užívaná právní řešení umožňující upravovat dílčím způsobem nejrůznější typy vztahy, např. institut slibu, institut neslučitelnosti funkcí apod. [Boguszak, Čapek 1997].

Tabulka 1. Armatura mýtu

Obsahy	Invertované (PŘEDTÍM)		Původní (POTOM)
	Korelované	Topické (ZVRAT)	Korelované

Armaturu řádu zde budeme chápat analogicky jako variantní nadvětnou diskursivní jednotku³⁵ i jako strukturu obsahu, jenž se ovšem projevuje primárně prostřednictvím argumentace. Armatura tedy vyjadřuje coby argumentativní model úhrn strukturálních vlastností společný všem hierarchickým statutárním řádům. Popis armatury by měl ukazovat, které pasáže do řádu patří a jaké mají místo v argumentovaném výkladu herních rámců. Měl by dále stanovovat, o čem jednotlivé pasáže textu jsou, kam jednotlivá povolení a zákazy jsou umístěny a proč. Nabízený popis armatury hierarchických statutárních řádů se zatím bude opírat jen o rozbor osnov řádů. Nepostoupil doopravdy na úroveň institutů. V případě jednacích řádů bylo naše studium značně usnadněno tím, že jsme mohli převzít popis jednání, který je obsažen v Robertových pravidlech řádu. Základními instituty zde jsou návrhy. Robertova pravidla je preferenčně uspořádávají [Foresman, 1990].

Hierarchické statutární i jednací řády mají na začátku úvodní a na konci přechodná a závěrečná ustanovení, která rámuje výklad řádu. Respektují tedy analogicky k pohádkám členění na korelované a topické obsahy. Úvodní ustanovení v případě hierarchických statutárních i jednacích řádů zpravidla uvádějí zakladatele útvaru. Existují dva hlavní typy zakladatelů. Z perspektivy moderních společností jsou prvotním typem členové útvaru vzniklého uplatňováním sdružovacího práva. Druhotným typem jsou pak nejrůznější externí zakladatelé: vlastníci, vykonavatelé státní moci apod. Mohli jsme předem předpokládat, že se armatury řádů samosprávných sdružení a zřizovaných organizací budou lišit. Popis armatury, který jsme získali na základě porovnání několika desítek předlistopadových a polistopadových statutárních řádů, potvrzuje právě vyslovenou domněnku:

Tabulka 2. Armatura statutárních řádů

Obsahy	Samosprávná sdružení	Zřizovaná organizace
Korelované	Úvodní ustanovení	Úvodní ustanovení
Postavení dané účelem	Působnost	Působnost
Interní vláda	Členská práva a povinnosti	
	Dělbba kompetencí při vládnutí a rozdělování způsobilostí vládnout	Dělbba kompetencí při vládnutí a rozdělování způsobilostí vládnout
	Vnitřní dělbba činností	Vnitřní dělbba činností
	Principy vlády	Principy vlády
	Zásady hospodaření	
Postavení dané vnějšími vztahy		Konstitutivní vnější vztahy
	Postavení a řízení přidružených útvarů	Postavení a řízení přidružených útvarů
Korelované	Závěrečná a přechodná ustanovení	Závěrečná a přechodná ustanovení

³⁵Předpokládáme, že táž struktura obsahu může být vtělena do celého vějíře ekvivalentních diskursivních jednotek. V zásadě totiž nezáleží na pořadí jednotlivých položek obsahu, jestliže jsou respektovány jejich logické souvislosti.

Jádro armatury statutárních řádů tvoří popis kompetenční hierarchie, rejstříku rolí, orgánů a útvarů. Tento popis stanovuje členská práva, dělbu kompetencí při vlastním vládnutí i při rozdělování způsobilostí vládnout. Dále určuje vnitřní dělbu činností, principy vlády a zásady hospodaření. Následovat mohou konstitutivní vnější vztahy upravující zapojení útvaru do širší dělby kompetencí a činností a postavení přidružených útvarů. Z našeho hlediska je důležité, že kompetenční hierarchie rolí, orgánů a útvarů předurčuje všechny klíčové zdroje vládnutí, jimiž disponují nositelé rolí a orgány. Christopher Hood je charakterizuje jako centrální polohu (nodality), pravomoc (authority), bohatství (treasure) a organizovaný lidský kapitál (organisation) [Hood, 1988].

V samosprávných sdruženích jsou zakladateli, či zakladatelská práva mají členské sbory (dále budeme hovořit jen o sdruženích). Řád musí popisovat, jakým způsobem jsou tato členské sbory ustavované a jak mohou svá zakladatelská práva uplatňovat. Ve zřizovaných útvarech (dále organizacích) – výkon zakladatelských práv nemusí být vykládán, protože je normativně zpravidla upravován jinými normami, např. u firem hlavně obchodním zákoníkem a zákoníkem práce, u bývalých národních výborů speciálním zákonem a zákoníkem práce.

Armatury obou rozeznávaných typů útvarů – sdružení a organizací – se liší tím, že v případě zřizovaných organizací zde nebývají oddíly věnované právům a povinnostem členů anebo zásadám hospodaření. Naopak samospráva, která by se neopírala o relativní hospodářskou nezávislost, by nejspíš byla od počátku sporná. U zřizovaných organizací bývá také oddíl Konstitutivní vnější vztahy, který není typický pro samosprávná sdružení. Kdybychom sestoupili na úroveň článků a paragrafů a sledovali užívané instituty, jistě bychom našli ještě další rozdíly. V původní studii na některé z nich upozorňujeme, když popisujeme charakteristické repertoáry rolí, orgánů a útvarů pro jednotlivé typy útvarů.

Jádro armatury hierarchických statutárních řádů, kompetenční hierarchie, především rozděluje způsobilosti – povolení jednat. Specifikace závazků a ochran rozdělovaných způsobilostí, tj. i dělba odpovědnosti, se na úrovni osnovy neprosazuje. Proto také může být jakoby mimochodem vytěšňována ze hry. Působí zde též skutečnost, že uvažovaná dělba odpovědnosti bývá či by měla být podstatnou měrou ustavována platnými zákony a zákoníky, které tvoří normativní rámování statutárních řádů. Měla by být, ale socialistické řády nás často přesvědčovaly o tom, že nemusí být.

Armatury socialistických hierarchických statutárních řádů

Po listopadu 1989 došlo ve všech sférách společenského života k dramatickému nárůstu počtu právnických osob. Z řádu desetitisíců jsme se během roku posunuli do řádu milionů. Členitost socialistické společnosti se fakticky ovšem pohybovala nejspíš v řádu statisíců. Byla zakrývána střešními hierarchickými sdruženími – výrobně hospodářskými jednotkami, svazy apod. Zastřešující organizace i vnořené útvary měly zpravidla své statutární řády. Proto byla produkce řádů nezanedbatelnou složkou komunistického vládnutí.

Ke komunistickému vládnutí patřily neustálé reorganizace. Zpravidla měnily více formu činnosti než její obsah, nicméně jim byla věnována mimořádná pozornost. Využívaly kombinatorické možnosti, které jsou vlastní stromovým organogramům úřadů, podniků a jiných socialistických organizací. Slučovaly, pohlcovaly a dělily se role, orgány a útvary. Měnily se vztahy podřízenosti a přesouvaly způsobilosti. Dobově dobře známý důvod pro reorganizace spočíval v paragrafu zákoníku práce, který učinil z reorganizací nejužívanější nástroj, jak se zbavovat nepohodlných zaměstnanců či funkcionářů. Podobný posilující účinek mělo i spravování nomenklatur. Strana musela vytvářet příležitosti pro mladé kádry a postarat se i o zasloužilé komunisty. Hlubší důvod uvažovaných reorganizačních her zřejmě spočíval v dobově rozšířeném uplatňování

strategie institucionalismu³⁶ a všeobecné simulaci plánovaného uskutečňování vědeckého pokroku. Reorganizování a přeorganizování vždy totiž směřovalo k dalšímu prohlubování vedoucí úlohy strany, rozšiřování socialistické demokracie, zvyšování produktivity práce atd.

V samotné straně platil ani ne tak kult práce jako kult organizování. Podle Lenina „*Proletariát nemá v boji jinou zbraň kromě organizace*“ [Dějiny, 1945:48]. Strana sama sebe řídila, zatímco společnost vedla, jak to bylo zakotveno v ústavě. V obou případech nabízela veřejnosti své mimořádné a „vědecky podložené“ organizační schopnosti. Všichni námi interviewovaní funkcionáři spatřovali jádro své práce v organizování. Byli přesvědčeni o tom, že dnes je organizování nedoceňováno a upadá. Uvažovaný kult organizování se opíral o hlubokou víru v Hayekem kritizovaný konstruktivní racionalismus či v Popperovo holistické inženýrství [Hayek 1991, Popper 1992].

Armatury statutárních řádů si můžeme předvést na osnovách organizačních řádů dvou socialisticky „samosprávných“ sdružení a jedné zřizované organizaci (viz tab. 3). KSC samu sebe pojímala jako „nejvyšší formu společenské politické organizace“ [Stanovy KSC 1976]. Její stanovy alespoň na první pohled respektují armaturu samosprávných sdružení. Při jejich bližším ohledání ale zjistíme, že strana představovala velmi výjimečnou „totální“ organizaci. MěNV Filipova měl organizační řád, který byl vytvořen na základě vzorových řádů pro všechny úrovně. Již na armatuře tohoto řádu lze ukázat, že národní výbory byly jenom jakoby samosprávnými sdruženími. Objevují se zde oddíly Práva a povinnosti pracovníků MěNV a Konstitutivní vnější vztahy. Chybí naopak Zásady hospodaření. Organizační řád hlavní správy kontrarozvědky SNB a vůbec všech útvarů ministerstva vnitra včetně samotného ministerstva byly zřejmě také sestavovány dle jednoho vzoru. Je na nich pozoruhodné pouze to, že představují čisté rozdělení dlouhých seznamů způsobilostí něco konat: odhalovat, zabezpečovat, provádět, řídit, koordinovat, organizovat, uplatňovat atd. Akční podoba těchto řádů jako by byla založena na jinak těžko udržitelném předpokladu, že rozdělování způsobilostí jde v ruku v ruce s rozdělováním odpovědností a rovná se stanovení úkolu.

Stanovy KSC

Stanovy KSC i jejich klíčovou zásadu demokratický centralismus jsem představili již v příspěvku Socialistická zákonnost jako záruku privilegovaného působení komunistické strany a socialistických organizací. Pozoruhodný je již slovník stanov. Vedle toho, že se zde svět líčí v termínech zlořádů a zločinů proti straně, vyjadřuje zvolený slovník také kult organizace. Základní jednotky jsou organizace. Hovoří se zde nejen o orgánech, ale také o aparátu, o tajemnicích na místo předsedech, o sekretariátech, aktivech funkcionářů a samozřejmě o systematické organizační práci.

³⁶Jedná se o strategii řešení problémů, která neřeší jejich zdroje, ale spočívá ve vytvoření specializované instituce na jejich řešení.

Tabulka 3. Osnovy organizačních řádů

Armatura statutárních řádů	Stanovy KSC	Organizační řád MěNV města Filipova	Organizační řád hlavní správa kontrarozvědky SNB
Úvodní ustanovení	(uvedení bez titulu)	Úvodní ustanovení	Úvodní ustanovení
Působnost		Čl. 2 Postavení a působnost MěNV	Č1 Základní úkoly správy
Členská práva a povinnosti	I. Členové strany, jejich povinnosti a práva II. Kandidáti členství strany	IV. Práva a povinnosti poslanců uvolněných pro výkon funkce V. Práva a povinnosti pracovníků MěNV	
Dělba kompetencí při vládnutí a rozdělování způsobilostí vládnout	IV. Nejvyšší orgány strany V. Organizace a nejvyšší orgány strany na Slovensku	II. Organizační struktura MěNV	Č2A Organizační struktura, postavení náčelníka správy, jeho zástupců
Vnitřní dělba činností	VI. Krajské a okresní VII. Městské, místní, celozávodní a podnikové výbory VIII. Základní organizace strany	Čl. 8–16 Komise, odbory, občanské výbory, jiné aktivity	Č2B Náplň činnosti organizačních celků správy
Principy vlády	III. Výstavba strany, vnitrostranická demokracie	III. Organizace a řízení, formy a metody práce MěNV	
Zásady hospodaření	X.II. Finanční prostředky strany		
Konstitutivní vnější vztahy	IX. Strana, státní a společenské organizace X.Strana a mládež XI. Stranické organizace v ozbrojených silách	VI. Vztah MěNV k základním organizacím ROH	Č4 Vztahy spolupráce a součinnosti
Postavení a řízení přidružených útvarů			
Závěrečná ustanovení		VIII. Závěrečná ustanovení	Č5 Závěrečná ustanovení

V tomto příspěvku se věnujeme stanovám především jako statutárnímu řádu. Bude nás zajímat armatura Stanov KSČ. Porovnáme ji v tab. 4 s dnešní stranou KSČM.

Tabulka 4. Srovnání předlistopadových a polistopadových stanov KSČ, resp. KSČM

Armatura statutárních řádů	KSČ	KSČM
Úvodní ustanovení	(uvedení bez titulu) ³⁷	I. Název, územní působnost a sídlo KSČM
Působnost		II. Programový cíl a charakter strany
Členská práva a povinnosti	I. Členové strany, jejich povinnosti a práva II. Kandidáti členství strany	III. Členství v KSČM IV. Základní práva a povinnosti člena KSČM
Principy vlády	III. Výstavba strany, vnitrostranická demokracie	V. Vytváření a činnost orgánů KSČM
Dělbba kompetencí při vládnutí a rozdělování způsobů vládnout	IV. Nejvyšší orgány strany V. Organizace a nejvyšší orgány strany na Slovensku VI. Krajské a okresní	VI. Vnitřní organizační jednotky (struktura) KSČM
Vnitřní dělbba činností	VII. Městské, místní, celozávodní a podnikové výbory VIII. Základní organizace strany	VII. Jednání jménem KSČM
Zásady hospodaření	X.II. Finanční prostředky strany	VIII. Zásady hospodaření KSČM
Konstitutivní vnější vztahy	IX. Strana, státní a společenské organizace X. Strana a mládež XI. Stranické organizace v ozbrojených silách	IX. KSČM v pluralitním politickém systému
Závěrečná ustanovení		X. Závěrečná ustanovení

Na osnově Stanov KSČ jsou nápadné tyto rysy: oddíl kandidáti členství strany, nepřítomnost závěrečných ustanovení a dva předposlední oddíly Stranické organizace v ozbrojených silách a Stranické skupiny v mimostranických organizacích. Stranické kandidátsví zakládalo specifickou proceduru přijímání členů, kdy kandidát měl rok na to, aby stranické organizaci „dokázal, že bude platným členem strany.“³⁸ Institut kandidáta spoluvytvářel v členech strany povědomí nejen o přináležitosti ke straně, ale též o jejich výlučnosti. Strana velmi pečovala o to, aby se následné přijetí do strany po kandidátské lhůtě nestalo samozřejmostí. Pojednání o stranických skupinách souviselo s již komentovaným přisvojováním kompetencí strany působit uvnitř všech organizací společnosti v daném případě ozbrojených silách a všech zastupitelských sborech a společenských organizacích.

³⁷Působnost strany je zde vyjádřena historickým příběhem vítězství dělnické strany s předvojem KSČ. Kromě toho „Strana vypracovává na základě vědeckého rozboru program a základní koncepce rozvoje socialistické společnosti, každodenní přesvědčovací a organizátorskou práci komunistů získává pro podporu své politiky pracující a rozvíjí tvůrčí budovatelskou činnost lidu. S dalším rozvojem socialistické společnosti její vedoucí úloha vzrůstá.“ Stanovy KSČ z roku 1986.

³⁸Institut kandidátsví se stal součástí tehdy ještě Organizačního řádu KSČ v roce 1949. Prosadil se absurdně i v rozhodných ústředních orgánech: výboru a předsednictvu.

Jako typ se uvažované dva předposlední oddíly armatury ovšem naprosto vymykají armatuře jakýchkoliv statutárních řádů, protože jinak nepřipustně ustavují poměry v partnerských útvarech, které mají své vlastní statutární řády.

Jednací řády

Armatura jednacích řádů

Jednoduché jednací řády sborů, výborů, sněmoven, klubů, porad, rad apod. tvoří doplňující řády k řádům statutárním. Srovnání armatur hierarchických statutárních a jednacích řádů, které uvádíme v následující tabulce, ukazuje, že jejich armatura vzniká jakoby vsunutím tří oddílů – schůze, jednání a kontrolní činnost – do armatury hierarchického statutárního řádu.

Osnovy jednacího řádu ČNR i ÚV KSČ ilustrují možnost dělit tematicky topická ustanovení do dvou částí. Vlastní jádro jednacího řádu, jak také napovídá jeho název, tvoří popis pravidel hry určující průběh jednání. Podle působnosti může jednací řád zahrnout pravidla pro speciální typy jednání. Oddíl kontrolní činnost je charakteristický jen pro shromáždění a grémia, která mají zakladatelská práva.

Tabulka 5. Srovnání armatur hierarchických statutárních a jednacích řádů

Hierarchické statutární řády	Jednací řády	ÚV KSČ	Česká národní rada (č. 35/1989 Sb.)
Korelované	Korelované	(Bez názvu)	Úvodní ustanovení
Postavení dané účelem	Postavení dané účelem		Působnost
Interní vláda	Vznik a interní vláda I		Ustavující schůze, Orgány
	Schůze	Svolání ÚV	Schůze
	Jednání	Program a pravidla jednání Příprava zasedání ÚV Diskuse na zasedání ÚV Přizvání na zasedání ÚV KSČ Předsednictvo a pracovní komise zasedání ÚV KSČ Zprávy o činnosti, plnění usnesení a informace Přijímání usnesení a jejich závaznost Zakončení jednání Další usnesení	Jednání o návrzích zákonů Jednání o programovém prohlášení vlády a o důvěře vládě České republiky
	Kontrolní činnost		Kontrolní činnost
	Vznik a interní vláda II		Disciplinární řízení Kancelář
Postavení dané vnějšími vztahy	Postavení dané vnějšími vztahy		Spolupráce orgánů s jinými orgány a organizacemi
			Přidružené komise
Korelované	Korelované	Závěrečná ustanovení	Závěrečná ustanovení

Dužinu jednacího řádu ČNR tvoří ustanovení tykající se ustavení rady, její působnosti, členských práv a povinností poslanců, jejich funkcionářů a orgánů a disciplinárního řízení anebo vymezují vztahy rady k jiným subjektům. Podobná dužina se vůbec nevyskytuje v jednacím řádu ÚV KSČ. Ustavení ÚV KSČ je věcí stanov KSČ.

Jednací řády se obecně liší nejen tím, jak podrobná jsou jejich pravidla, ale také tím, na které složky armatury je kladen větší důraz: na pravidla jednání (oddíly schůze, jednání a kontrolní činnost) anebo na ustanovení popisující okolnosti jednání. Mnohé jednací řády jsou de facto jen statutárními řády grémií a volebních shromáždění. O pravidlech jejich jednání se zde čtenář nic nedoví. Jednací řády ČNR i ÚV KSČ představují z tohoto pohledu nápadnou výjimku, která potvrzuje pravidlo.

Pro studium klíčového oddílu armatury – jednání – můžeme využít již zmíněný Robertův popis pravidel hry určující průběh jednání anglického parlamentu. U nás Robertova pravidla řádu nejsou příliš známá. V anglosaských zemích nicméně tvoří základ všech jednacích řádů. Co do svého konstitučního významu se mohou směle řadit po bok takových textů, jako jsou francouzská Deklarace práva člověka a občana anebo americká ústava.

Robertova pravidla řádu se vyvíjela v několikasetleté praxi anglického parlamentu. Major Henry Robert (povoláním byl vojenský inženýr) je sestavil v roce 1876 v ucelený text a vtiskl jim přísný logický řád. Tento řád má za cíl zabezpečovat všem členům při jednání stejná práva, výhody a povinnosti při kolektivním rozhodování. Současně zajišťoval poměrně malou transakční nákladnost jednání, a tím i jeho realizovatelnost a přijatelnou efektivitu. Henry Robert rozpoznal, že podstata kolektivního rozhodování spočívá ve vznášení návrhů, jejich diskusi a hlasování o jejich přijetí. Pravidla jednání musejí sloužit k tomu, aby omezila příležitosti pro manipulaci jak ze strany předsedajícího, tak ze strany většiny či jakékoliv agilní menšiny. Jednací řády v jeho pojetí ustavují proto férovou soutěž návrhů diskutovaných, upravovaných a předkládaných celému grémiu ke schválení. Aby mohl major Robert efektivní řád jednání popsat, musel proto provést důkladnou klasifikaci všechny typů návrhů, která charakterizovala nejen typ zásahu do jednání, ale také jejich v zásadě pevné precedenční uspořádání. Toto uspořádání stanovovalo, v jakém pořadí mohou být uvažované návrhy projednávány, jsou-li vzneseny, a v jakém pořadí se nakonec o nich bude hlasovat.³⁹

Major Robert identifikoval 32 typů návrhů a rozdělil tyto typy návrhy do čtyřech základních skupin. Hlavní návrhy zakládají bod jednání. Privilegované návrhy (např. návrh na odročení jednání) jsou tak naléhavé, že bez ohledu na probíraný bod jednání či jiné návrhy je jim dána přednost. Vedlejší návrhy (subsidiary) představují metody, jak měnit anebo odkládat či rušit současně prováděnou akci s hlavním návrhem. Příležitostné návrhy (incidental) pocházejí z právě či dříve probíraného bodu jednání, ale musejí být řešeny před probíraným bodem. Uvažované skupiny návrhů se liší nejen tím, zda či za jakých okolností jsou privilegované z hlediska přednostního uspořádání, ale také tím, zda návrhy musejí být podpořeny druhým poslancem (tj. sekundovány), zda k nim mohou být podávány pozměňovací návrhy, zda k nim může být vedena rozprava, a konečně, jak se o nich hlasuje. Například u zařazení návrhu mimo pořadí navrhovatel musí v Robertových pravidlech řádu získat dvoutřetinovou podporu, aby s návrhem uspěl.

³⁹V anglosaských zemích se hlasuje nikoli podle pořadí vznesených návrhů, jak je zvykem v Evropě, ale naopak v opačném pořadí odzadu dopředu.

Jednací řád ÚV KSČ

Populární verze demokratického socialismu zněla takto: „Všechno to bylo založeno na demokratickém centralismu. Ten měl dvě složky, demokracii a centralismus, které byly vyvažovány. Do doby usnesení se mohl každý vyslovit k jeho předmětu, jakmile bylo ovšem usnesení přijato, bylo závazné pro všechny podřazené složky.“⁴⁰ Popsaná verze měla svou oporu ve Stanovách v oddílu o výstavbě strany. Vnitrostranická demokracie je zde líčena takto: „Svobodné a věcné projednávání otázek stranické politiky v jednotlivých organizacích a v celé straně je nezadatelným právem každého člena strany, jež vyplývá z vnitrostranické demokracie. Pouze na základě vnitrostranické demokracie může být rozvinuta kritika a sebekritika a upevněna stranická disciplína, která musí být uvědomělá a nikoliv mechanická. Avšak široká vnitrostranická demokracie ve straně musí být uplatňována tak, aby nemohla vést k pokusům nepatrné menšiny vnutit svoji vůli veliké většině strany, k pokusům o rozšíření cizí nepřátelské ideologie a argumentů nebo o vytváření frakčních skupin, narušujících jednotu strany ...“ Vnitrostranické demokracii vtiskávaly konkrétní podobu pravidla jednání. Zde se budeme zabývat jednacím řádem ÚV KSČ.

Rozebírali jsme Návrh úprav jednacího řádu ÚV KSČ z července 1988 (PÚV 77/1988 bod 3). Tento dokument uváděl paralelně starý jednací řád a nově navrhovaný. Jednací řád ÚV KSČ byl tímto návrhem výrazně demokratizován, nicméně i po úpravách se jednalo stále spíše o antijednací řád, poměrujeme-li jej ambicemi Robertových pravidel řádu ustavit férovou soutěž návrhů. Sloužil předsednictvu, aby mělo jednání ústředního výboru KSČ vždy pevně ve svých rukou.

Zde můžeme uvést jenom výběr způsobilostí předsednictva ÚV KSČ. Předsednictvo navrhovalo program jednání. Až nový jednací řád měl zajistit členům a kandidátům právo navrhnout doplnění nebo změnu pořadu. Všechny typy návrhů – od členů až po základní organizace – posuzovalo předsednictvo a předkládalo své stanovisko ÚV k rozhodnutí. Předsednictvo také zodpovídalo za přípravu zpráv, referátů a návrhů usnesení, které se rozesílaly členům a kandidátům předem. Rozhodovalo i o zřízení stálých komisí a volilo jejich členy a předsedy. Určovalo pořadí diskutujících a určovalo, které příspěvky z časových důvodů nebudou zařazeny. Zaujímalo stanovisko k námětům do diskuse a předkládalo je ÚV k posouzení a rozhodnutí. Řídilo celé zasedání a ze svého kruhu volilo předsedajícího. Předkládalo kádrové návrhy týkající se nomenklaturních funkcí a nově i návrhy na zásady publicity ústředního výboru.

V novém jednacím řádu se dostala do hry celá řada návrhů přispívající k posílení práv řadových členů a kandidátů. Například bylo zavedeno právo členů a kandidátů klást otázky členům předsednictva, sekretariátu a komunistům v ústředních orgánech týkající se jejich činnosti (institut interpelace). Nově nejen předsednictvo a sekretariát, ale také komise měly předkládat zprávu o své činnosti. Zvýšilo se nutné kvórum z poloviny na dvě třetiny. O výběru generálního tajemníka, členů a kandidátů PUV, tajemníků ÚV, členů sekretariátu ÚV stejně jako o kooptacích do těchto orgánů se mělo rozhodovat v tajných (!) volbách.⁴¹ Měly být zavedeny instituty faktické poznámky a námitky k procedurálním otázkám. Návrhy týkající se porušování stanov a jednacího řádu měly být vyslechnuty a projednány ihned. Přes tato významná vylepšení zůstával ovšem tento řád stále antijednacím řádem, protože v základních rysech neměnil asymetrické postavení předsednictva vůči ústřednímu výboru.

⁴⁰Tajemník OV Palermského okresu.

⁴¹Při projednávání vznikl spor mezi Vasilem Bilakem a Miloušem Jakešem. První byl proti tajné volbě, druhý ji naopak prosadil s autoritou generálního tajemníka.

Závěry

Nabízený popis armatury hierarchických statutárních a jednacích řádů respektuje jejich členění do hlavních částí v rámci osnov, ale nesestupuje na úroveň jednotlivých institutů a paragrafů. Armatury obou základních typů útvarů, samosprávných sdružení a zřizovaných organizací, mají s mýty společné členění na korelované a topické obsahy. Korelované obsahy jsou tvořeny vstupními, přechodnými a závěrečnými ustanoveními. Klíčové pro řády jsou ovšem topická ustanovení, v nichž jsou uváděna pravidla hry i jejich případné ochrany. Ukázali jsme si, že armatury samosprávných sdružení a zřizovaných organizací se liší tím, že některé části jsou konstitutivní jen pro sdružení (oddíly Členská práva a povinnosti, Zásady hospodaření) a jiná pro organizace (oddíl Konstitutivní vnější vztahy). Podobně oddíl Kontrolní činnost nacházíme zpravidla jen v jednacích řádech shromáždění a grémií, která mají zakladatelská práva a která jsou typická právě pro samosprávná sdružení.

Armatura hierarchických statutárních řádů umožňuje ustavovat kompetenční hierarchii rolí, orgánů a útvarů prostřednictvím rozdělování způsobilostí, avšak nenutí řád komponovat tak, aby sám tento řád zajišťoval ochranu těchto způsobilostí anebo, aby vykazoval, že tuto ochranu lze nalézt v širším rámování výkonu státní moci. Armatura v tomto smyslu zakrývá problém dělby odpovědnosti nebo dokonce může napomáhat institucionalizovat neodpovědnost. Umožňuje, aby vedle psaných pravidel uváděných v řádu působila ještě jiná pravidla: nepsaná anebo i psaná, nicméně mimoprávní. Příbuznost armatur samosprávných sdružení a zřizovaných organizací pak vytváří prostor pro konstruování jakoby samosprávných sdružení vsazených do ústředně ovládaných hierarchií.

Armatura jednacích řádů vzniká vsunutím tří dalších oddílů – schůze, jednání a kontrolní činnost – do hierarchického statutárního řádu jednacího grémia či shromáždění. Umožňuje proto, aby se jednací řád redukoval na statutární řád, který ustavuje grémium či plénium, ale vlastní jednání neupravuje. Je-li navíc řád tajný – umožňuje sestavit pravidla tak, že poskytují privilegia úzké skupině nebo dokonce jen jednotlivci.

Na řádech týkajících se komunistické strany jsme ilustrovali, že socialistické řády těžily z rizik, které jsou vlastní armaturám těchto řádů. Samosprávná sdružení se tak de facto stávala zřizovanými organizacemi. Řády negarantovaly jasnou dělbu odpovědnosti a přenechávaly prostor pro uplatňování nepsaných pravidel stranického vedení. Jednací řády neupravovaly jednání, anebo přímo garantovaly privilegia předsednictev. Strana tak nabízela typ vlády, který na pracující nekladal velké nároky. Aby obstáli, potřebovali znát jen organizační řády svých pracovišť a být loajální k nepsaným pravidlům stranického vedení. Znalost práva je zajímat nemusela. Mohla by jim život dokonce stěžovat.

Literatura

- Dějiny Všesvazové komunistické strany (Bolševiků)*. 1945. Brno: Rovnost.
- Baldwin, R. 1996. *Rules and Government*. Oxford: Clarendon Press.
- Boguszak, J. & Čapek, J. 1997. *Teorie práva*. Praha: Codex Bohemia.
- Foresman, S. 1990. *Robert's Rules of Order Newly Revised*. Scott, Foresman and Company.
- Greimas, A., 2002. „Základní prvky teorie interpretace mytického myšlení.“ Pp. 44–85 in *Znak, struktura, vyprávění*. ed. by P. Koloušek. Brno: Host.
- Hayek, F. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Hood, Ch. 1983. *Tools of Government*. London: Macmillan.
- Kabele, J. 2002a. „Koordinační moc a nemoci vlastnění, vládnutí a poznávání.“ Pp. 9–28 In: *Konsolidace vládnutí a podnikání v ČR a v Evropské unii I: Umění vládnout, ekonomika a politika*, vol. 1, eds. Jiří Kabele and Stanislav Pscheidt. Praha: Matfyzpress.
- Kabele, J. 2002b. „Vláda v budovatelském a v ústavním zřízení.“ Pp. 59–81 In: Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová, *Svět hierarchií a reálný socialismus*. Sociologické texty/Sociological Papers SP 02:6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kabele, J. 2004. *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd (v tisku).
- North, D. 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton.
- Popper, K. 1992. *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenth.
- Weber, M. 1968. *Economy and Society*. New York: Bedminster Press.

Podklady

- Stanovy Komunistické strany Československa*. 1986. Praha: ÚV KSČ.
- Stanovy Komunistické strany Čech a Moravy*. 1999. Praha: ÚV KSČM.
- Návrh úprav jednacího řádu ÚV KSČ. PÚV KSČ, Č. j. 5403/24.* “ (18. 7. 1988) Ústřední archiv.
- Organizační řád hlavní správy kontrarozvědky SNB. Rozkaz náčelníka II. správy SNB č. 18/1989.* (15. 10. 1989) Archiv Ministerstva vnitra.
- Organizační řád MěNV Filipov.* (16. 4. 1984) Dubenský archiv.
- Zákon České národní rady ze dne 28. března 1989 o jednacím řádu České národní rady, 35/1989 Sb.*

Podoby komunistické vlády na různých úrovních

Stranické vládnutí na nejvyšší úrovni – vybrané problémy

Martin Hájek

Abstrakt

Komunistické vládnutí na nejvyšší úrovni bylo vlastně dvojí vládnutí – straně a společnosti. Vládnout společnosti bylo sice náročné, ale současně snadné v tom smyslu, že vedení strany bylo společností a jejími zástupci neodvolatelné. Vládnout vlastní straně bylo v jistém ohledu ještě náročnější, protože vládcové neměli tak jisté postavení – předsednictvo mohlo být v případě nespokojenosti s ním odvoláno. Navíc, pro nespokojenost s vedením strany existoval dvojí důvod: špatné řízení strany i špatné vedení společnosti. Ovšem úplně nejnáročnější bylo vládnout straně i společnosti současně. Na jedné straně opatření a taktiky ovládnutí straníků komplikovaly vládnutí společnosti a na druhé straně povaha řízení státu, hospodářství a společenského života znesnadňovala udržování stranické loajality a disciplíny.

Klíčová slova

komunistické vládnutí, sociální hierarchie, ústřední výbor, KSC, reálný socialismus

Úvod

V následujícím textu nepodám vyčerpávající popis nebo analýzu stranického vládnutí na nejvyšší úrovni, ale poukáži na některé charakteristické momenty. Za klíčovou charakteristiku budu považovat to, že šlo o dvojnásobné vládnutí. Vedení strany (předsednictvo, sekretariát a tajemníci ÚV) tak vládlo na dvou frontách: společnosti a straně. Vláda strany nad společností byla zakotvena jednak ve velkém příběhu historického poslání komunistické strany a jednak byla dána ústavním článkem o její vedoucí úloze. Vládnout společnosti bylo sice náročné, ale současně snadné v tom smyslu, že vedení strany bylo společností a jejími zástupci neodvolatelné. Pro občany socialistického Československa bylo legálně možné – alespoň teoreticky – z důvodu nespokojenosti nezvolit parlament a potažmo i vládu nebo prezidenta, ale nebylo možné nezvolit předsednictvo Ústředního výboru KSČ, které tahalo za nitky v parlamentu, ve vládě a ovládalo i jednání prezidenta. Strana měla v Ústavě zakotvenou úlohu vést společnost a této „licence na vládnutí“ se mohla zřeknout pouze sama z vlastní vůle (nepočítáme-li změnu režimu).

Vládnout vlastní straně bylo také náročné a v jistém ohledu ještě náročnější, protože vládcové neměli tak jisté postavení – předsednictvo mohlo být v případě nespokojenosti s ním odvoláno. Navíc, pro nespokojenost s vedením strany existoval dvojitý důvod: špatné řízení strany i špatné vedení společnosti. Tedy důvodů k nespokojenosti ovládaných straníků mohlo být mnoho a vedení bylo před straníky v méně pevné pozici než před zbytkem společnosti. Jakkoliv princip demokratického centralismu zajišťoval předsednictvu a ústřednímu výboru silné mocenské postavení, stále existovala legální možnost vedení svrhnout, ať již většinovým nesouhlasem nebo zákulisní hrou.

Ovšem úplně nejnáročnější bylo vládnout straně i společnosti současně. Na jedné straně opatření a taktiky ovládnutí straníků komplikovaly vládnutí společnosti a na druhé straně povaha řízení státu, hospodářství a společenského života znesnadňovala udržování stranické loajality a disciplíny. Nebylo možné očistit stranu od neloajálních členů s tím, aby na vedoucích místech zůstali kompetentní lidé – čistka ve straně znamenala i čistku v rozhodujících státních, hospodářských a kulturních funkcích. Na druhé straně např. prosazování principu odbornosti při obsazování hospodářských funkcí znamenal oslabování pozic strany. Špatná úroveň hospodářského řízení daná snahou mít v rozhodujících pozicích funkcionáře oddané stranickému vedení znamenala vzrůstající nespokojenost straníků, kterých bylo v osmdesátých letech v českých zemích 15,1% dospělého obyvatelstva a kteří na toto špatné řízení ekonomicky dopláceli.

Na problémy tohoto dvojjediného vládnutí na nejvyšší stranické úrovni se pokusím v tomto textu poukázat. Přitom pomínu roli a působení Sovětského svazu a jeho zástupců na našem území, přestože je jasné, jak dalekosáhlý vliv na suverenitu nejvyšších funkcionářů i celého vedení KSSS měla. Rovněž tak nebudu studovat bezpečnostní aspekt vládnutí, i když by bylo možné namítnout, že vedení strany muselo ve skutečnosti vládnout trojmo: společnosti, straně a bezpečnosti, a že uplatňování vedoucí úlohy v ozbrojených silách mohlo být vůbec nejsložitějším úkolem. Mým cílem proto nebude úplný a komplexní popis vládnutí, nýbrž jen jeho vnitrostátní, civilní aspekt.

Nejprve stručně charakterizují tzv. vedoucí úlohy strany ve společnosti a hlavní institucionální aktéry stranického vládnutí. Poté poukáži na některé význačné charakteristiky způsobu, jakým nejvyšší vedení vládlo své straně a v následujícím oddíle také na metody vlády mimo stranu, tedy ovládnutí společnosti. Závěrem se zaměřím na problém dvojí vlády a to, jak se s tímto problémem stranické vedení potýkalo.

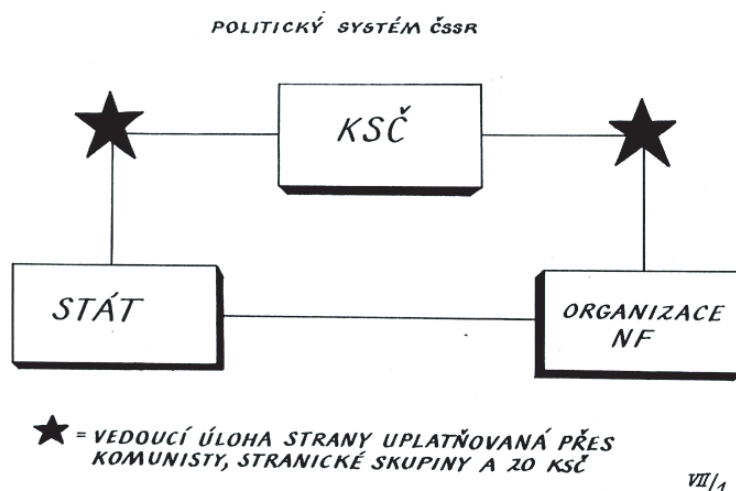
Vedení strany, státu, společnosti

Vedoucí úloha strany

Jedním ze základních předpokladů vládnutí komunistické strany bylo její sebepojímání jako historicky a „objektivně“ nutné vedoucí síly v socialistické společnosti a intenzivní, vytrvalé a všeobecné prosazování tohoto sebepojetí. „Objektivní nutnost vedoucí úlohy komunistické strany v socialistické společnosti je určována řadou faktorů. Jedním z rozhodujících je vedoucí úloha dělnické třídy v této společnosti, determinovaná jejím postavením ve výrobních a společenských vztazích. Vedoucí úlohu ve společnosti nemůže dělnická třída uplatňovat bezprostředně sama, ale pouze za předpokladu existence vlastní akceschopné politické strany, prostřednictvím její vedoucí úlohy“ [Vedoucí úloha, 1983: 11]. Její vedoucí úloha však není jen nutností, ale i závazkem vůči socialistickému projektu. Socialismus nelze jen nastolit, ale je potřeba ho i udržovat při životě, chránit proti nepřítelům, budovat a rozvíjet. Proto „po vítězství socialistické revoluce vedoucí úloha strany dále vzrůstá. Už totiž nejde jen o dobytí politické moci a nastolení diktatury proletariátu, ale o vedení a řízení celé společnosti“ [tamtéž: 12]. Vedoucí úloha strany tím tak z velkého příběhu sestupuje do konkrétní politiky vládnutí.

Hlavním a nejmocnějším nástrojem vládnutí komunistické strany byl stát. Způsob řízení státu stranou byl dvojitý – přímý a nepřímý. Nepřímo byly státní orgány řízeny prostřednictvím komunistů v nich pracujících; přímo byly řízeny úkolováním jejich vedoucích pracovníků. „Vedoucí úloha komunistické strany v socialistické společnosti se uplatňuje na všech úrovních prostřednictvím komunistů (jednotlivců, stranických skupin a základních organizací KSC) a vedoucích pracovníků“ [Soubor názorných pomůcek, 1981: II–3].

Obrázek 1. Vedoucí úloha KSC v politickém systému ČSSR (Soubor názorných pomůcek, 1981: VII/1)

Jiná stranická učebnice uvádí tyto formy řízení státních orgánů: „1. Strana určuje politickou linii, strategii a taktiku, vypracovává zásadní směrnice, které jsou závazné pro práci státních orgánů. 2. Strana vychovává a připravuje kádry zejména do vedoucích funkcí, uskutečňuje kontrolu jejich práce a svou činností zabezpečuje obměnu těchto kádrů i jejich správné rozmístění. 3. Strana řídí práci komunistů v zastupitelských sborech prostřednictvím klubů komunistických poslanců (ve FS ČNR a SNR) a stranických skupin poslanců národních výborů–komunistů. 4. Stranické orgány analyzují základní problémy zdokonalování systému i struktury státních orgánů, přijí-

mají usnesení ke zdokonalování forem a metod práce tohoto aparátu“ [Skřenek, 1978: 24].

Třetí složku politického systému, po straně a státu, tvoří politické i nepolitické organizace sdružené do Národní fronty. Žádná občanská organizace nesměla působit mimo ni. Vládnutí Národní frontě bylo organizováno stejně jako vládnutí státu.

Svědectví seznamů

Výše uvedené schéma systému vládnutí vychází z toho, jak jej propagandisticky deklarovala komunistická strana. Vhodný doplněk k poučkám o vedoucí úloze může být svědectví, které poskytují různé seznamy hodnostářů: seznam hostů slavnosti, seznam příjemců důvěrného dokumentu, nomenklaturní pořádek, apod. Pomohou nám tak dokreslit hrubý obrázek hierarchie moci v socialistickém státu. Ve všech těchto seznamech obsazují první místa členové a kandidáti předsednictva ÚV KSČ, předseda ÚKRRK a tajemníci a členové sekretariátu ÚV KSČ. Teprve po nich jsou jmenovány funkce ve státních orgánech jako prezident, předsedové vlád, předsednictvo parlamentu a další. Podobně uspořádaný je také výčet funkcí jednotlivců: s. AB, člen předsednictva ÚV KSČ a prezident ČSSR; s. CD, člen předsednictva ÚV KSČ, předseda FS ČSSR a člen předsednictva ÚV NF ČSSR nebo s. EF, generální tajemník ÚV KSČ a předseda ÚV NF ČSSR. Z povrchu věci vyplývá, že stranická hierarchie předchází hierarchii státní. Ovšem to neplatí absolutně, už ze dvou důvodů. První je ten, že předsednictví jiných stran někdy hierarchicky předchází funkcím ve státních orgánech, např. s. XY, předseda ČSL a místopředseda FS ČSSR. Druhým důvodem je, že nadřazenost ve stranické hierarchii platí jen pro danou úroveň; nelze srovnávat předsedy ZO strany s funkcionáři parlamentu nebo Národní fronty, ale třeba předsedu ONV s tajemníkem OV KSČ, kteří jsou nominálně na stejné hierarchické úrovni.

Jiným indikátorem rozhodovací hierarchie v politickém systému je předkládání vlastních usnesení ke schválení jiné instituci. Nejvýše postavené grémium je to, jehož rozhodnutí nemusí být nikomu předkládána ke schválení a naopak, které schvaluje usnesení nejvyššímu počtu důležitých grémií. Podle tohoto znaku je jednoznačně na vrcholu schvalovací hierarchie předsednictvo ÚV. Předsednictvo schvaluje „plán hlavních úkolů FS ČSSR a jeho orgánů“ nebo „plán práce předsednictva NF ČSSR“. Trochu vyrovnanější je jeho pozice ve vztahu k vládě, jejíž plán práce a některá významná usnesení pouze dostává k informaci. Na druhou stranu vláda k informaci plán práce předsednictva a sekretariátu k informaci nedostává.

Předsednictvo

Předsednictvo Ústředního výboru KSČ bylo podle stanov voleno ústředním výborem „k řízení práce mezi plenárními zasedáními ústředního výboru“. Předsednictvo mělo něco málo přes deset členů a tři až pět kandidátů; schůzí se účastnil také předseda ÚKRRK. Dále byli přizváni k celému jednání vedoucí sekretariátu generálního tajemníka, který byl rovněž zapisovatelem, vedoucí všeobecného oddělení a zpravidla několik dalších osob jako např. šéfredaktor Rudého práva, některý tajemník ÚV apod. K jednotlivým projednávaným bodům byli podle potřeby přizváni i vedoucí oddělení, ministři a jiní funkcionáři. Celkový počet zúčastněných se tak pohyboval okolo dvaceti. Hlavní úkoly předsednictva se stanovily na celý rok (schváleno plénem ÚV), ale časový harmonogram projednávaných bodů schůzí se plánoval na pololetí a po projednání v sekretariátu si ho předsednictvo schválilo samo. Hlavními tématy jednání (v roce 1988) byly otázky „vnitřních ekonomických vztahů“ (57 úkolů; 6 úkolů se týkalo vnějších ekonomických vztahů); předsednictvo se též zabývalo vnitrostranickou prací (16), problematikou státní správy,

Národní fronty a společenských organizací (13), brannou a bezpečnostní politikou (11 úkolů); méně se zabývalo úkoly mezinárodní politiky (4; to však neznamená, že by se aktuální mezinárodní situace v předsednictvu neprojednávala, pouze nebyla tématem úkolů), propagandou (3) a školstvím (2). Kromě toho do agendy předsednictva patřily kádrové otázky (1413 nomenklатурních funkcí), svolávání schůzí různých komisí a zasedání, porad vedoucích tajemníků apod., schvalování vyznamenání a cen, pozvání a vysílání návštěv a delegací atd. Předsednictvem také procházely programy práce vlád, parlamentů, ÚV NF, důležitá vládní usnesení a důležité navrhované zákony; k některým se předsednictvo vyjadřovalo, některé pouze dostalo k informaci. Lze říci, že všechna významná opatření a normy ještě před tím, než byly schváleny příslušnými orgány, nebo bezprostředně potom, musely projít předsednictvem ÚV KSČ. K tomuto účelu byli členy předsednictva rovněž nejvyšší představitelé hlavních společenských organizací: prezident republiky, předsedové federální a národních vlád, předseda Federálního shromáždění, předseda ČNR a v osobě generálního tajemníka i předseda ÚV Národní fronty.

Sekretariát

Sekretariát byl volen Ústředním výborem „k řízení běžné práce, hlavně organizování kontroly plnění usnesení a pro výběr kádrů“. Účastníků pravidelných schůzí sekretariátu bylo více: 13 členů sekretariátu (všichni tajemníci ÚV, předseda ÚV SSM a někteří další významní funkcionáři), předseda ÚKRRK, vedoucí oddělení ÚV (15–20) a k vybraným bodům ještě další; celkově se schůze účastnilo kolem 30 lidí. Program sekretariátu byl v hlavních úkolech stanoven na rok, schválený plénem ÚV, ale časový rozpis se určoval na půl roku s tím, že ho schvalovalo předsednictvo. Tematicky se věnovala pozornost převážně otázkám vnitřního fungování strany (24 úkolů pro rok 1988), otázkám propagandy a sdělovacích prostředků (17 úkolů), národního hospodářství (10 úkolů), školství (7), organizace státní správy a Národní fronty (7), branné a bezpečnostní politiky (7); relativně nejméně pozornosti bylo věnováno otázkám mezinárodní politiky (4). Kromě toho se sekretariát průběžně zabýval kádrovými návrhy příslušejícími do jeho nomenklaturního pořádku (4016 funkcí), vysíláním a přijímáním delegací, ať již vnitrostátních, tak i mezinárodních, stranických i mimostranických, schvaloval zahraniční cesty vybraného okruhu čs. funkcionářů, udělování vyznamenání a ceny českým i cizím občanům, aj. Sekretariát se scházel jednou týdně.

Ústřední výbor a aparát ÚV KSČ

Plénem ústředního výboru bylo sice formálně velmi významným grémiem, kterému skládaly účty jak sekretariát, tak předsednictvo, však ve skutečnosti odsouhlasilo to, co jim předsednictvo předložilo.

O co menší význam mělo plénem ÚV, o to větší měl aparát ÚV. Nebudu ho na tomto místě popisovat, protože velice dobře je popsán již v existující publikaci [Kaplan 1993]. Pouze zde zdůrazním, že aparát tvořil paralelní strukturu rozhodovacích orgánů. Vyplývalo to z definice jeho práce: „Aparát (...) v souladu se zásadami uplatňování vedoucí úlohy strany a podle pokynů stranických orgánů plní úkoly při zabezpečování realizace stranických usnesení ve státních, hospodářských a společenských orgánech a organizacích, přičemž nesmí nahrazovat ani je, ani jejich aparát“ (62. schůze PÚV, bod 3, příloha 4, str. 2). Na úrovni ÚV měl aparát na starosti řízení stranických organizací v příslušných centrálních státních a hospodářských orgánech a institucích. Jednalo se tedy o jakýsi substantivní paralelismus, kdy pro každou významnější instituci byl v aparátu ÚV referent, který ji měl na starosti a který z osobního kontaktu znal poměry, které v ní panovaly.

Vláda nad stranou

Demokratický centralismus

Klíčem k pochopení řízení obrovského korpusu straníků z centra je princip demokratického centralismu. Jiří Kabele interpretuje organismy na něm založené jako „koordinační chytrou horáky-ni, napůl hierarchicky správní a napůl ekválně samosprávní“ [Kabele 2002: 73]. Domnívám se, že to je příliš optimistické srovnání, více odpovídající realitě pozdního socialismu by snad bylo ze čtyř pětina hierarchicky správní a z jedné ekválně samosprávní. Demokratický centralismus ve zkratce znamená, že: stranické orgány se volí zdola nahoru; účty ze své činnosti volené orgány skládají jak svým voličům, tak nadřízeným orgánům; menšina se podřizuje většině; a usnesení vyšších orgánů je závazné pro orgány nižší. K těmto atributům stranická brožurka dodává i upřesňující vysvětlení. „Aby demokratický centralismus působil jako harmonický celek, je třeba zachovat při jeho uplatňování optimální míru jednotlivých stránek, kterou určují především konkrétně historické podmínky, ve kterých strana uskutečňuje svoji politiku. V praxi to tedy znamená, že mezi demokracií a centralismem není nikdy absolutní rovnováha“ [Mrhal, 1984: 16]. Jinými slovy pravidla byla velmi pružná a učinila tak z demokratického centralismu vhodný nástroj k ovládnutí strany, protože umožňoval vedení podle potřeb zvyšovat, resp. snižovat míru demokratičnosti ve straně. Typickým příkladem je otázka voleb a volitelnosti. Ačkoliv všechny stranické orgány se volily zdola nahoru, kandidáti do volených pozic se schvalovali shora dolů. Stranická organizace si tak mohla zvolit do svého čela pouze takového soudruha, který byl přijatelný pro nadřízený orgán. Demokratický centralismus taktéž znemožňoval vytvoření jakékoliv názorové platformy, která by nebyla v souladu, s politickou linií prosazovanou centrem. Ústřední stranické orgány se tím pádem staly suverénními, co se týče jak politicko–organizačního, tak politicko–ideového rozměru vládnutí. Přesto ani demokratický centralismus nezaručoval vedení strany jednoduché vládnutí. Poskytoval sice pevnou oporu pro direktivní kádrovou politiku (která se ovšem v dlouhodobějším horizontu ukázala jako zhoubná), ale vzhledem k tomu, že komplikoval alokaci individuální odpovědnosti znesnadňoval bezprostřední vymáhání plnění usnesení vyšších orgánů. Nejvyšší stranické sféry produkovaly veliké množství různých směrnic, zásad, postupů apod., které byly závazné pro nižší stranické orgány, ale tyto se jim dokázaly docela úspěšně bránit tím, že k nim přistupovaly s maximální možnou formálností a centrum nemělo nástroje, jak si jejich všeobecné a věcné plnění vynutit (například přestavbová povinnost volit tajně a z vícero kandidátů).

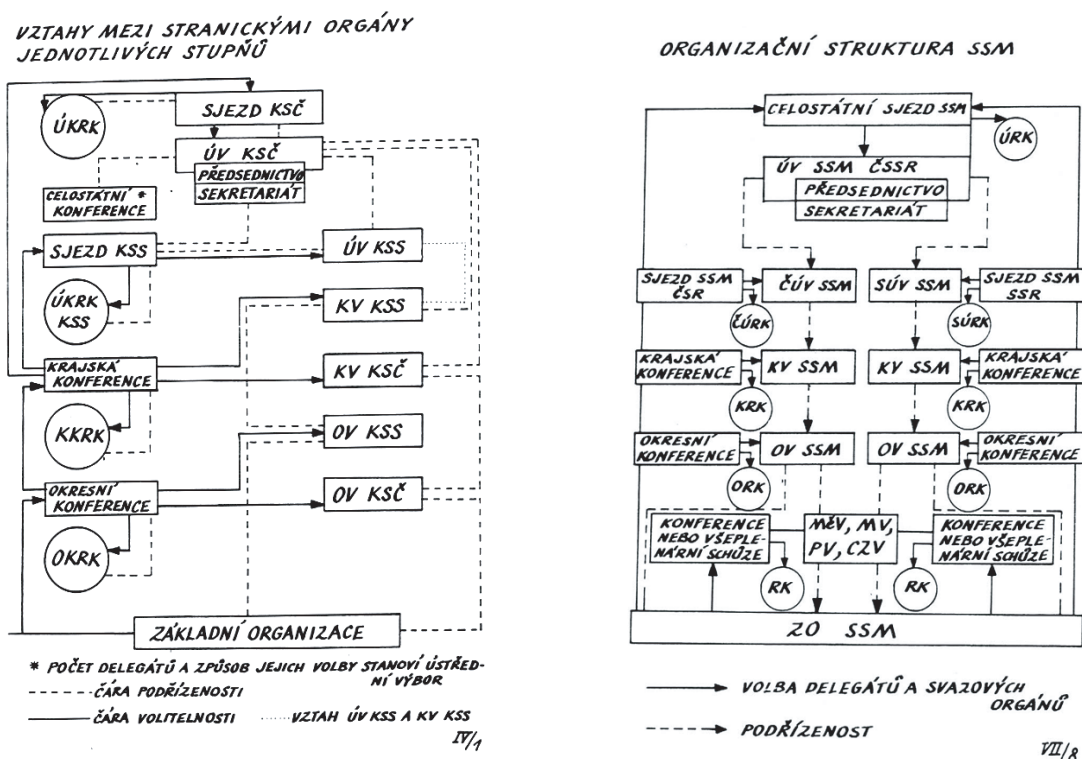
Strukturní podobnost

Zajímavou charakteristikou struktury komunistické strany byla jakási vnitřní soběpodobnost – struktura různých stranických úrovní a jednotek byla velice obdobná s tím, že každá odlišnost měla svůj specifický důvod. Právzorem této struktury byla podle všeho KSSS a kopírování proměn její struktury probíhalo neustále až do posledních měsíců roku 1989 (kupř. snaha zřídit českou komunistickou stranu po vzoru pokusů zřídit KS Ruska). Důvodem vnitřní podobnosti podle jednoho našeho respondenta (bývalý člen PÚV) bylo, aby se zlehčila „koordinace činnosti po vertikální linii“. Když vedení vydalo určité nařízení, které např. upravovalo vztah mezi dvěma odděleními stranického aparátu, tak toto nařízení se mohlo bez podstatnějších změn aplikovat na všech úrovních a ve všech stranických jednotkách, pro které bylo určeno. Také se tím usnadnila komunikace mezi jednotlivými funkcionáři a aparáty na různých úrovních – jestliže se svolala porada politicko–organizačních tajemníků krajských výborů s politicko–organizačním tajemníkem

ústředního výboru, tak následně se mohla uskutečnit analogická schůze o úroveň níže. To ve velké míře zjednodušovalo dohled na celou stranickou hierarchii, protože každá odlišnost na sebe přitahovala pozornost. Jedním z nezamýšlených, ale přijímaných důsledků organizační podobnosti bylo snížení významu krajských výborů strany na prostředníka mezi ústředím a okresními organizacemi, tzn. prostředníka mezi vládou globální a lokální.

Organizační strukturu komunistické strany prakticky převzal Svaz socialistické mládeže. Výsledkem bylo mimo jiné i to, že funkcionáři svazu byli po přechodu do stranických funkcí velmi dobře seznámeni s organizací a způsoby stranického rozhodování a vládnutí.

Obrázek 2, 3. Struktura orgánů KSČ a SSM (Soubor názorných pomůcek, 1981: IV/1 a VII/8)

Opevnění centra

Třetím rysem vlády nejvyšších orgánů strany, který bych chtěl zmínit, bylo opevnění centra. Jeho smyslem bylo vytvořit distanci mezi masou členstva a vedením strany. Původ snahy vzdálit se dosahu obyčejných členů vidím v historických okolnostech konce Pražského jara a v počátcích normalizace. Stručně řečeno, i když po prověrkách byly masy členstva nadměrně loajální vůči svému vedení, nové vedení bylo vůči řadovým členům i nově nastoupeným nižším funkcionářům podezřivavé, poněvadž doba nepokojů byla ještě v živé paměti. Jedním z účinných způsobů, jak ukázat členstvo, byly prověrky neboli tzv. výměna legitimací. Dalším, ne tak zřejmým způsobem upevnění moci vládnoucí skupiny v centru, bylo udržování odstupu. Skoro by se mohlo zdát, že pro nejvyšší straníky byl rozdíl mezi řadovým členstvem a ostatním obyvatelstvem ohledně důvěry téměř zanedbatelný. Jedním z projevů opevnování centra proti zbytku strany byla koncentrace moci v rukách malého počtu osob. Například v roce 1988 rozhodovalo 23

osob, členů předsednictva, sekretariátu a tajemníků ÚV, podle kádrového pořádku o obsazení 8990 nejvyšších pozic ve straně, státních, hospodářských a dalších orgánech. O stranických změnách na okresní úrovni rozhodoval ještě sekretariát ÚV. Stranické statistiky uvádějí, že 77% členů ÚV KSČ zastávalo více než 3 další volené funkce a z nich téměř 1/3 měla více než 6 funkcí. Mezi členy a kandidáty ÚV KSČ bylo přes 20 % vedoucích pracovníků zastupitelských orgánů a vlád.

Do strategie opevňování mocenské skupiny můžeme zařadit i snahu normalizačního vedení oslabit krajské výbory strany. V důvodové zprávě k nové systemizaci aparátu v roce 1972 se uvádí:

„Stanovisko, aby se na stupni krajů v zásadě nezvyšovaly počty stranických pracovníků (na rozdíl od okresních výborů a centra – pozn. MH), neznamená snižování úlohy krajských výborů, které sehrávají významnou úlohu v celkovém úsilí strany při realizaci politiky strany. (...) Aparát krajských výborů bude nezbytné oprostít i od takových činností, kdy mnohdy řeší řadu operativních úkolů, které spadají do působnosti pracovníků okresních výborů strany. Některé zkušenosti také ukazují, že v souvislosti s upřesňováním pojetí práce aparátů krajských výborů je třeba řešit otázky spjaté s náplní a činností předsednictev a sekretariátů KV. Podle stanov strany se sekretariáty krajských výborů mají zabývat řízením a kontrolou práce oddělení krajských výborů a jejich pracovníků. Často však projednávají široký rozsah dalších otázek, které by měly patřit do předsednictev krajských výborů, například otázky ideologické práce, školství, vědy, kultury, ekonomiky apod. To se nutně odráží na profilu práce aparátu krajských výborů, který mnohdy připravuje dokumenty, které by měly vzniknout a být připraveny jinými institucemi“ (62. schůze PÚV, 1972, bod 3).

Nedůvěru vůči nižším orgánům a řadovému členstvu, kterou si stranické vedení udržovalo až do svého pádu, dobře ilustruje i tento výsledek diskuse v předsednictvu týkající se dopisu Obrody základním organizacím strany. „Dopis Obrody do ZO zabavit, zabránit jeho rozeslání; dopis je schopen orientovat VČS na demagogické požadavky; rozmnožit dopis Obrody vedoucím tajemníkům KV KSČ; členům vedení jej rozdat“ (Jakeš, 134 schůze PÚV, 1989, diskuse).

Důsledkem opevňování mocenské skupiny na ústředním výboru byla akutní neochota či neschopnost nižších organizací iniciativně se podílet na řešení nahromaděných problémů a konec konců i symptom „kůlu v plotě“, který mocenskou skupinu na konci osmdesátých let postihl.

Vláda nad společností

Začněme citací tajemníka ÚV: „Ještě než jsme vyhlásili přestavbu, ještě než to, co se odehrávalo v Moskvě, u nás byl tento systém, vést politicky prostřednictvím kádrů, komunistů, spolehlivých kádrů, pravidelně dávat informace a dávat směrnice na základě jednání předsednictev ÚV KSČ. Musím říci, že to fungovalo. Teď je jiná doba. Tento mechanismus přestal fungovat. (...) Prostě ten mechanismus, který tu byl, nefunguje. Jinak musím říci, že televize, rozhlas jsou skutečně státní sdělovací prostředky. V pokojné době se o tom málokdo staral. Ono nám to šlo. A teď vznikla jakoby otázka kompetence. Přes ty lidi to musíme dělat, přes ty odpovědné kádry“ [Jan Fojtík; Poslední hurá, 1992: 61–2].

Vedení strany vládlo společnosti z velké části tím, že všechny jen trochu významné funkce ve státních, hospodářských a jiných institucích byly obsazeny spolehlivými straníky. Ti byli do těchto funkcí jmenováni buď přímo na návrh někoho z vedení strany nebo alespoň s jeho souhlasem. Dosazení členové strany byli odpovědní straně a jí skládali účty ze své činnosti. Proto nebylo potřeba řešit otázku kompetencí, tzn. který státní orgán má pravomoc řídit jiný státní orgán. Stát byl, jak bylo uvedeno výše, nástrojem uplatňování vedoucí úlohy strany ve společnosti a tak relevantní otázkou kompetencí byl pouze vztah k určitému orgánu strany, např. oddělení. Spory se vedly o to, které oddělení má na starosti tu kterou mimostranickou instituci.

Přímo řízené stranické organizace

Výjimkou v obecné hierarchii stranické výstavby byly přímo řízené stranické organizace. Poněvadž řízení stranických organizací v ústředních orgánech a institucích přes krajské (městské) a okresní (obvodní) organizace strany by bylo koordinačně velmi nákladné a neoperativní, byly tyto důležité organizace řízeny přímo z ústředí. Analogicky existovaly přímo řízené organizace také na úrovni krajů. Do kompetence Ústředního výboru spadalo přes stovku těchto stranických organizací (zhruba jednu třetinu tvořily celozávodní výbory, např. v televizi, rozhlasu nebo na ministerstvech; zbytek byly základní organizace v menších úřadech). Vzhledem k tomu, že ústřední orgány a instituce byly téměř stoprocentně stranicky proorganizované, základní organizace v nich působící sdružovaly všechny pracovníky. Předsedové těchto organizací se zpravidla nekryli s vedoucími funkcionáři dotyčných úřadů a institucí, jejich význam byl jednak ve zprostředkování vlivu centra na chod instituce a jednak v zastupování orgánu v komunikaci s odděleními či jinými orgány ÚV. Podle výpovědí respondentů byli v čilém a intenzivním styku s pracovníky oddělení ÚV. Návrhy na jejich zvolení schvaloval sekretariát ÚV. Řízením stranických organizací v centrálních orgánech byla pověřena oddělení ÚV, podle jednotlivých oblastí. Někdy se v rámci mocenských přesunů měnila i oddělení, mající na starosti určitý ústřední orgán. Například v prosinci roku 1988 se pravděpodobně z popudu generálního tajemníka přesunulo řízení stranické práce v Kanceláři prezidenta ČSSR, Úřadu vlády ČSSR, Výboru lidové kontroly a Státní arbitráže do kompetence oddělení státní administrativy (které měl generální tajemník na starosti). V diskusi argumentoval tím, že jsou to aparáty mocenských orgánů (80. schůze SÚV, 1988, bod 8 a diskuse). Už z tohoto drobného faktu plyne, že spojení oddělení s ZO v ústředním orgánu či instituci bylo pravděpodobně mocensky důležité. Základní metodou práce oddělení ÚV KSČ při řízení stranických organizací v ústředních orgánech a institucích „je především přímý styk vedoucích a dalších pracovníků oddělení a funkcionářů stranických organizací, cílevědomá osobní účast na důležitých jednáních celozávodních výborů, členských, výborových i veřejných schůzí, celozávodních aktivech a dalších významných stranických akcích“ (66. schůze PÚV, 1977, bod 6). Stranické organizace v ústředních orgánech podávaly pravidelně informace o plnění usnesení a směrnic předsednictva a sekretariátu ÚV v daném úřadě či instituci.

Hierarchická struktura všech organizací

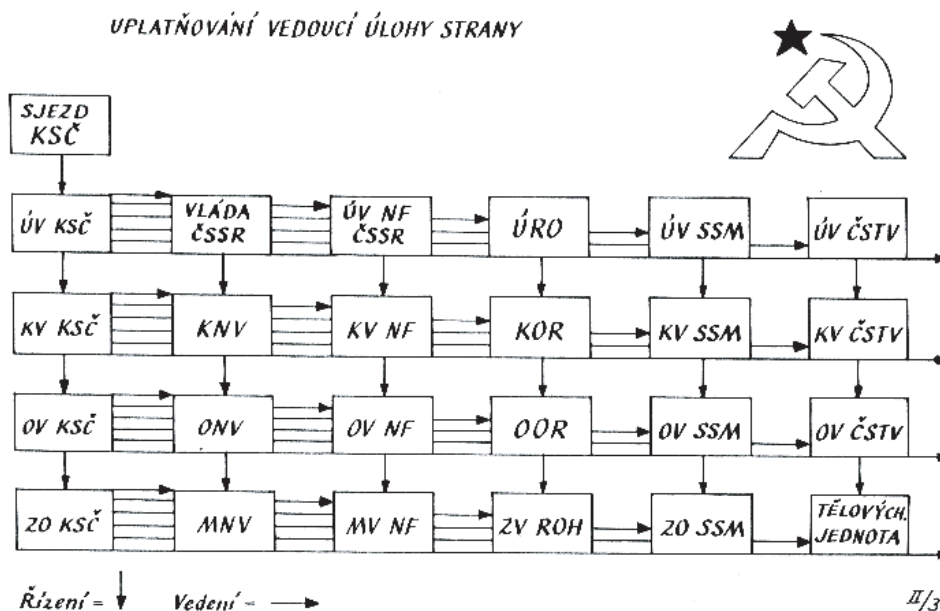
Charakteristickým znakem pro systém komunistického vládnutí byla vynucená hierarchická struktura všech legálně působících organizací. Každý úřad, každé sdružení či dobrovolná organizace zastoupené (ze zákona) v Národní frontě měly nějaký ústřední výbor a místní organizace. Jednalo se především o „svazy“: svazy umělců, svaz tělesné výchovy a sportu, svaz bytových družstev, svaz filatelistů, svaz invalidů atd. Hierarchická struktura všech organizací pak umožňovala jejich snadné ovládní. Bylo-li stranicky řízeno ústředí, bylo možné ostatní řídicí práci z velké části ponechat na bedrech instituce samotné, poněvadž odpovědnost za jednání jejich nižších složek neslo vždy ústředí. V každém ústředí těchto organizací pracovala základní organizace strany, která byla jakousi převodovou pákou uplatňování vedoucí úlohy strany. Jejím prostřednictvím bylo informováno odpovědné oddělení ÚV, v případě svazů se jednalo o oddělení společenských organizací a národních výborů.

Také existovala paralelní struktura stranického řízení na úrovni krajů a okresů (obr. 4), ale z našeho pohledu, kdy zkoumáme vládu stranického vedení, je klíčové ovládní „ústředních výborů“ všech organizací legálně působících na území státu.

Problém dvojí vlády

Po předchozím nastínění některých vlastností a metod vlády stranického centra se budu snažit ukázat, jaké problémy plynuly ze současného vládnutí jak straně, tak i společnosti. Zaměřím se na otázku splývání stranického a státního vedení, na problém individuální odpovědnosti za rozhodování a na dvou případech se pokusím potíže dvojí vlády ilustrovat. Nakonec, jako příklad důsledků dvojího vládnutí, uvedu příklad kompetenčních sporů a neovladatelnosti Čs. televize v listopadu 1989.

Obrázek 4. Uplatňování vedoucí úlohy strany – hierarchická struktura všech organizací (Soubor názorných pomůcek, 1981: VII/1).

Spojování strany a vlády v nejvyšším vedení

Jiří Kabele ve své koncepci budovatelského zřízení argumentuje, že nadřazená moc komunistické strany byla umožněna především koordinačním paralelismem, tzn. splýváním stranických a nestranických (věcných) funkcí, kdy téměř každý, kdo zastával nějakou významnější rozhodovací pozici byl současně straníkem popř. i stranickým funkcionářem. S tím je možné souhlasit. Na tomto principu fungovalo uplatňování vedoucí úlohy strany prostřednictvím komunistů pracujících ve státních, hospodářských a společenských institucích na všech úrovních. S tím souviselo i dilema těchto pracovníků, zdali v některých případech jednat v prospěch „stranou svěřené“ organizace, nebo v prospěch strany, která je do daného postavení prosadila popř. pouze odsouhlasila.

Tento druh koordinačního paralelismu je ovšem třeba odlišit od spojování stranických a „mimostranických“ funkcionářů v rozhodovacích stranických grémiích, jakým bylo například předsednictvo ÚV KSČ. Je přece rozdíl, když někdo byl jako straník dosazen do státní nebo hospodářské funkce a byl pouze povinen v ní disciplinovaně „uskutečňovat politiku strany“, od toho, kdo byl takto dosazen do významné funkce a automaticky (prakticky z titulu této nestranické funkce) se stal členem rozhodujícího grémia strany. To byl případ prezidenta republiky, předsedů vlád, předsedy Federálního shromáždění a dalších, kteří pouze z titulu své funkce byli zvoleni do předsednictva ÚV KSČ (pokud už v něm nebyli už předtím). V předsednictvu ÚV bylo v roce 1988 z jedenácti členů šest státních hodnostářů a pouze pět lidí „za partaj“, tzn. v případě hlasování mohli být tajemníci strany pře-

hlasování. (V roce 1989 se poměr obrátil na 7:6 v prospěch straníků, což bylo ale z části způsobeno strukturálně vynuceným zahrnutím předsedy nově zřízeného Výboru pro stranickou práci v ČSR.)

Svým způsobem bychom na toto uspořádání mohli pohlížet jako na nejpřímější formu řízení, kdy mezi nejužším vedením strany a státních orgánů byly odstraněny všechny mezičlánky, jako na nejužší formu koordinačního paralelismu. Předsedové vlád a parlamentů byli předsednictvem úkolováni a museli před ním také skládat účty. V případě potřeby bylo možné od nich žádat vysvětlení a nejvyšší straníční funkcionáři tak měli informace z první ruky. Některá svědectví (např. z podobné struktury předsednictva strany v Praze) tomu i nasvědčují. Nabízí se však i jiná, doplňující interpretace, založená na skutečnosti, že státními hodnostáři byli straníci s velkou autoritou, kteří spoluvytvářeli politiku strany. Tedy nešlo o paralelismus, ale o splývání, fúzi strany a státu na nejvyšší úrovni. Bylo by možné říci, že stát nebyl ve svých nejvyšších představitelích stranou řízen (straně podřízen), jako na úrovních nižších, ale byl jejich prostřednictvím přímou součástí strany. Předsednictvo vydávalo směrnice jak pro vládu, tak pro stranu; o tom, co bude platit pro stranu, rozhodovali podstatnou měrou představitelé státu. Pochopitelně nesmíme opominout skutečnost, že předsednictvo ÚV se scházelo v budově ústředním výboru a že hlavní slovo v něm měl generální tajemník strany. Nicméně i tak je podle mého názoru hypotéza o koordinačním paralelismu pro nejvyšší vedení zpochybněna.

V podobném duchu, i když ne zcela v intencích předchozího tvrzení, se vyjadřuje jeden z respondentů odmítající výraz „strana a vláda“ jako charakteristiku vedení čs. státu: „strana a vláda, to bylo poplatný ta prezentace těm pionýrským dobám po únoru 1948, ale jinak to byla vlastně vláda té strany a ta vláda byl nějaký výkonej vejbor aparátu, prostě uplatnění té moci.“ Vláda v této představě ztrácí jakoukoliv nezávislost a je považována za zvláštní část stranického aparátu. Pracovali v ní až na výjimky sami straníci, její nejvyšší představitelé byli členy nejvyššího stranického orgánu, realizovala se v ní nejvlastnější politika strany apod. Tímto způsobem byl problém dvojí vlády částečně redukován na jednotné vládnutí.

Problém odpovědnosti

Vládnout se dá pouze tehdy, když lze vést jednotlivce k odpovědnosti za špatná rozhodnutí nebo jejich neplnění. V případě vlády komunistické strany bylo určování odpovědnosti jednotlivé osoby (funkcionáře) teoreticky možné (individuální odpovědnost ve Stanovách), ale prakticky těžko dosažitelné z důvodu uplatňování zásady kolektivního rozhodování na všech úrovních. Vezměme skutečný příklad: vláda se usnesla na evidentně chybném rozhodnutí a hledá se viník; je zřejmé, že vinna je vláda, resp. ministr, do jehož kompetence rozhodnutí spadalo. Ovšem viník se hledá mezi nižšími úředníky, kdo konkrétně schvalovaný text psal a možná se jen přepsal. Nakonec se vyřešení problému přenechá vládě. (gen. taj.: „Byl-li to jednotlivce, pak je ho třeba vést k odpovědnosti.“ Předs. č. vlády: „Odpovědný je ten, kdo definitivně formuloval rozhodnutí vlády.“ Předs. fed. vlády: „Tady je vinna vláda. Předsednictvo by nemělo jednat bez účasti příslušného člena vlády.“) Obtížnost určování odpovědnosti také přiznal M. Jakeš na jednom setkání s funkcionáři v roce 1989: „Ano, přiznávám jedno, že jsme nedůslední v tom, že nevoláme dost k odpovědnosti, ale ne že bychom nevolali, ale i dost voláme, ale ne vždycky děláme závěry, protože my nemáme dosud vypracovaný přesný a jasný systém, kterej by přesně určil tu odpovědnost, toho za to, toho za to, toho za to. Vždy se tam točí desítky lidí, který kolem toho chodily, a někdy i určitý kolektivní znásilnění, který se ukázalo jako falešný. Takže ty věci jsou složitější.“

Druhou věcí, která znemožňovala běžné vyvozování odpovědnosti, byl způsob obsazování funkcí – hlavním kritériem byla politická kvalita pracovníka: „Čím jasnější má pracovník představu o socialismu, čím hlouběji chápe socialistické společenské vztahy a zájmy, čím vyvinutější má smysl pro

odpovědnost za politiku strany, tím více toho pro společnost může vykonat, tím větší důvěru si zasluhuje“ [Kadeřábek, Mrhal, 106–7]. Dalšími důležitými kritérii byly postupně třídnost, odbornost a jako posledním kritériem byly morální a charakterové vlastnosti. Bylo proto velice obtížné trestat za odborné prohřešky pracovníky, kteří byli vybráni pro své politické kvality. Navíc, systém se vyznačoval spíše kádrovou nouzí než nadbytkem vhodných kádrů na odborné pozice. K tomu je nutné připočítat to, že čím vyšší byla pozice, tím těžší bylo člověka potrestat, resp. se ho zbavit: jednak mobilizovat dostatečné mocenské páky nutné k tomu, aby trest neuškodil více samotnému trestajícímu, než tomu, kdo byl potrestán a jednak v případě odchodu z funkce bylo nutné se o daného člověka postarat, tzn. najít mu takovou funkci, aby se necítil příliš poškozený a nemohl v budoucnu škodit. Například potrestat předsedu vlády, který byl členem PÚV, bylo velmi obtížné.

Konečně je třeba brát v úvahu komunistické chápání role jednotlivce v dějinách. Individualismus a všechna pojetí, příkládající význam jednotlivci, vyvolávala v komunistické straně přirozený odpor. Nikoliv pro verbálně zatracovaný kult osobnosti, ale pro bytostně kolektivistický přístup k společenskému dění. Strana, společnost je vším, jednatelce ničím. Individuální názor byl vždy podezřelý ze „subjektivismu“. Proto důraz na odpovědnost jednotlivce se v takto kolektivistickým duchem prosáklé organizaci nemohl snadno prosadit.

Příklad reorganizace ústředních státních orgánů

Při reorganizaci státního a hospodářského aparátu v roce 1988 mělo dojít k přesunu pracovníků z původních organizací (převážně fed. a č. ministerstva a gen. ředitelství) a současně ke snížení jejich počtu. O to, že šlo o velký problém, nás přesvědčuje rozsah těchto změn: „Mimořádně silně se projeví v hlavním městě Praze, kde působí 39 federálních ústředních orgánů s celkovým počtem 14 501 pracovníků, 38 republikových ústředních orgánů s počtem 8 996 pracovníků a 46 generálních ředitelství VJH se 12 714 pracovníky“ (52. schůze SÚV, 1988, bod 2, zdůvodnění návrhu usnesení). Pro stranu to znamenalo dvojí úkol: jednak zajistit, aby se na nová místa nedostali „špatní“ lidé, ale především vyřešit problém, co s těmi straníky, jichž byla v centrálních orgánech naprostá většina, na které už nezbude místo? Byl proto vytvořen stranický postup k využití pracovních sil uvolňovaných v souvislosti s přestavbou z centrální sféry a z gen. řed. v Praze. V něm si strana na sebe brala odpovědnost za dosazování do funkcí (kontrolovat, kdo bude v nových úřadech), ale problém s nevyužitými pracovníky chtěla ponechat na vládách. „Odpovědnost za zvládnutí tohoto procesu, efektivní a účelné využití uvolňovaných pracovníků v souladu s celospolečenskými potřebami, vytvoření podmínek pro výrazný růst kvality a výkonnosti řídicích, orgánů a dodržení zásad kádrové politiky ponesou orgány státní a hospodářské správy. Závazky a odpovědnost za zanikající organizace přebírají i v této oblasti nově pověřené /ustavené/ centrální orgány nebo státní podniky, popřípadě likvidátor. Postupují při tom v souladu s obecně platnými normami a postupem v příloze IV. tohoto materiálu“ (tamtéž). Přístup to byl typicky přestavbově stranický: odpovědnost ponesou státní a hospodářské orgány, ale postupovat budou v souladu s postupem vypracovaným ÚV KSČ. Proč je tato odpovědnost takto explicitně zmiňována, když šlo o reorganizaci mimostranických institucí? Protože strana chtěla nařizovat, ale nechtěla nést odpovědnost za nežádoucí a nevoli vyvolávající důsledky svých nařízení. Tedy vedení strany schválilo neveřejný závazný postup, podle kterého komunisté ve vedoucích funkcích státních orgánů musí jednat a za toto své jednání nést odpovědnost – dvojí. V případě, že jednají v prospěch státního orgánu na úkor strany, tak nesou odpovědnost před stranou (to je samozřejmé a platí to vždy), ale v případě, že jednají podle podle stranického návodu a neuspějí, nesou odpovědnost sami za sebe jako vedoucí daného úřadu. V diskusi zazněly mj. takovéto názory: „Náročné na zvládnutí, nesmí převzít strana, pak se z toho nevyhrabeme.“ „Nemůžeme se k využití, k rozmístění nomenklatury ÚV KSČ otočit zády.“ „Nedávat průchod zaostalým náladám, zejména ve

sdělovacích prostředcích, že úředníci jsou příživníci a je třeba si to s nimi vyřídit. Usměrnovat živelný výklad. Podíl členů strany je vysoký.“ „(Stranická komise) nesmí řídit, ale sledovat a kontrolovat.“ „Ať si to vláda vytvoří sama, vždyť tajemníci i jednotlivá oddělení to sledují. Mít volné ruce a zachovat si tvář.“ „Vláda by to měla předložit, jak to bude dělat, a skupina bude týdně informovat SÚV KSČ, aby se to neobrátilo proti nám.“ (tamtéž, diskuse)

Problémy vyvolával ve straně přesun i tím, že každý pracovník v centrálních úřadech byl také něčí politický kapitál; to nebyl pouze odborník hrající sám za sebe, ale příslušník nějaké kliky; takže odchod někoho z funkce vždycky znamenal oslabení pozic určité mocenské skupiny (kliky). Reorganizace určité instituce byla někdy jedinou možností, a všichni to tak chápali, jak se jedna klika mohla zbavit významné figury patřící do kliky jiné. To ovšem není specifikou pouze komunistického vládnutí.

Příklad Čs. televize v listopadové revoluci

Uvádím vybrané relevantní pasáže z diskuse ze zasedání ÚV KSČ z 24. a 26. listopadu 1989. V tomto případě není nutné dělat žádný komentář, ze záznamu je vše podstatné zřejmé.

„Vladimír Herman: Soudružky a soudruzi, dejme každému, co jeho jest. Já mám dotaz na předsedu federální vlády. Čs. televize a rozhlas jsou státní instituce. Jak federální vláda zabezpečí, aby tyto prostředky nepracovaly proti straně, proti socialismu, ale naopak v jejich prospěch? To je životně důležitá otázka.

Ladislav Adamec: Soudružky a soudruzi, musím vás zklamat. Československá televize je řízena federální vládou pouze rozpočtem, konkrétní praktické řízení provádí ústřední výbor, konkrétně soudruh tajemník Fojtík a oddělení. My do řízení televize, rozhlasu, tisku, vědy, armády, Bezpečnosti jako vláda nezasahujeme.

Vasil Biľak: (...) Politicky, ideologicky z ÚV sa riadila televízia, ale je ohrozená republika, je ohrozený socialistický štát, vláda je mocenský orgán a vláda nemože povedať, nech si to tam rieši oddelenie oznamovacích prostriedkov. Tak vláda má prijať také opatrenie, aby znemožnila, aby sa nerozpútavali ešte väčšie vášne. (...)

Matej Lúčan: Vážení súdruhovia, bola také prax, že se ideove, politicky, predovšetkým tyto prostriedky riadia z ústredného výboru strany. (...) Samozrejme v terajšej situácii, po dohode se súdruhmi na ústrednom výbore, byl som požiadaný osobne, aby som v tomto smeru podnikol patričné kroky. Aj urobil som to (...)“ [Poslední hurá 1992: 59–60].

„Vladimír Herman: Soudružky a soudruzi, na minulém zasedání jsme slyšeli odpověď, že Čs. rozhlas a televize je řízena přes rozpočet. To znamená, není řízena vůbec. Proto mám dva dotazy. První dotaz na místopředsedu vlády, soudruha Lúčana. (...) přijal nějaký orgán, vím, že vláda nezasedala, nebo funkcionáři vlády, předsednictvo nebo cokoliv jiného, přijali jste nějaké opatření k televizi a rozhlasu? Aby tam nebyl takový binec?

Matej Lúčan: Ano (...)

Vladimír Herman: Aha, komise. To znamená, že se nic neudělalo. (...) Druhý dotaz mám na předsedu Federálního shromáždění, soudruha Indru. Soudruhu předsedo, prosím Tě, je možné, aby předsednictvo Federálního shromáždění uložilo federální vládě neustavovat komisi, ale aby v co nejkratší době předložili konkrétní opatření, které zamezí těmto nehoráznostem, které se dějí, poněvadž zřejmě ústřední výbor je na to slabý? (...) Nedá. Prosím, nedá se to přes předsednictvo Federálního shromáždění dělat. Takže to je smutné. (...)

Jaromír Obzina: Soudružky a soudruzi, já nemohu souhlasit s tím, co zde bylo řečeno, že byla ustanovena komise, která má věci řešit. To je komise, která má dávat pokyny ředitelům tak, aby bylo jasno, o co jde. A požadavek řešit problém ve sdělovacích prostředcích byl na vládě přednesen, ale nebylo o něm rozhodnuto“ [tamtéž: 184].

Závěr

Ve svém příspěvku jsem se pokusil ukázat na jeden charakteristický rys komunistické vlády na nejvyšší úrovni, a to ten, že šlo o dvojí vládu – nad stranou a nad společností. Stranické vedení si sice vytvořilo strategie, jak tento problém částečně zvládat, ale pouze v situaci relativního klidu. V případě změn spojených s tzv. přestavbou stranické vedení nedokázalo najít nové strategie, s nimiž by dokázalo uspět na obou frontách.

Literatura

Základy teorie a praxe výstavby strany. [Část] 4, Komunistická strana Československa a socialistický politický systém v ČSSR. Ed. F. Pecka. 1978. Praha : VŠP ÚV KSČ.

Soubor názorných pomůcek. Ed. T. Mrhal a kol. 1981. Praha: VŠP ÚV KSČ.

Vedoucí úloha Komunistické strany Československa. 1983. Praha: Svoboda.

Poslední hurá. Tajné stenografické záznamy z posledních zasedání ÚV KSČ v listopadu 1989. 1992. Praha: Cesty.

Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová 2002. *Svět hierarchií a reálný socialismus.* Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Kabele, J. 2002. „Vláda v budovatelském a ústavním zřízení (teoretická hypotéza).“ Pp. 59-81 Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: *Svět hierarchií a reálný socialismus.* Sociologické texty/Sociological Papers SP 02:6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Kadeřábek, F., Mrhal, T. 1986. *Teorie a praxe výstavby strany II.* Praha: VŠP ÚV KSČ.

Kaplan, K. 1993. *Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny.

Mrhal, T. 1984. *Demokratický centralismus.* Praha: Svoboda.

Skřenek I. 1981. KSČ a vedení orgánů socialistického státu. In: *Základy teorie a praxe výstavby strany 4.* Praha: ÚV KSČ.

Pozdní komunistické vládnutí na okresní úrovni

Zdenka Vajdová

Abstrakt

Některé pozorované skutečnosti vnitrostranického života KSČ a fungování národních výborů v 80. letech minulého století lze vyložit jako projevy redukcí se možností nekontrolovaného vládnutí KSČ nad socioekonomickým prostorem území okresu. Jde např. o zpřístupnění jednání okresních orgánů KSČ dalším subjektům hospodářského a společenského života v okrese; rozšíření diskusního prostoru na jednání okresních orgánů jak NV, tak KSČ; změny v personální politice. Příspěvek vychází z konceptu moci u Norberta Eliase, který dovoluje chápat tyto jevy jako manifestaci procesu redukce rozdílů moci mezi vládou a ovládanými. Některé tyto jevy jsou v příspěvku podrobněji popsány.

Klíčová slova

komunistický režim, vládnutí, okres, mocenské šance

Teoretický koncept a vstupní situace

Pojem moci je centrálním pojmem v sociologii Norberta Eliase. Moc je strukturní charakteristika vztahů vzájemné závislosti; vztahů, které vytvářejí pletivo, do něhož jsou jednotlivci i skupiny vpleteni ve figuracích různého druhu. Pro vztahy vzájemné závislosti je charakteristická nerovnováha mocenských šancí. Tato však není stálá, mění se v čase: v určitém čase v určité situaci, po větším nebo menším střetu se opakuje otázka, kdo je silnější? V každé situaci se po nějakém čase dospěje k určité rovnováze, říkáme k určitému poměru, který bude podle okolností sociálních i osobních stabilní nebo nestabilní. Jisté však je, že dříve nebo později bude i tento poměr moci zpochybněn a po dalším čase a střetu se ustaví poměr nový. Podle Eliase se v průběhu století v Evropě a Severní Americe zmenšily rozdíly moci mezi vládoucími a ovládanými a také mezi různými společenskými vrstvami. Avšak tento proces společenské změny, spočívající v redukci rozdílů moci, podléhá lokálním fluktuacím. To znamená, že není pravda, že s postupujícím časem, po každém dalším střetu se zmenšují rozdíly moci mezi vládoucími a ovládanými. Jsou údobí, v nichž se rozdíly moci po střetu upevní nebo ještě zvětší. Srozumitelným příkladem, který nepotřebuje argumentaci, je Stalinovo převzetí moci v Sovětském svazu; nebo vytvoření nacistického Německa. Domnívám se, že podobně tomu bylo v Československu po 2. světové válce a zvláště po tzv. Vítězném únoru 1948, kdy vládu ve státě převzala KSČ, majíc v rezervě možnost použít vedle státního i mimostátní násilí – ozbrojené sbory Lidových milic. V krátkém čase se podařilo Komunistické straně Československa uvést do podřízenosti státu a do úplné závislosti na státu obyvatelstvo republiky. KSČ ustavila v Československu centralizovanou, diktátorskou formu vlády, vyžadující úplnou podřízenost státu – totalitní režim.

Krátce, a možná neúplně, vyjmenujme procesy a akty, kterými KSČ uvedla obyvatelstvo do totální závislosti na státu. Bylo to zestátnění průmyslových odvětví, združstevnění zemědělské půdy, zrušení instituce soukromého vlastnictví; v důsledku toho se stalo ekonomicky aktivní obyvatelstvo zaměstnanci státních nebo družstevních podniků; konfiskace majetku se také podílela na majetkových přesunech. Rozrušila se sociální struktura společnosti, potrhaly se sociální sítě rodin a jednotlivců. Byla odstraněna nezávislost moci soudní, zákonodárné a výkonné, zrušena dělba práce mezi politickým a ekonomickým systémem státu. Netrpělivé nadšení části obyvatel pro rychlé vybudování spravedlivé, komunistické společnosti dalo legitimitu komunistickému vedení k vládě nad majetky, myslí i životy obyvatel.

S vysokou frekvencí a chvatem byly schvalovány a ustavovány institucionální nástroje k zabezpečení úplné převahy mocenských šancí na straně vládoucích.

Listování příslušnými stránkami v Dějinách zemí Koruny české v datech (Čapka 1999) potvrzuje, že úsilí v tomto směru bylo velice kvapné. Např. v roce 1948:

- 25. 2. byl ustaven ústřední akční výbor Národní fronty; ten byl v následujících dnech iniciátorem řady aktů směřujících k homogenizaci společnosti;
- 4. 3. „Předsednictvo ÚV KSČ ustavilo tzv. hospodářskou radu ÚV KSČ a označilo ji za svůj hospodářský sekretariát, který se stal nadřízeným orgánem vlády (především ekonomických ministerstev).“ (str. 736);
- 20. 3. ústřední akční výbor Národní fronty rozhodl o sjednocení tělovýchovy;
- 21. 3. ústavodárné Národní shromáždění schválilo zemědělské zákony, v nichž šlo zejména o vyvlastnění půdy nad 50 ha;
- 10. – 11. 4. sjezd národní kultury vyzval k vytvoření „nové socialistické kultury“;
- 21. 4. schválen školský zákon o jednotné škole, jednotném vzdělání;
- 28. 4. série znárodnovacích zákonů;

- 9. 5. Ústava 9. května;
- 30. 5. volby do Národního shromáždění s jednotnou kandidátkou;
- 27. 6. sloučení KSČ a sociální demokracie;
- 9. 9. PÚV KSČ (předsednictvo Ústředního výboru KSČ) schválilo politiku „ostrého kursu proti reakci“, což mělo za následek přijetí zákonů na ochranu republiky, zřízení táborů nucené práce, ... a posléze politické procesy;
- 20. 9. PÚV KSČ zřídilo svou kulturní radu, která rozhodovala o všech otázkách kultury a ideologie včetně personálních záležitostí (v roce 1950 převzal její funkci stranický aparát);
- 27. 10. parlament schválil první pětiletku s cílem přestavět ekonomiku na státně rigorózní plánovitý systém, znárodnit zbytek průmyslu, čímž se rozuměly zbývající malé a střední podniky, rozvíjet kovoprůmysl, zejména těžké strojírenství, industrializovat Slovensko a združstevnit zemědělství;
- 17. – 18. 11. ÚV přijal dokument o zostřování třídního boje;
- 1. 12. zásady nové organizace SNB;
- 1. 1. 1949 vstoupil v platnost zákon o krajském zřízení a zrušení zřízení zemského (znamenal to zrušení samosprávy v ČR [Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek. Z. Vajdová 2001])

Mohli bychom připustit, že situace těsně po tzv. Vítězném únoru v ČSR se dá aproximovat dvouúrovňovým herním modelem oligarchického typu (Elias 1978). Na první úrovni jsou obyvatelé ČSR – ovládaní, na druhé úrovni KSČ – vládnoucí. Můžeme opakovat, co podle Eliase o tomto modelu platí: Úzký kroužek hráčů na druhé úrovni je ve své síle mohutně (v určité krátké chvíli až totálně) nadřazen širokému okruhu hráčů na první úrovni. Avšak vzájemná závislost klade na všechny hráče nějaká omezení a žádný, ani ten nejsilnější na druhé úrovni, nemá úplnou kontrolu nad hrou. I ten na nejvyšší úrovni (např. Gottwald nebo Slánský) musí respektovat aspoň mocenské šance hráčů svojí úrovně, což limituje jeho možnosti kontroly hry. Nedostatečná kontrola nad první úrovní hráčů a její důsledky se dají ilustrovat citací ministra školství Hrbka z roku 1971 [Gímeš 1996]: „Včera jsme zastavili ideologický boj, dnes vládne bezbřehý liberalismus a eklekticismus, zítra přijde nápor revizionismu a pozítří kontrarevoluce. Další vývoj – bohužel – potvrdil, že tato predikce byla přesná.“ Hrbek mluvil o roce 1968. Byla to doba, kdy určitá část hráčů na druhé úrovni začala tvořit koalice mezi sebou a s hráči na první úrovni a ohrozila tak mocenské šance celé druhé úrovně.

Z událostí následujících po období 1968 – 1971 je zřejmé, že i přes krach Pražského jara, přes zásah cizí vojenské moci ve prospěch uchování totalitního režimu, ustálila se mezi první úrovní (obyvateli) a druhou úrovní oligarchického modelu (vedení KSČ) nová rovnováha, která už nedávala tolik mocenských šancí druhé úrovni jako v roce 1949. Došlo k přeskupení mezi první a druhou úrovní. Očista prověrkami a výměnou legitimací v letech 1969 – 71 zbavila KSČ velké části vzdělaných, tvořivých hráčů, schopných reflektovat omezení, která jsou imanentní vztahu vzájemné závislosti mezi vládnoucími a ovládanými a snést omezení mocenských šancí ve prospěch stability nového poměru moci (cca 350 tisícům členům KSČ bylo ukončeno členství v těchto prověrkách; ale v průběhu pěti let se členská základna početně obnovila – v období od XIV. sjezdu v roce 1971 do 1. 4. 1976 bylo přijato 333 952 členů a kandidátů strany; k 1. 4. 1976 měla KSČ ve 43 506 základních organizacích 1 382 860 členů a kandidátů; viz dokumenty XV. sjezdu KSČ). Období normalizace, jak jsme si zvykli říkat období po roce 1971, jistě nebylo stabilní, neboť, mohu-li uvést jeden výmluvný příklad, v roce 1977 byla založena Charta 77 jako společenství lidí veřejně projevuujících nesouhlas se způsobem vládnutí KSČ.

Pokud jde o vládnoucí stranu, dá se říci, že pro ni skončilo období normalizace novou výměnou stranických legitimací v roce 1979; proběhla tentokrát s cílem nikoliv očisty strany, ale „zvýšení angažovanosti a aktivity každého člena strany“. Impulsem pro tento krok byla pravděpodobně zhoršující se situace v národním hospodářství. Projevy upadajícího hospodářství už nebyly jenom v makroekonomických ukazatelích, ale v nedostatecích na vnitřním trhu, které se už těžko daly kompenzovat jednorázovými dovozy z Evropy mimo RVHP. Přes veškeré úsilí nebyla KSČ s to ovládat a řídit všechny společenské procesy ve státě uprostřed Evropy. Pokusila se přiznat relativní autonomii ekonomickému systému (od zveřejnění dokumentu Zdokonalená soustava plánovitého řízení národního hospodářství v roce 1980 k vydání dokumentu Za rozhodný postup v hospodářské a společenské přestavbě v roce 1988) a také administrativnímu aparátu státní správy (o národních výborech se opět mluví a píše nejen jako o orgánech státní moci a správy, ale také jako o orgánech územní samosprávy). Ale institut vedoucí úlohy KSČ ve společnosti vedl všechny záměry autonomizovat některé prvky společenského systému k neúspěchu (a tak ještě 17. 6. 1988 jednalo předsednictvo ÚV KSČ o nedostatku toaletního papíru; viz Suk [1999]). Zdá se být zřejmé, že následujících deset let, tedy 80. léta, bylo svědkem zužujících se mocenských šancí KSČ.

Chci poukázat na projevy, které indikují nebo manifestují postupnou redukci rozdílů moci mezi vládnoucími a ovládanými v 80. letech na jedné úrovni komunistického vládnutí, na úrovni okresní. Teprve okresní úroveň v hierarchii vládnutí představovala přímý kontakt s ovládanými v České republice. Cílem je přispět k vysvětlení, jak se stalo, že „totální všemohoucnost státu reálného socialismu“ z roku 1971 [Šimečka 1979: 171] přestala existovat v roce 1989, a to bez zásahu mimostátního násilí.

Empirie a data na okresní úrovni

Pracovní metodou sběru dat bylo studium dokumentů KSČ a zvláště studium dokumentů, dokládajících práci okresních orgánů NV a KSČ, uložených ve Státním okresním archivu. Některé dokumenty byly ofotografovány a uloženy v elektronické podobě, aby byla možnost se k originálním textům vracet. Dokumenty zahrnují zápisy z plenárních zasedání a ze zasedání Rady Okresního národního výboru z 80. let, a rovněž zápisy ze zasedání Okresního výboru KSČ a Předsednictva OV KSČ z 80. let. První rychlé prohlédnutí zahrnulo všechny archivované svazky, podrobněji byla studována většina dokumentů z roku 1980, 1984, 1988 a z roku 1989. Posledním krokem byl návrat do dokumentů k dohledání údajů pro vybrané případy. Práce v archivu se účastnila Jana Stachová, při excerpci ze svazků a fotografování, a Michal Tošovský při sledování prezence na plénu OV KSČ. V tomto příspěvku využívám na různých místech jednak práce Jany Stachové, jednak tabulku o prezenci, kterou připravil Michal Tošovský doplněnou o další data.

Podle naposledy schválených Stanov KSČ na XVII. sjezdu v roce 1986 okresní organizaci KSČ tvořily všechny základní organizace strany v okrese. Podle téhož dokumentu okresní výbory KSČ řídily základní organizace, městské, místní, celozávodní a podnikové výbory na území okresu. A dále, jednou z jejich hlavních povinností bylo „usměrňovat a kontrolovat práci národních výborů, odborových orgánů a dalších společenských organizací prostřednictvím komunistů a stranických skupin“ (čl. VI); tyto stranické skupiny se tvořily na jakékoliv platformě kterékoliv organizace, kde byli nejméně tři členové strany; jejich úkolem bylo uskutečňování politiky strany na dané půdě a posilování jejího vlivu mezi nečleny strany (čl. IX). V těchto ustanoveních se obráží pravomoc, kterou okresní výbor KSČ měl nad územím okresu. Spočívá:

- a) v přímém řízení a kontrole všech stranických organizací v území okresu. Přičemž tyto stranické organizace v území okresu jsou (cituji §69 čl.VIII Stanov): „Stranické organizace ve výrobních, dopravních a obchodních závodech a podnicích, na státních statcích, v jednotných zemědělských družstvech a v ostatních zemědělských podnicích, projektových organizacích, konstrukčních kancelářích a vědeckovýzkumných ústavech, v bytovém hospodářství, komunálních službách, školách, kulturních, osvětových a zdravotnických zařízeních, ...“ a tyto stranické organizace „mají právo kontrolovat, jak vedení závodu, podniku nebo instituce uskutečňuje úkoly politiky strany a státu, zabezpečuje řešení podstatných ...“. Tady je obyvatel pod přímým řízením a kontrolou strany jako zaměstnanec. Členství v Revolučním odborovém hnutí (ROH), tedy v organizaci, která byla na každém pracovišti a která byla rovněž součástí NF, kontrolu na pracovišti doplňovalo. Jen málokdo, kdo byl zaměstnancem, nebyl v ROH.
- b) v kontrole všech dalších organizací v okrese. Jakákoliv další organizace byla součástí Národní fronty. Ať to byla organizace pseudopolitická, jako ČSL, ČSS, nebo zájmová jako Čs. svaz žen, Čs. svaz chovatelů a zahrádkářů, Čs. požární organizace, atd., dětská či mládežnická jako Pionýr a SSM, nebo tělovýchovná či branná jako ČSTV a Svazarm, nebo profesní jako Čs. vědeckotechnická společnost, atd. Tady je obyvatel pod dohledem strany v mimopracovní době a ve volném čase.

Nejvyšším orgánem okresní organizace KSČ je okresní konference a v období mezi konferencemi to je okresní výbor KSČ. Je volen okresní konferencí stejně jako kontrolní a revizní komise; okresní výbor volí ze svých členů předsednictvo a tajemníky okresního výboru. Za nejvyšší funkci v okresní organizaci KSČ je považován vedoucí tajemník OV. Okresní výbor se schází nejméně 6x do roka, v období mezi jeho zasedáními řídí práci předsednictvo. Stanovy neurčují počty členů ani okresního výboru ani jeho předsednictva. Ve Stanovách se také nepraví, kdo se účastní zasedání OV KSČ. Jediné, co se ve Stanovách říká je, že kandidáti OV a předseda okresní a revizní komise se účastní zasedání OV KSČ s hlasem poradním.

Manifestace 1 – Zpřístupnění jednání Okresního výboru KSČ v okrese N.

V okrese N. bylo v roce 1980 43 členů a 11 kandidátů OV KSČ. Tato situace trvala až do roku 1988, kdy na okresní konferenci v dubnu 1988 bylo voleno opět 43 členů, ale počet volených kandidátů se zvýšil na 14. Pokud jde o počet členů okresního výboru KSČ, velikost okresního výboru se tedy v průběhu dekády nezměnila. Personálním obsazením orgánu se nyní nezabýváme, pouze poznamenejme, že vedoucí tajemník OV KSČ v N. ze začátku 80. let byl na konci 80. let vedoucím tajemníkem příslušného KV KSČ. Zasedání Okresního výboru se konala, jak předepsáno ve Stanovách, jednou za dva měsíce. Po celou dekádu netrvala tato zasedání déle jak 5–7 hodin; zápisy ze zasedání uvádějí vždy jeho začátek a konec.

To, co se měnilo v průběhu dekády, byl počet a funkce osob pozvaných na zasedání OV KSČ, přičemž souběh funkcí tu nebereme v úvahu, např. předseda ONV je současně členem OV KSČ. S nějakými fluktuacemi se počet pozvaných na zasedání v průběhu 80. let zvyšoval. Pravidelnými účastníky zasedání se stali členové Okresní kontrolní a revizní komise a aparát OV KSČ. Další pozvané funkce oscillovaly mezi národními výbory, Národní frontou a stranickými organizacemi v okrese podle toho, jaká agenda se projednávala. Nárůst pozvaných funkcionářů byl povlovný a nerovnoměrný, ale v letech 1987–88 se velice zvýšil o vedoucí hospodářské pracovníky a také se zvýšil počet účastníků z médií. Můžeme uvést několik průběžných údajů: 4. 6. 1980 se zasedání OV KSČ zúčastnilo 5 předsedů městských výborů KSČ, 8 členů rady ONV, 3 předsedové MěNV, 15 vedoucích odborů ONV, 3 poslanci KNV a 8 ostatních, tedy 42 lidí. Zasedání trvalo

od 8 do 15.30 hod. V lednu 1984 bylo přizváno na jednání OV KSČ 70 lidí z různých hospodářských oblastí v okrese. O další čtyři roky později se zasedání OV KSČ 9. 12. 1988 zúčastnilo kromě členů a kandidátů OV, OKRK a aparátu OV dalších 109 pozvaných funkcionářů z okresu, kteří jednali v sekcích v různých místnostech budovy. Zasedání trvalo od 8 do 14.30 hodin.

Podobné pozorování se týká diskusí na zasedáních pléna OV. V roce 1980 bylo na jednom plénu OV KSČ 6 diskusních příspěvků, v roce 1988 bylo příspěvků 22. I když s fluktuacemi šlo o nárůst počtu příspěvků. O jejich obsahu lze stručně říci, že se stávaly věcnějšími, ale i mnohomyšlnějšími, jako by se v mnoha slovech kamuflovaly či zlehčovaly problémy, které diskutující chtěli i nechtěli pojmenovat.

Tato pozorování si vykládáme takto: přizvání funkcionářů z různých oblastí hospodářského a společenského života okresu na jednání OV KSČ bylo „plněním a rozpracováním“ usnesení ústředních a krajských orgánů KSČ, které sledovaly určitou politiku; v 80. letech šlo o zdokonalenou soustavu hospodaření a další pokusy o její inovace, směřující k „urychlení sociálně ekonomického rozvoje“, šlo o záměry autonomizovat ekonomiku i státní správu. Nebylo jednoduché tuto novou orientaci stranické politiky naplňovat na okresní úrovni ještě jinými způsoby než prostým přizváním hostů na jednání OV: „Rázně je třeba odmítat snahy některých řídicích pracovníků oddělovat odbornou organizační práci související s výkonem funkce od politického vedení svěřeného kolektivu.“ (citace je ze zprávy Výsledky zkvalitňování vnitrostranického života z březnového zasedání pléna OV KSČ v roce 1984).

Je zřejmé, že jednání takového množství lidí ve vymezeném krátkém čase 6 – 8 hodin mohlo být jenom velmi formální a mohlo dospět jenom k předem připraveným závěrům a předem formulovaným usnesením. Tuto práci vykonávalo předsednictvo a aparát OV KSČ.

Manifestace 2 – Zpřístupnění výsledků jednání předsednictva OV KSČ

Předsednictvo OV KSČ N-tého okresu mělo 15 členů a jednalo 1x za 14 dnů. Teprve v průběhu první poloviny 80. let se informace o těchto jednáních dostává oficiální cestou širšímu stranickému publiku: na program jednání pléna OV KSČ se dostává bod Informace o jednání předsednictva. Už v roce 1984 je pravidelnou součástí jednání a v dalších letech je tento bod čím dál rozsáhlejší; v roce 1988 jeho struktura demonstruje širší hospodářského, společenského a stranického života, kterou se stranické orgány zabývají; informace zahrnuje hospodářskou politiku, zemědělství a potravinářství, vnitrostranický život, ideovou a masovou politickou práci, politický systém a kádrové a organizační otázky. O tak široké problematice jednalo předsednictvo na svých 3 – 4 schůzích mezi dvěma zasedáními Okresního výboru; byly to schůze v trvání 3–5 hodin.

Také na jednání předsednictva byli zváni lidé, jejichž agenda se projednávala, a předsednictvo jim ukládalo úkoly. Uzavřenost jednání předsednictva, jak je z dokumentů patrná ještě v roce 1980, je v průběhu dekády nahrazována seznamováním pléna OV s tím, o čem předsednictvo jednalo. Zdá se, že i tyto kroky byly v souladu s „plněním a rozpracováním“ usnesení vyšších stranických orgánů. Dokládá to skutečnost, že 12. 6. 1989 projednávalo předsednictvo OV KSČ v N. kontrolní zprávu „ke zdokonalování vnitrostranických informací v okresní stranické organizaci“. Součástí zprávy byla i informace o realizaci nových Zásad pro práci s připomínkami, které byly schváleny sekretariátem ÚV v roce 1988.

Závěr

Studium dokumentů ve Státním okresním archivu upozornilo na některé jevy vnitrostranického života KSČ a fungování národních výborů (z časových důvodů nebylo možné zařadit příklady do příspěvku), jejichž průběh v 80. letech minulého století lze interpretovat jako projevy redukcí se možností nekontrolovaného vládnutí KSČ nad socioekonomickým prostorem území okresu. V příspěvku jsme se pokusili popsat zpřístupnění jednání okresních orgánů KSČ – okresního výboru a předsednictva OV – dalším subjektům hospodářského a společenského života v okrese a rozšíření diskusního prostoru na jednání okresních orgánů KSČ. Zázemí pro tuto interpretaci nacházíme v konceptu moci Norberta Eliase. Jeho koncept dovoluje chápat uvedené jevy jako manifestace procesu redukce rozdílů moci mezi vládou a ovládanými, mezi orgány KSČ a obyvateli.

Je zřejmé, že uvedené jevy byly jenom částí „plnění a rozpracování“ usnesení ÚV a KV KSČ na okresní úrovni. Trend zmenšování rozdílů moci mezi vládou a ovládanými byl dán ústředními dokumenty; např. to je usnesení ÚV ke zdokonalování vnitrostranických informací, nové zásady pro práci s připomínkami, o využití vědecké technické revoluce, připravovaly se nové stanovy, připravovala se nová ústava. Ale jak se to odehrávalo na okresní úrovni, která v hierarchii komunistického vládnutí představovala přímý kontakt s ovládanými v České republice, bylo vkladem právě oněch okresních funkcionářů KSČ a národního výboru. A tento moment zakládá předpokládané rozdíly ve vládnutí v jednotlivých okresech ČR.

Literatura

Čapka, F. 1999. *Dějiny země Koruny české v datech*. Praha: Libri.

Elias, N. 1978. *What is Sociology?* London: Hutchinson.

Gímeš, E. 1996. „Počátky normalizačního režimu na Olomoucku“. Pp. 31–56 in *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě*. Praha: Sešity ÚSD AV ČR, sv. 26.

Suk, J. 1999. *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990*. Praha: Sešity ÚSD AV ČR, sv. 33, str. 34.

Šimečka, M. 1979. *Obnovení pořádku*. Brno: Atlantis.

Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová 2001. *Kdo se bojí hierarchií*. Sociologické texty/Sociological Papers SP 01:11. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Orgány MNV v systému komunistické moci*

Lukáš Valeš

Abstrakt

Únor 1948 znamenal prosazení totalitních mechanismů i na úrovni českých měst a obcí. Jejich dosavadní samospráva byla zrušena a místní (později místní a městské) národní výbory se staly plně podřízeným, nejnižším článkem státní moci. To znamenalo jejich podřazenost nadřízeným složkám státní správy, ztrátu vlastních ekonomických zdrojů a rozhodující mocenský vliv KSČ na jejich chod. Postavení těchto národních výborů se ale postupně měnilo – vzhledem k vývoji režimu, nutnosti řešit věcné nepolitické problémy atp. Svou významnou roli zde sehrávalo i ideologické hledisko „zapojení nejširších mas do řízení státu“ a tradice české samosprávy. Národní výbory nižší úrovně – místní a městské – byly výjimečné jak svým právním postavením, schopností zapojit do místní správy i občany jsoucí mimo tehdejší politické struktury, tak především věcným pragmatismem při řízení obcí a měst. Ten se v plné míře projevil na sklonku komunistické éry, kdy ekonomické a strukturální problémy režimu byly právě na místní úrovni dobře patrné a jejich vedoucí funkcionáři si jich byli – na rozdíl od stranických představitelů – vědomi. Proto v listopadu 1989 dokázali podstatně lépe odhadnout situaci a jako první představitelé komunistické moci navázali kontakty s formující se opozicí. Výsledkem jednání pak byl hladký a kontinuální přechod veřejné správy do nových demokratických poměrů. Místní a městské národní výbory sehrály specifickou roli i při vytváření zárodků občanské společnosti před listopadem 1989.

Klíčová slova

místní politika, správa, komunistický režim, místní politické elity, místní (městský) národní výbor, listopad 1989

*V tomto příspěvku byly použity poznatky výzkumu autorovy disertační práce *Proces politické změny 1989/1990* v Klatovech.

Nástup komunistického režimu v únoru 1948 znamenal pronikavé změny i na úrovni obecních a městských samospráv. Nová ústava (9. května – ústavní zákon č. 150/ 1948 Sb.) označila dosavadní národní výbory za „nositele a vykonavatele státní moci v obcích, okresech a krajích“ a de iure tak zrušila dosavadní existenci územní samosprávy v Československu. Místní národní výbory se staly nejnižšími články státní správy.⁴²

Tento akt nebyl jen změnou v dosavadním systému veřejné správy. Česká samospráva, tak jak se formovala v průběhu 19. století, byla důležitým fórem české politiky. Místní samosprávy měly významné správní pravomoci, podpořené vlastními majetkovými zdroji. To zajišťovalo samosprávě relativně samostatné postavení v politickém systému Rakouska – Uherska a v poněkud menší míře i předmnichovského Československa. Komunistický systém ale vyžadoval totální podřízenost všech složek společnosti. Místní samospráva – provázená navíc tradicí politické a ekonomické nezávislosti na vládnoucím systému – nebyla výjimkou. Již v období let 1945 – 48 vykonávaly nově zřízené národní výbory – včetně místních – také státní správu. Až do února 1948 ale bylo plně respektováno odlišení státní správy a samosprávy.

Národní výbory na nižší úrovni podléhaly plně rozhodnutím orgánů vyššího národního výboru. Výkonné orgány těchto národních výborů byly navíc podřízeny jak vedoucímu orgánu svého národního výboru (radě, plénu), tak také příslušnému výkonnému orgánu nadřízeného národního výboru (okresního nebo krajského – princip dvojí podřízenosti). Tato organizační podřízenost fungovala i v případě právních norem – orgány místních národních výborů se řídily nejen platnými zákony a nařízeními, ale musely také respektovat směrnice a nařízení vyšších orgánů – nadřízených národních výborů, vlády apod. Celý systém mocenské hierarchie pak vrcholil v zásadě plné podřízenosti nižších správních článků „moci vládní a výkonné, zejména ministerstvu vnitra“ (Mates, Matula 1999: 29). V případě neplnění svých povinností mohly být národní výbory rozpuštěny.

Také pro národní výbory všech stupňů platil obecný princip demokratického centralismu, který dále prohluboval podřízenost národních výborů nižších stupňů (de iure státní správy) nadřízeným orgánům – a to i ve věcech, spadajících formálně do kompetence MNV (Vodička, Cabada 2003: 100).

Na správní podřízenost místních národních výborů navazovala podřízenost politická. Tu vykonávaly především příslušné stranické výbory – místní, respektive městský výbor KSČ a okresní výbor KSČ. Ty zajišťovaly „politické vedení“ národních výborů, vytyčovaly (zvláště v případě okresního výboru KSČ) hlavní úkoly jejich práce a kontrolovaly jejich plnění. Samozřejmě měly rozhodující slovo také v otázkách personálního složení jejich členů.

Personální politika byla také třetí mocenský nástroj, který režim vůči místním a městským⁴³ národním výborům uplatňoval. Protože činnost národních výborů měla bezprostřední vliv na každodenní život občanů, jejichž alespoň relativní spokojenost byla zejména v pozdějších letech alfou a omegou stability komunistického režimu, byla i výběru vedoucích představitelů národních výborů věnována značná pozornost. Zejména v případě městských národních výborů se jednalo o spolehlivé a prověřené straníky, pevně svázané s komunistickou mocí (například bývalé důstojníky, příslušníky StB apod.). Preferencí politického hlediska při výběru vedoucího představitele města či obce mělo ale často utrpěla odborná stránka řízení a stagnace rozvoje příslušného sídla.

Zdálo by se tedy, že místní, respektive městské národní výbory fungovaly jen jako nejnižší složka státní správy, plně podřízená rozhodnutím jak nadřízených orgánů státní správy (národním výborům vyššího stupně a centrálních státních orgánů), tak i orgánům KSČ na místní, okresní či krajské úrovni.

⁴²S všeobecnou působností.

⁴³Používáme toto dělení s vědomím, že Ústava 9. května hovoří pouze o místních národních výborech, jejich rozdělení na místní (obecní) a městské (případně obvodní) přinesl až zákon o národních výborech z roku 1954.

To vše ještě podpořeno pečlivým výběrem jejich představitelů, pevně svázaných s komunistickým režimem, který zaručoval i jakousi vnitřní sebekontrolu těchto národních výborů ve vztahu k ostatním částem komunistického systému.

Realita byla ale poněkud jiná – můžeme říci, že národní výbory na místní úrovni měly v systému komunistické moci zvláštní postavení. Podle zákona č. 5/ 1965 Sb. o národních výborech to byly: „nejširší organizace pracujících, orgány státní moci a správy v obcích.“⁴⁴ Tato definice dobře ilustruje dvojkolejnost postavení národních výborů obecně. Na jedné straně měly být článkem státní moci⁴⁵, na straně druhé i orgánem „lidosprávy“, umožňující zapojení „nejširších vrstev občanů“ do bezprostředního řízení státu.

„Tato konstrukce uskutečňovala marxisticko-leninský požadavek jednoty zákonodárné a výkonné moci“ (Vodička, Cabada 2003: 96). Důležitým aspektem byl takto vyjádřený „lidový“ charakter socialistického Československa. Stručně řečeno – Československo je státem pracujících, kteří vykonávají svou moc prostřednictvím státních orgánů – tj. orgánů „svého“ státu. Aby se na ni mohli podílet i přímo, k tomu slouží národní výbory (a to na všech stupních). Tím měla být naplněna zásada socialistické demokracie, která umožňuje participaci všech složek společnosti na správě státu.

Jejím výrazem byla i nová definice národních výborů v pořadí již ve třetím novém zákoně o národních výborech č. 69/ 1967 Sb., kde byly národní výbory charakterizovány nejen jako orgány státní moci a správy, ale také jako „státní orgány samosprávného charakteru“. Jakkoliv je toto spojení z právně – správního pohledu rozporné⁴⁶, přesto vystihuje výjimečné postavení národních výborů – a to zejména na nižších úrovních – městských a místních. Od 60. let byl posilován jejich autonomnější charakter – národní výbory byly vybaveny samostatnou působností, v jejím rámci mohly vydávat závazné právní předpisy, rozšiřovala se jejich kompetence – zejména v hospodářské oblasti atp. Přes útlum tohoto procesu v 70. letech jej podpořil i nový zákon o národních výborech z roku 1983 (č. 31/ 1983 Sb.). Svým způsobem – i když ve velmi omezené podobě – tak ožívala zmiňovaná tradice české samosprávy.

Vedle získání samostatné působnosti a rozšiřování svých kompetencí byly národní výbory zajímavé i svým politicko-personálním složením. Každý národní výbor sestával z pléna, rady, komisi a odborů NV. Plénem bylo zastupitelským orgánem národního výboru, v jehož kompetenci bylo schvalování hlavních koncepčních materiálů, vydávání právních předpisů v rámci samostatné působnosti, schvalování rozpočtu, dále kontrolní činnost apod.

Plénem (resp. plenární zasedání) NV bylo hlavním, a to voleným orgánem. Princip voleb do pléna bychom s určitou nadsázkou mohli označit za většinový – například při volbách do městského národního výboru bylo příslušné město rozděleno do vysokého počtu malých jednomandátových obvodů (například ve zhruba 20 – 25 000 městě jich bylo sto). Srovnání pokulhává v tom, že na každý volební okrsek existoval vždy právě jeden kandidát vybraný plenárním zasedáním městského výboru Národní fronty. Politický dohled nad výběrem kandidátů náležel orgánům KSČ. Podle politického klíče měla každá ze složek Národní fronty, tedy každá povolená společenská organizace, právo na obsazení určitého počtu kandidátů. I když počet členů KSČ převážoval⁴⁷, silně byli zastoupeni nestraníci. Zcela marginální postavení pak zaujímaly dvě povolené

⁴⁴Vedle místních, respektive městských národních výborů existovaly též okresní a krajské.

⁴⁵Již Ústava 9. května (ústavní zákon č. 158/ 1948) zrušila dosud existující princip samosprávy na místní úrovni.

⁴⁶Veřejná správa obecně se dále dělí na státní správu a samosprávu. Základním principem je jejich striktní oddělení a nezávislost samosprávy na státní správě. Spojení obou systémů je tedy „zřejmý rozpor“ – blíže v Mates & Matula [1999: 35].

⁴⁷Například ve stočlenném plénu MěstNV Klatovy bylo 60 členů KSČ. Neznamenal to ale, že všichni byli nominováni za KSČ – byli často členy jiných společenských organizací, které zastupovali.

politické strany – Československá strana lidová a Československá strana socialistická.⁴⁸ Důležitá byla kritéria výběru – vedle „politické spolehlivosti“ to byla především ochota se angažovat ve veřejné funkci, prokázána již činností v dotyčné organizaci Národní fronty. Nešlo zdaleka o samozřejmost – drtivá většina poslanců pléna i rady MěstNV a MNV byli nevolenými funkcionáři, kterým z výkonu jejich mandátů nekynuly žádné zisky. Navíc jestliže průměrné okresní město mělo stočlenné plenární zasedání, počet lidí ochotných k veřejné aktivitě byl již před listopadem 1989 omezen.⁴⁹

Většinový princip připomíná i další fungování již zvolených poslanců – v rámci jejich volebních okrsků mohly být (a často také byly) zřizovány občanské výbory. Ty byly ve stálém kontaktu s poslancem svého okrsku a buď jeho prostřednictvím, anebo přímo prosazovaly požadavky a náměty občanů daného volebního okrsku při jednáních orgánů národního výboru.⁵⁰ Existovala tu – byť často jen formálně – silná vazba mezi voličem a jeho zástupcem. V systému komunistické moci to bylo ojedinělé uplatnění demokratických principů. Vedle toho nepřestával být dotyčný poslanec i reprezentantem organizace Národní fronty, za kterou byl zvolen – tedy i její členská základny. Své zastoupení tak měly nejrůznější zájmové skupiny – zahrádkáři, svaz žen, sportovci apod.

Dalším významným orgánem, umožňujícím zapojení především zainteresovaných a kvalifikovaných občanů do správy města či obce, byly komise. Jestliže odbory národních výborů tvořili úředníci, komise byly jejich volenými protějšky, ve kterých zasedali poslanci pléna NV (kteří měli díky svému povolání k dané problematice blízko) a odborně zainteresovaní občané. Komise se zabývaly rozvojem města či obce v daném úseku (zdravotnictví, sociální věci, doprava apod.), kontrolovaly činnost odborů a organizací řízených MNV (MěstNV) atp. Jejich důležitost v systému národních výborů podtrhovala nezávislost na hlavním exekutivním orgánu – radě. Rozhodnutí komise mohlo zrušit jen plenární zasedání národního výboru.

Rada byla složena z předsedy, místopředsedů, tajemníka národního výboru a členů a byla plně podřízena plénu – včetně odvolání svých členů. Tato možnost ale byla jen teoretická, v praxi vzhledem k mocenské dominanci KSČ nepřicházela v úvahu. Strana měla navíc pevně v rukou celou exekutivu měst a obcí. Složení rady a zejména nejužšího vedení MěstNV – MNV (předseda, místopředsedové a tajemník) bylo politicky jednoznačné. Valná většina členů rady bylo členy KSČ. Například rada městského národního výboru v západočeských Klatovech čítala 15 lidí – 11 z toho bylo členy strany. Všichni členové vedení byli také členy strany. Své zástupce v radě naopak neměla ani jedna z povolených stran – lidová či socialistická. KSČ si také podržela kontrolu nad personálním složením byrokratického aparátu národních výborů. I zde byli její členové silně zastoupeni – včetně všech vedoucích funkcí.⁵¹

Přesto se tímto systémem – prostřednictvím volených a poradních orgánů NV – podařilo zapojit do správní činnosti desítky lidí – jakkoliv byl tento fakt limitován stálou přítomností mocenské hegemonie KSČ. Nešlo ale jen o odborníky. Připomeňme jen, že spektrum organizací sdružených v Národní frontě bylo velice široké – od politických stran, profesních a zájmových svazů až po speciálně definované organizace typu Svazu invalidů. Odhlédněme od povinného členství

⁴⁸V již zmiňovaném plénu bylo 35 nestraníků a jen 5 členů zmíněných politických stran [Valeš 2003: 86].

⁴⁹I z dnešního pohledu se zdají být moderní předepsané kvóty žen. To ale stavělo představitele moci před téměř neřešitelné problémy – najít dostatečný počet kandidátek se zájmem o veřejné dění.

⁵⁰Občanské výbory byly ustanovovány jen v rámci národních výborů nižších stupňů – MěstNV nebo MNV.

⁵¹Rozhovor s Václavem Turhoberem (předseda MěstNV v Klatovech do ledna 1990), vedl Lukáš Valeš, Klatovy březen 2002.

a jednoty Národní fronty.⁵² Toto formálně prorežimní uspořádání zároveň umožňovalo členům těchto organizací relativně svobodné sdružování na základě svých zájmů a koníčků - sport, automobily, turistika apod. Paradoxně i některé organizace Národní fronty tak byly zastřešujícím rámcem pro rozvoj tzv. občanské společnosti. Svým způsobem i ony byly „ostrůvky svobody“ [Vaněk a kol 2002], které umožňovaly veřejnou aktivitu.

Zejména v druhé části komunistické vlády, kdy už nebylo třeba neustále manifestovat podporu komunistickému režimu, převažovala u řady z nich věcná náplň jejich činnosti. Vedle ní tyto organizace pořádaly pro své členy i řadu kulturních a společenských akcí, osvětových besed, ale také například brigád, akcí Z apod. Tím se posilovalo „pospolité vědomí“ jejich členů, které se pak přenášelo i do činnosti orgánů MNV. Tato pozitivní kolektivní činnost pak sehrála významnou roli v rychlé obnově svobodné občanské společnosti po listopadu 1989. Orgány Národní fronty zároveň úzce spolupracovaly i s orgány MNV – vedle členství zástupců organizací NF v orgánech MNV to byla i společná zasedání, podíl orgánů NF na zpracování koncepčních rozvojových programů obcí a měst apod. Těmito mechanismy se komunistickému režimu podařilo podchytit pro účast na „místní politice“ i lidi ochotné se angažovat na místní úrovni bez mocensko-politických ambicí (v řadě případů dobrovolné funkcionáře organizací NF). Jejich motivem bylo občanské vědomí, snaha zlepšit fungování věcí v obci, případně hájit zájmy svých členů a názory své organizace na správu veřejných záležitostí.⁵³ Toto propojení spolkové a politické činnosti na místní úrovni nebylo v české politice ničím novým – stejně fungovala česká komunální politika i před rokem 1948, respektive 1938.

Ochota angažovat se byla dokonce v 2. polovině 80. letech považovaná z pohledu představitelů MNV, resp. MěstNV⁵⁴ za prioritní při výběru kandidátů na místa poslanců pléna MNV (MěstNV) či členů rady. I to odlišovalo fungování místních a městských národních výborů od ostatních součástí mocenské hierarchie. Orgány KSČ (ale ani ONV) tento pohled nesdílely, což bylo zdrojem napětí mezi nimi. Bývalý předseda Městského národního výboru v Klatovech to vyjádřil slovy: „Dělali jsme komunální politiku pro lidi, ne tu velkou. Spíš to byly pracovní věci zabalené do politiky. Ta byla tehdejší náboženstvím...Náš pohled byl jiný než u aparátčků z OV KSČ nebo KV KSČ. Ti žili politikou, město žilo problémy.“⁵⁵ Tajemník téhož MěstNV k tomu dodává: „Měli jsme zájem o aktivní lidi, kteří by byli přínosem pro město a ne primárně členy partaje. Aby byli schopní promluvit na plénu. Naopak partaj prosazovala politické hledisko. To vedlo i k rozporům mezi námi.“⁵⁶

Fakt, že mezi různými složkami režimu docházelo ke střetům – navíc v tomto případě nemotivovaným mocensky – je signifikantní. Svědčí mimo jiné o nutnosti odlišné kvalifikace období 1969 – 1989 a období období tzv. „padesátých let“. V době tzv. normalizace – a zejména v její druhé polovině – v 80. letech – již nemůžeme hovořit o totalitním systému. Doc. Jiří Kunc a prof. Vladimíra Dvořáková se ve své práci „O přechodech k demokracii“ kloní spíše k termínu „posttotalitní autoritářský režim“ (Dvořáková, Kunc 1994). Zmíněné rozpory mezi složkami režimu, způsob

⁵²Komunistický systém moci se zde projevoval i tím, že v čele každého výboru Národní fronty na jakékoliv úrovni – městské, okresní apod. – stál vždy vedoucí tajemník či předseda příslušného výboru KSČ. To mělo symbolizovat vedoucí postavení komunistické strany jako vedoucí složky společnosti (viz článek 4 o vedoucí úloze KSČ Ústavy z roku 1960).

⁵³Snaha zlepšit fungování místní správy a obhajoba zájmů členů dotyčné organizace nemusely být v rozporu. Velmi aktivní organizací Národní fronty byl například Svaz invalidů, jehož členové se v orgánech městských a místních národních výborů starali o výstavbu bezbariérových bytů, zlepšení pohybových možností invalidů po městských komunikacích, přidělování nedostatkových osobních automobilů pro postižené apod.

⁵⁴Viz například rozhovor s předlistopadovým předsedou MěstNV Klatovy Václavem Turhoberem, vedl Lukáš Valeš, únor 2002, Klatovy; rozhovor s tajemníkem MěstNV Klatovy Václavem Řeřichou, vedl Lukáš Valeš, únor 2002, Klatovy.

⁵⁵Rozhovor s Václavem Turhoberem (a Mgr. Šrámkem), vedl Lukáš Valeš, Klatovy březen 2002.

⁵⁶Rozhovor s Mgr. Šrámkem (a Václavem Turhoberem), vedl Lukáš Valeš, Klatovy březen 2002.

výběru kandidátů do zastupitelských sborů na místní úrovni, relativně samostatná činnost organizací Národní fronty (například Svazu ochránců přírody), převaha věcných a odborných hledisek v místní politice – to jsou příklady „detotalizace“ režimu na místní úrovni. Stejně jako povolování drobných živností koncem 80. let (od roku 1988), které mělo vyřešit především nedostatečnou nabídku služeb. „Politika nestála na prvním místě – prolínala, to ano – ústavou počínaje, ale neplatila politická rozhodnutí: ‚Tak a takhle to bude!‘ Rozhodovaly peníze a aktivita lidí.“⁵⁷

Do hry také vstupovaly dlouhodobě působící faktory – například místní patriotismus. V těch městech a obcích, které vykazovaly dlouhodobou sídelní stabilitu, relativně nenarušenou sociální a ekonomickou strukturu, existovalo nezávisle na vládnoucím režimu silné místní vědomí, citový vztah k danému sídlu – a to jak na straně občanů, tak i představitelů daného MNV (MěstNV).⁵⁸ Svou roli sehrál jak při řešení věcných otázek chodu města, tak i v průběhu listopadu 89. Jednou z forem místního patriotismu před rokem 1989 bylo například zřizování tzv. ředitelských rad.⁵⁹ Byla to neformální setkání zástupců místní správy s řediteli závodů z katastru dané obce. Největším problémem místních správních orgánů byl nedostatek „kapacit“.⁶⁰ I když například v okresním městě existoval stavební podnik, plán mu určoval stavební aktivity i mimo dané sídlo. Tím se ale podvazoval rozvoj „mateřského“ města či obce. Smyslem těchto neformálních schůzek bylo, aby ředitelé místních závodů poskytly kapacity svého podniku (stroje, zaměstnanci, event. finanční zdroje apod.) k řešení naléhavých problémů rozvoje obce. Především se to týkalo již zmiňované bytové výstavby, komunikací, veřejných staveb, akcí Z apod. Prostředkem k jejich angažovanosti „nad plán“ byl právě apel na jejich patriotismus. Místní patriotismus tak patří ke specifickým prvkům místní politiky i v období před listopadem 1989.

Vedle prvků formální demokracie ve své struktuře a fungování vybočovaly místní a městské národní výbory z totalitního systému moci již zmiňovanou obsahovou náplní. Národní výbory – především na nižší úrovni – řešily věci každodenní politiky (politiky jako správy veřejných záležitostí) – bytovou výstavbu, výstavbu infrastruktury, dopravu, zdravotnictví atp.

Tedy témata tzv. nepolitické politiky – politiky, kde rozhodovala především věcná a nikoliv „politická“ (mocenská) kritéria. Mocensko – politické faktory ale do těchto otázek významně zasahovaly. Uspokojení právě těchto životních potřeb bylo pro udržení režimu klíčovou záležitostí. Měla – li být naplněna základní premisa tzv. normalizace – tzn., že budou uspokojeny hlavní sociální potřeby obyvatelstva (právě bydlení, udržení dobré životní úrovně atp.), výměnou za neangažování obyvatelstva v politice proti normalizačnímu režimu (podpořené mocenskou represí bezpečnostních orgánů ČSSR a přítomností armády SSSR na našem území), byla funkce MNV (MěstNV) i z mocensko – politického hlediska důležitá. Politickou objednávku KSČ, často stupňovanou i nad rámec ekonomických možností MNV, ale nemohly národní výbory vzhledem k omezeným kapacitám zdaleka uspokojit. Mezi funkcionáři KSČ a představiteli MNV tak docházelo i k ostrým střetům⁶¹ – přestože se až na výjimky jednalo také o členy KSČ (podřízenými podle principu tzv. demokratického centralismu rozhodnutí vyšších orgánů KSČ).

⁵⁷Rozhovor s V. Turhoberem a Mgr. Šrámkem, vedl Lukáš Valeš, Klatovy březen 2002.

⁵⁸Pakliže byli místními rodáky.

⁵⁹Tyto ředitelské rady ale nebyly masovou záležitostí a jejich existenci lze doložit jen u několika měst tehdejší ČSR.

⁶⁰Podle výpovědí funkcionářů MěstNV přítom byly k dispozici i finanční prostředky. Viz rozhovor s Václavem Turhoberem, vedl Lukáš Valeš, Klatovy březen 2003.

⁶¹Tamtéž.

Tyto střety nebyly jen kosmetické a zasahovaly i další součásti komunistického režimu.⁶²

Význam této otázky rostl zejména v posledních letech komunistického režimu. V 80. letech bylo evidentní, že režim není schopen dostát svému závazku naplnit potřeby obyvatelstva v sociální sféře. Naplno se projevil dlouhodobé problémy československého hospodářství (včetně poklesu růstu HDP a nesplnění plánu za rok 1987), československá ekonomika nezachytila nástup moderních technologických trendů postindustriální společnosti (uplatnění výpočetní techniky, růst významu služeb apod.).

To znamenalo i pokles bytové výstavby a celkově investic právě do tolik důležité sféry sociální vybavenosti. Spolu s tím ale stoupaly nároky společnosti – i Československo zažilo nástup konzumu a konzumního způsob života. Zvýšené požadavky obyvatelstva byly ještě podpořeny liberalizací cestování – na konci 80. let již vyjížděly do „kapitalistického“ zahraničí desetitisíce občanů ročně. Tito lidé mohli porovnat vybavenost a nabídku obchodů v cizině a doma. Podobné fatální následky mělo pro režim pravidelné sledování západoněmecké (či rakouské) televize v československém pohraničí.

V souvislosti s tím si i dosud režimu oddaní představitelé národních výborů dostávali do patové situace – na jedné straně přes veškeré spory zůstávali součástí režimu, na straně druhé právě oni viděli na každodenní praxi jeho zhoršující se pozici. Jejich znalost reálné situace kontrastovala s „optimistickou nevědomostí“ a ideologickým pohledem funkcionářů KSČ, kteří si něco takového nepřipouštěli – v jejich očích byla hlavním viníkem rostoucích problémů narůstající činnost opozice – přestože i oni měli informace o skutečném stavu ekonomiky – a „rozkladné tendence“ v okolních státech socialistického tábora.

Neschopnost režimu řešit každodenní problémy občanů měla i další důsledky. Zatímco sféra mocenské politiky byla až do listopadu 1989 tabu a jakákoliv kritika v tomto směru byla přísně postihovaná, v druhé polovině 80. let byla možná „adekvátní“ kritika věcných nedostatků. Ta byla umožněna změnami v Sovětském svazu – nástupem perestrojky a glasnosti. Režim svou „otevřeností“ chtěl čelit narůstajícím ekonomickým problémům. I v oficiálním regionálním tisku se začínají diskutovat otázky kvality a sortimentu služeb, nabídky obchodů, stavu místních komunikací apod. Kritika ekonomických a politických poměrů šla pak na veřejnosti ruku v ruce.

Disproporce mezi pohledem představitelů národních výborů a KSČ je patrná i v jejich diametrálně odlišné reakci na vývoj v zemi krátce po událostech 17. listopadu. Funkcionáři místních a především okresních výborů KSČ plně spoléhali na činnost Ústředního a Krajského výboru strany, jejich vlastní aktivita byla minimální a omezovala se především na odvrácení připravované generální stávky. Naopak představitelé místních a městských národních výborů (ne už okresních), kteří si byli vědomi skutečného stavu, se již v závěru prvního revolučního týdne pokoušeli o kontakty místními opozičními skupinami. Zatímco straničtí funkcionáři byli po odstoupení Milouše Jakeše, změnách v ÚV a úspěšnému průběhu generální stávky paralyzováni a odstranění článku 4 z platné ústavy tento fakt jen potvrdilo, členové vedení MNV a MěstNV, formálně také představitelé komunistické moci, začínají jednat s formující se či již zformovanou opozicí o předání moci na místní úrovni, respektive o „změnách ve složení orgánů MNV (MěstNV) podle aktuálního rozložení politických sil“.

Vedle již zmíněného pragmatismu a reálné znalosti stavu byly motivem jejich jednání také snaha

⁶²Jako příklad uveďme například vztah MNV a armády. Přes panující nedostatek bytů měla armáda přednostní právo na jejich přidělení. Vzhledem k tomu, že nejvyšší požadavky armáda vytyčovala v oblastech, kde zároveň panoval jejich vysoký nedostatek (např. v západočeském pohraničí), vytvářely se ostré třecí plochy jak mezi MNV a armádním velením, tak především mezi příslušníky armády a obyvatelstvem, které vrcholily i slovním napadáním vojáků z povolání. Blíže Valeš [2003].

o zachování hladkého chodu správy a již zmiňovaný místní patriotismus.⁶³ Zajímavé jsou v této souvislosti zápisy z těchto prvních jednání,⁶⁴ kde jednohlasně zaznívá: „vždyť nám všem jde o město (event. o naši obec)⁶⁵.“ – jak ze strany dosavadních představitelů moci, tak i opozice.

Společný veřejný zájem, podpořený silným místním vědomím byly důležitými aspekty listopadových změn. I díky jejich přítomnosti byla jednání a následně předání moci bezproblémové. To bylo důležité i pro bezporuchové fungování místní správy, včetně jejího personálního zabezpečení. K personálním změnám docházelo v průběhu prosince a ledna 1990 u členů rady a vedení města, netknuta (až na výjimky) zůstávala úřednická místa – zpravidla včetně vedoucích odborů. Ani později nedocházelo v rámci místní správy k politickým čistkám, které by mohly ohrozit výkon veřejné správy.⁶⁶

Oboustranný zájem na dobrém fungování místní správy ale neprovázal jen politické změny v listopadu 1989 – je typický pro chování místní politiky a obecní správy v českých zemích za všech režimů a ve všech historicky významných okamžicích. Vždy byla vyvinuta maximální snaha, aby přechod správy z jednoho do druhého politického režimu proběhl bez problémů – aby nedošlo k porušení kontinuity správy obecních záležitostí, aby nedošlo k jakémukoliv chaosu – narušením veřejného pořádku počínaje a během správní agendy konče. Správa se v těchto přelomových okamžicích těší zvláštní úcty – často na rozdíl od státu jako takového.

Právě veřejná správa a znalost jejího fungování pak také ovlivnily nové politické složení vedení Měst NV a MNV. Zatímco v některých sídlech lidé z Občanského fóra často neměli elementární představu o fungování orgánů národních výborů, ke slovu (a politickým funkcím) se dostali představitelé dosavadních stran Národní fronty (lidové a socialistické), kteří obsadili vedoucí místa v městských a obecních správách. Občanské fórum bylo zpravidla úspěšnější při obsazování politicky vlivnějších okresních národních výborů.

V tomto článku jsme se pokusili ukázat, že ačkoliv zejména v první fázi komunistického režimu byly místní národní výbory pevně začleněny do hierarchie komunistické moci jako její nejnižší články, postupný vývoj režimu, nutnost věcného řešení každodenních problémů správy i tradice české samosprávy postupně změnily jejich postavení. Národní výbory nižší úrovně – místní a městské – byly výjimečné jak svým právním postavením, schopností zapojit do místní správy i občany jsoucí mimo tehdejší politické struktury, tak především věcným pragmatismem při řízení obcí a měst. Svým výkonem tzv. malé – „nepolitické“ – politiky se odlišovaly od jiných typů národních výborů – okresních a krajských, které byly přes formální podobnost těsně spjaty s politickými, respektive stranickými strukturami vládnoucí moci. Fungování městských a místních národních výborů tak vytvořilo podmínky pro rozvoj občanské společnosti na místní úrovni – zejména na sklonku komunistické vlády. Ta spolu s pragmatismem místních funkcionářů, vyplývajících z jejich znalosti skutečného stavu věcí, byla příznivým prvkem hladké tranzice místní politiky a správy do demokratického režimu. Významným kontinuálním prvkem této politické změny byla věcná témata chodu měst a obcí. V řadě případů nově zvolené demokratické reprezentace jen plynule pokračovaly v práci svých předchůdců. I v tom je postavení místních národních výborů výjimečné.

⁶³Svou roli sehrál samozřejmě i „pod sebezáchovy“ představitelů MNV a Měst NV. Měli-li tyto lidé i dále žít v dané obci či městě, nemohli si dovolit radikální postoje, které by jim uzavřely dveře k dalšímu soužití s jejich spoluobčany.

⁶⁴Viz například Zápis z jednání mezi MěstNV v Klatovech a zástupci Občanského fóra, 7. 12. 1989; soukromý archiv Ing. Jana Vrány (první polistopadový předseda MěstNV Klatovy a první starosta města).

⁶⁵Tamtéž. K prvním jednáním docházelo již 1. 12., první bylo většinou „seznamovací“, druhé – v případě Klatov konané 7. 12. – již mělo věcný obsah; viz Valeš (2003) a Valeš (ed.) (2003).

⁶⁶Autor si je vědom nutnosti přihlížet ke specifickým průběhům listopadových změn v jednotlivých městech a obcích tehdejšího Československa. V případě města Klatov došlo ke změnám na pozicích vedoucích odborů až po komunálních volbách na podzim 1990. Naopak jiný průběh měly změny na Okresním národním výboru, což bylo dáno jeho větší spjatostí s výkonem mocenské politiky a propojeností s okresním výborem KSČ.

Literatura

- Dvořáková, V., J. Kunc, 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Chovanec, J. 1974. *Zastupitelská soustava ČSSR*. Praha: Mladá fronta.
- Mates, P., Matula, M. 1999. *Vybrané kapitoly z dějin a teorie veřejné správy*. Praha: VŠE.
- Otáhal, M. 1994. *Opozice, moc, společnost 1969/ 1989. Příspěvek k dějinám tzv. normalizace*. Praha: Maxdorf.
- Valeš, L. 2003. *Proces politické změny 1989/1990 v Klatovech*. Disertační práce. Praha: Ústav politologie FF UK.
- Valeš, L. (ed.) 2003. *Rok 1989 v Plzni a západních Čechách*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Valeš, L. 2002. The political climate of the Czech town Klatovy, in: Cabada, L. (ed.) *The Contemporary Questions of Central European Politics*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Vaněk, M. a kol. 2002. *Ostrůvky svobody*. Olomouc: Votobia.
- Vodička, K., Cabada, L. 2003. *Politický systém České republiky*. Praha: Portál.

Komunisté středoslovenských vesnic

Josef Kandert

Abstrakt

Malé skupiny komunistů ve vesnicích musely svoje postavení hájit spoluprací se členy místních politických klik a kromě toho ve spolupráci s představiteli okresních a krajských stranických organizací. Spolupráce se členy kliky legitimizovala výkon moci v místě, spolupráce s představiteli strany vyšších orgánů legitimizovala výsadní postavení komunistů obecně.

Klíčová slova

slovenská vesnice, komunisté, politické kliky, reálný socialismus

Středoslovenské vesnice,⁶⁷ v nichž jsem prováděl své výzkumy, tvořily nejmenší administrativní jednotky státu, který se proklamoval jako socialistický, a komunisté v něm představovali vůdčí a vládnoucí skupinu. Komunistické vládnutí – alespoň na obecné rovině – nikdo nezpochybňoval a socialistický vládní systém se zdál být pevný a vedoucí úloha strany nezpochybnitelná. Na vesnické úrovni ale vypadala situace trochu jinak.

Severní vesnice zkoumané oblasti, ležící v tzv. Horehroní, měly svou průmyslovou a také komunistickou minulost. V některých zdejších vesnicích vyhrála KSČ volby již ve 30. letech – tedy před II. světovou válkou – a členství v komunistické straně bylo tamními vesničany chápáno jako členství ve kterékoliv jiné politické straně. Přestože bylo celé Horehroní v oficiální státní propagandě výrazně spojováno se Slovenským národním povstáním a partyzánskou činností za II. světové války obecně, vesničané nespojovali členství v komunistické straně s partyzánskou činností. V řadě vesnic jsem naopak nasbíral vyprávění, která hodnotila partyzánskou činnost velmi negativně – jako období, kdy si jednotlivci i skupiny vyřizovali osobní účty a kdy existovalo bezvládí. Komunista byl chápán jako nositel určitého politického názoru, ne nutně jako nositel určité ideologie (mnozí se současně cítili být věřícími křesťany). Vedle toho ale existovala kategorie „tvrdých komunistů“ – tj. takových příslušníků Komunistické strany Slovenska, o nichž bylo známo, že jsou současně i ateisty. Ve vesnicích představovali tvrdí komunisté ojedinělé výjimky; vesničané obvykle zmiňovali jednoho, dva anebo tři jedince.

Jižní vesnice zkoumané oblasti, ležící ve Štiavnických vrších a v jejich podhůřích, měly především zemědělskou minulost a jejich komunistická minulost začínala až na konci 40tých let 20. století a velmi výrazně byla spojena se zakládáním jednotných zemědělských družstev. V těchto vesnicích moji hostitelé a informátoři rozlišovali tři typy komunistů.

Do první kategorie patřili komunisté, kteří podle mínění svých sousedů socialistické ideologii věřili – byli zpravidla označováni za „tvrdé komunisty“. Jejich pevné přesvědčení, alespoň podle vesničanů, pramenilo z jejich minulosti, ve které hrála důležitou roli právě účast v partyzánských oddílech. Vesničané věřili, že všichni bývalí skuteční partyzáni jsou automaticky komunisty, a tedy i ateisty, plně v duchu komunistické ideologie.

Také v jižních vesnicích představovali komunisté ojedinělé výjimky. Charakteristiky i množství tvrdých komunistů v celé oblasti byly stejné.

Spojení „skuteční partyzáni“ zasluhuje vysvětlení. Ve združstevněných vesnicích 70. a 80. let 20. století žilo množství vesničanů, kteří neměli odpracován dostatečný počet let na penzijní nárok; léta, kdy pracovali jako soukromí rolníci, se totiž nezapočítávala. Bývalí partyzáni, lépe řečeno účastníci Slovenského národního povstání, ale byli při výpočtu penzijního nároku zvýhodněni a mohli získat nárok na důchod při menším počtu odpracovaných let. Proto někteří vesničané řešili svou osobní situaci sháněním svědectví či potvrzení, která dokazovala jejich účast v odboji za II. světové války. Taková aktivita byla ostatními vesničany chápána i tolerována, pochopitelně tito lidé nebyli za skutečné partyzány považováni. V praxi to znamenalo, že zdaleka ne všichni členové místní organizace protifašistických bojovníků byli vesničany považováni za skutečné protifašistické bojovníky, za skutečné partyzány.

Druhou kategorií byli komunisté – nositelé určitého politického názoru, ne nutně nositelé určité ideologie, podobně jako v severních vesnicích. Byli to tedy členové komunistické strany, kteří se současně chovali jako křesťané.

⁶⁷Výzkumy jsem prováděl v letech 1967–1968 a 1974–1984 nejprve jako vědecký aspirant Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze a později jako pracovník Náprstkova muzea v Praze.

Třetí kategorii komunistů představovali lidé, kteří vstoupili do Komunistické strany Slovenska jen ze zjištěných důvodů. Těmto lidem byly obvykle připisovány nejružnější přehmaty, jichž se státní mašinérie dopustila na vesničanech. Ve svých vyprávěních zmiňovali vesničané zejména nátlakové akce při združstevňování a pak násilné vystěhování rodiny nejbohatšího sedláka z vesnice a odeslání jeho celé rodiny do vyhnanství někde v českém pohraničí. Za konkrétní průběh vypovězení z vesnice mohli právě místní komunističtí kariéristé, kteří podle vesničanů jen využili situaci. Důvodem jejich chování bylo vyřizování osobních účtů a léčení pocitů méněcennosti; ve vesnickém společenství prý zastávali až do doby združstevňování podřadná společenská postavení, a proto uplatnili svou nově nabitou moc o to razantněji. Vesničané zpravidla dodávali, že žádný z těchto lidí už nemá žádnou moc, protože se brzy (nedlouho po založení družstva) ukázalo, že není schopen zastávat odpovědné funkce v družstvu anebo na národním výboru a že „dnes“ (míněno v době rozhovoru) už zase nic neznamena.

S touto třetí kategorií komunistů – kariéristů jsem se v severních obcích nesetkal, možná proto, že alespoň ve vesnicích, kde jsem konal výzkum,⁶⁸ probíhalo združstevňování velmi pozdě – až v 70. a 80. letech 20. století, kdy již po desetiletí měla většina mužské populace aktivního věku hlavní příjmy z dělnických profesí v okolních továrnách,⁶⁹ takže ztráta vedlejšího příjmu ze soukromého hospodaření nebyla tak citelná. Při združstevňování tedy nemusel být činěn tak velký nátlak a nemuseli se zde „objevit“ straníci–kariéristé.

Oficiální politická struktura všech vesnic byla odvozena z formy státní správy. Veřejné záležitosti spravoval volený orgán – do roku 1990 rada Místního národního výboru (MNV), složená z poslanců, v čele s předsedou. Vlastní chod úřadu měl v rukou tajemník MNV. Složení rady MNV i její činnost oficiálně kontrolovaly politické strany, v době mých výzkumů Komunistická strana Slovenska (dále jen KSS), jejíž předseda byl i jedním z poslanců a zastával některou z důležitějších funkcí. Jednotliví kandidáti byli navrhováni politickými stranami (hlavně KSS) a dalšími místními organizacemi označovanými jako „společenské organizace“ (Svaz požární ochrany, Československý červený kříž, Svaz žen, Svaz protifašistických bojovníků, Socialistický svaz mládeže apod.). Kandidáti byli ještě před volbami schvalováni stranickými orgány KSS (existovala tzv. jednotná kandidátka) – zejména pak osoba případného budoucího předsedy.

I když volební systém uplatňovaný státem ve vesnicích měl v době výzkumů zdánlivě formu demokratického centralismu a na teoretické rovině předpokládal a zajišťoval výběr kandidátů v duchu ideologie vládnoucí komunistické strany – byla skutečnost úplně jiná. Výzkum ve vesnicích totiž ukázal či potvrdil existenci vždy dvou vesnických klik (frakcí), mezi nimiž v průběhu času probíhá boj o moc ve vesnici. Tento boj je možné sledovat již od konce 19. století, tedy od dob Uherska. Jistě existoval i dříve, ale nejsou pro to doklady. Tyto soupeřící kliky také mají hlavní slovo při výběru místních funkcionářů a při jejich zvolení. Dá se říci, že vesnický systém klik existoval za monarchie (do 1918), v době parlamentní demokracie (1920–1939), v době klerikální demokracie (1939–1945) i za diktatury proletariátu, tedy i v dobách lidově demokratického a později socialistického Československa, a existuje i nyní v době nově budovaných demokratických systémů (po 1989).⁷⁰

Členství v klikách korelovalo především s příbuzenskými a přátelskými svazky členů. Protože bylo kmotrovství chápáno jako příbuzenský vztah (srovnatelný se vztahem mezi rodiči a dětmi), hrálo právě kmotrovství důležitou roli v konstruování a udržování potřebných politických vztahů mezi členy kliky.

⁶⁸Sihla, Drábsko, Lom nad Rimavicou, Látky, Detviaska Húta, Polianky aj.

⁶⁹Brezno, Podbrezová, Hriňová, Detva aj.

⁷⁰Ukázal to návratný výzkum v obci Sihla, který jsem provedl v roce 1994.

V obcích, kde vedle sebe žijí příslušníci dvou církví, bylo možné vysledovat i kritérium náboženského vyznání jako rekrutačního principu členství v klice. Každá z klik měla „aktivní“ jádro tvořené asi dvaceti až třiceti osobami. U moci byla vždy jen jedna klika a ta svými členy kontrolovala všechny významné úřady ve vesnici, což zahrnovalo i dobrovolné organizace a sdružení a pochopitelně i politické strany.

Členové druhé kliky byli v opozici – mezi nimi byli největší kritici současné vesnické reprezentace a také „nejlepší odborníci“, kteří věděli jak řídit vesnici lépe. Obvykle tradovali dlouhé seznamy všech chybných kroků vládnoucí kliky. Pokud byl některý člen opoziční kliky přece jen zvolen do nějaké funkce (obvykle nevýznamné), býval zpravidla pro členy vládnoucí kliky hromosvodem všech stížností a „skutečnou příčinou“ všech neúspěchů. I přes tuto jeho roli se ho snažili členové vládnoucí co nejdříve funkce zbavit. Opoziční klika hovořila o nespravedlivém osočování a pronásledování nevinných lidí.

Tam, kde mohla vzniknout dvě mocenská centra, ovládaná členy dvou klik, tam vznikla také jistá mocenská patová situace. Např. v Sebechlebech vládli členové jedné kliky na MNV (politicko – správní centrum) a členové druhé kliky ovládali JRD (ekonomické centrum). To automaticky vedlo ke skoro nulové spolupráci mezi oběma centry, někdy vedoucí až k bojkotu akcí organizovaných druhou klikou, ovšem jen při akcích, které nepřesahovaly vesnické hranice. Při akcích týkajících se celovesnické pověsti členové obou klik výborně spolupracovali.

Obě kliky (vládnoucí i opoziční) si nárokovaly právo vládnout vesnici na základě „lepších zkušeností“, zásluh z minulosti (veřejné stavby, výhody získané pro „celou vesnici“ od vyšších státních orgánů atd.), práv starousedlíků (vedoucí rodiny každé kliky byly obvykle považovány za nejstarší rodiny ve vesnici žijící), lepších mravních hodnot (jedině oni jsou poctiví, nevědí, co je nepotismus, neberou úplatky, neměli v minulosti žádné průšvihy) a také na základě vědomí a proklamací o negativních vlastnostech příslušníků té druhé kliky. Jedině členové „vlastní“ kliky byli schopni pracovat zdarma a ve volném čase pro veřejné blaho a to bez ohledu na ztráty jak finanční, tak v rodinném životě.

Podíváme-li se na složení politických klik v historické perspektivě, pak před II. světovou válkou v nich byly zastoupeny všechny profesionální skupiny vesnici obývající (sedláci, ale i dělníci a řemeslníci) a také příslušníci různých politických stran ve vesnici existujících. Ani před II. světovou válkou jsem nevysledoval politicky jednoznačné zaměření některé z klik. Mocenské postavení vládnoucí kliky se obnovovalo ve volbách, v mezidobí byli chybějící hodnostáři doplňováni kooptací z jádra kliky.

Po roce 1948 začali v klikách všech vesnic – nejen těch severních, horehronských – hrát důležitou roli komunisté (členové místní organizace KSS). V době mého výzkumu byli členy každé z obou klik jak komunisté, tak bývalí nejbohatší sedláci (nebo ještě existující nejbohatší sedláci ve vesnicích obývaných soukromně hospodařícími rolníky) anebo jejich potomci, dělníci i řemeslníci (profesionální i amatérští), členové vesnické náboženské kongregace, studovaní lidé, staří i mladí.

Celkově lze říci, že každá z klik měla podobné typové složení. Zajímavý je zde osud členů rodin největších sedláků v družstevních vesnicích – ti byli v době kolektivizace vystěhováni z vesnice (některé rodiny i do českého pohraničí většinou na státní statky, kde pracovali jako zemědělní dělníci) a směli se vrátit zpět až v 60. letech.

Po návratu zaujali ve svých rodných, tehdy už družstevních vesnicích opět své výsadní společenské postavení a tím i postavení v klikách a jejich děti, pokud ne oni sami, se staly významnými funkcionáři představenstev JRD. Složení kliky ze zástupců všech možných politických stran, církví a zájmových organizací, ve skutečnosti však příbuzných – přátel – sousedů a lidí zavázaných, vytvářelo mimikry odpovídající mocenským seskupením ve městech a obecně „ve vnějším světě“.

Vládnoucí klika si mohla být jista podporou všech obyvatel vesnice v těch případech, kdy jednala „v obecním zájmu“ anebo kdy hájila obecní zájmy. V takových případech byly dočasně ukončeny všechny místní spory. Klika, která byla zrovna u moci se totiž snažila kontrolovat všechny informace opouštějící vesnici, tzn. že se snažila připoutat k sobě všechny oficiální či oficiálně vyhlížeující návštěvníky vesnice. Platilo to jak o návštěvách různých stranických a státních orgánů, tak o návštěvách delegací, turistů a pochopitelně i všech profesionálů ve vesnici dočasně pracujících – také výzkumníků. Členové kliky se snažili, aby se všichni tito cizinci setkávali jen se členy kliky (a jejich rodinami), kteří byli velmi přátelští, pohostinní a ochotní pomoci. Všichni vesničané tuto snahu respektovali – jakmile se ale situace uklidnila a vnější zásah byl odražen anebo zažehnán, opět začínal boj členů obou vesnických klik o moc.

V tomto prostředí, daném tradicí a současně i snahou vesničanů zachovat si jakousi vlastní politickou samostatnost (snahou nenechat si zvenčí zasahovat do vesnických záležitostí), se museli pohybovat i místní komunisté. Jak jsem již uvedl, byli komunisté členy obou soupeřících klik ve vesnici a také jejich početní zastoupení bylo podobné. Stejně tomu bylo např. se zastoupením členů Socialistického svazu mládeže. Ve vesnicích nežilo mnoho komunistů – v průměru tvořili patnáctinu až pětadvacetinu všech obyvatel vesnice včetně dětí. V samotných „jádrech“ vesnických klik pak tvořili desetinu až pětinu všech členů – počítáno ze třiceti až čtyřiceti členů „jádra“. Mohl jsem konstatovat větší poměrné zastoupení komunistů v „jádro“ mocenské kliky, než jaké odpovídalo jejich počtu ve vesnici. Ovšem stejný nepoměr existoval i mezi počtem členů jiných politických stran a jejich poměrným zastoupením v jádru kliky – jednoduše řečeno, každá klika musela mít vhodné reprezentanty pro každou situaci. Činnost mocenské kliky, a tedy i její členové byli hodnoceni jako celek; vesničané nehodnotili členy Komunistické strany Slovenska zvlášť. Úspěchy či neúspěchy vládnutí ve vesnici tedy vesničané nepřičítali členům KSS, ale celé vládnoucí klice.

Vesničtí komunisté vyvíjeli ovšem vlastní politickou činnost ve vesnici, tzn. že na svých stranických schůzích, konajících se pravidelně, projednávali vesnické záležitosti a připravovali doporučení pro členy zastupitelstva a Národního výboru, posílali hlášení o místní situaci svým nadřízeným orgánům upravené straníky z vládnoucí kliky tak, aby to neškodilo celé klice, respektive vesnici. Svolávali i veřejné stranické schůze. Tyto veřejné stranické schůze se konaly dvakrát až třikrát do roka a účast nestraníků na nich nebyla o nic větší než na schůzích svolávaných Národním výborem – tedy malá. Stejně malý zájem byl i o předvolební schůze. I když byla usnesení stranických schůzí závazná pro všechny místní straníky, komunisté patřící do opoziční kliky v rozhovorech některá usnesení kritizovali a v průběhu stranických schůzí právě oni nejčastěji kritizovali návrhy podávané komunisty z vládnoucí kliky.

V čistě rolnických vesnicích hrálo důležitou roli rozdělení na sedláky (gazdy) a na ty ostatní, a to i v těch družstevních vesnicích, v nichž proběhlo združstevňování již v 50. letech 20. století. Selské rodiny (jejich členové) si přes značné postihy, jimiž prošly v padesátých letech, v době združstevňování, udržely význačnější postavení až do sedmdesátých let (tedy do doby mých výzkumů) a např. mladá generace z těchto rodin, pokud zůstala žít ve vesnici, se dostala do vedoucích pozic v představenstvu JRD (jako agronomové, skupináři apod.). Tito lidé také mohli svým názorem ovlivnit vesnické veřejné mínění. Ve vesnicích, kde se dosud „hospodařilo sou-

kromně“, bylo postavení sedláka stále ještě žadaným cílem. Ve vesnicích jsem mohl poměrně snadno zjistit charakteristiku pravé (správné) selské rodiny i důvody, které příznání takovéto charakteristiky bránily.⁷¹

Příslušníci selských rodin měli možnost působit na veřejné mínění nejen formálně (jako nositelé úřadů), ale také neformální cestou. Z těchto rodin se rekrutovali jedinci, kteří s úspěchem zaváděli ve vesnici novoty a vystupovali na obranu těch obyvatel vesnice, kteří se chovali deviatně anebo patřili k nějaké marginalizované skupině.

Pokud byl člen místní organizace KSS příslušníkem takovéto rodiny, mohl využívat zděděné postavení i ve prospěch stranické organizace; pokud ale místní komunista neměl toto rodinné zázemí, byla možnost jeho neformálního působení velmi omezená.

Přes oficiální stranickou linii anebo bez ohledu na oficiální program KSS jednali místní straníci někdy přesně opačně než oficiální linie strany (oficiální program strany) vyžadovala, bylo to ale vždy v zájmu celé vesnice.⁷² V takových případech měli podporu celé vesnice, včetně opozičních kliky a jejích straníků. Stejným způsobem jednali straníci i v těch případech, kdy se vyšší stranické či správní orgány snažily zasáhnout do dění ve vesnici.⁷³

V rámci vesnice platila pro jednotlivé komunisty stejná hodnotící hlediska jako pro ostatní – nekomunistické – členy mocenské kliky. Bylo hodnoceno jejich chování vůči ostatním vesničánům (zdvořilost, ochota pomoci, pracovitost, schopnost vést lidi a schopnost řešit krizové situace). Pokud některý z komunistů těmto hlediskům neodpovídal, nebyl oblíbený a nemohl se např. stát uznávaným vůdcem celé mocenské kliky, i když případně zastával nějakou obecní funkci. Na druhé straně u vůdce kliky se předpokládalo, že bude členem KSS; takovéto členství mu zajišťovalo výhodnou vyjednávací pozici pro jednání s „lidmi zvenčí“, pro vlastní pozici ve vesnici nebylo členství v KSS důležité. Pokud se objevil nějaký nadějný, mladší, kandidát pro roli vedoucího kliky – ovšem někdy v budoucnosti, snažili se ho členové jeho vlastní kliky přesvědčit „aby se angažoval“ – nejdříve např. v Socialistickém svazu mládeže a později i v KSS. Členem KSS byl vždy i místní příslušník SNB – pokud byl „cizincem“, zůstával na okraji dění, a to jak ve vztahu k mocenským klikám, tak k místní organizaci KSS. Pokud byl místní, nutně patřil k jádru jedné z obou mocenských klik.

⁷¹V prvé řadě vesničané zmiňovali ukazatele většího majetku v minulosti: sedláci měli vlastní potah, měli pozemky i v katastrech sousedních vesnic, byli držiteli majetku obecně, měli např. pronajatou krčmu, obchod, řeznictví apod. V oblastech, kde existovalo lazové osídlení, měli sedláci vždy dvě sídla, jedno ve vesnici (u kostela a úřadu), druhé na laze. Nenechávali najímat na zemědělské práce, měli dostatečně velké domy, aby mohli zapůjčit prostory ve svém obytném domě pro taneční zábavy, selské rodiny si pekly vlastní chléb.

Na druhém místě uváděli vesničané charakteristiky, které měly trvalý význam a přetrvaly i do socialistických dob: sedláci chodí komukoliv za kmotry a to i těm nejchudším obyvatelům vesnice, i cikánům. Někteří členové selské rodiny drží anebo zastávají, díky svému vzdělání, různé úřady nezávislé na vesnické komunitě. Takové rodiny mají vlastního faráře (rozuměj nechali vystudovat člena rodiny na faráře), v minulosti měli vlastní notáře, v současnosti úředníky ve městech apod. Mnozí členové selských rodin studovali a mají „maturitu“ či jiné vyšší vzdělání. Selské rodiny byly obecně považovány za nejstarší osídlené rodiny v obci. Usedlosti selských rodin jsou umístěny na nejlepších místech ve vesnici. Členové selských rodin drželi a drží vesnické úřady.

Ztrátu tohoto výsadního postavení sedláka mohly způsobit např.: projevy lakomství, příliš časté sňatky mezi blízkými pokrevními příbuznými, zanedbávání rodinné solidarity – tj. pokud se členové rodiny před vesnickou komunitou vzájemně pomlouvali a případně se mezi sebou hádali na veřejnosti.

⁷²To byla např. situace, kde si vesničané stavěli kostel bez povolení, respektive pod pláštěm stavby márnice.

⁷³To byl případ, kdy se Okresní výbor KSS rozhodl odvolat předsedu místní organizace KSS, jinak člena vládnoucí vesnické kliky. Rozhodnutí OV KSS se setkal s odporem a ten se podařilo zlomit až po mnohaměsíčních jednáních, která přinesla vesnici kompenzaci zásahu v podobě neplánovaných investic financovaných Okresním národním výborem.

Vesničané chápali členství v KSS jako důležité plus pro všechna jednání na úřadech vyšších instancí – tedy pro zastupování vesnice ve vnějším světě. Z hlediska vesničanů a také členů vesnické kliky měli komunisté – členové kliky – jednu zásadní přednost – mohli se vykázat známostmi na vyšších rovinách správního a stranického aparátu, a to jako na okresní, tak na krajské a státní úrovni. Nesetkal jsem se v žádné z vesnic se sdělením, že tyto známosti překračují hranice Slovenska; vesničané onou státní úrovní rozuměli známosti mezi nejrůznějšími úředníky v Bratislavě, hlavním městě Slovenska. Existovalo obecné povědomí, že díky členství v KSS může člověk dosáhnout vysokého postavení „ve městě“ a pak může pro svou vesnici udělat mnohé. V jižních vesnicích např. kolovala pověst o stranickém funkcionáři, který z Bratislavy zařídil, aby se jeho rodná vesnice stala okresním městem.⁷⁴

Jak všichni vesničané, tak zejména členové obou mocenských klik sledovali kariéru svých krajanů, kteří odešli pracovat a žít do měst, a každá klika udržovala kontakty se svými lidmi „na úřadech“ a zejména pak se „svými“ komunisty. Ti byli chápáni jako vyslanci své vesnice a své kliky v záloze. Nebylo např. možné, aby se členové vládnoucí kliky obrátili na úředníka patřícího k opoziční klice bez toho, že by se dohodli na tomto postupu se členy opoziční kliky. Pokud byl v sázce vesnický zájem, členové opoziční kliky pomoc poskytl, ale o jejich pomoci se okamžitě dozvěděla celá komunita. Pokud se podařilo získat členům některé kliky výhodu pro celou vesnici jen s pomocí „svého muže“, patřila zásluha jen té mocenské klice, která výhodu získala.

Malé skupiny komunistů ve vesnicích tak mohly uplatňovat svou politickou moc jen s pomocí celé mocenské kliky, k níž patřili, a v rámci řešení každodenních záležitostí vesnice nebyli ani příliš viditelní. Význam jejich stranické příslušnosti – respektive význam jejich stranických známostí – vystupoval do popředí až za hranicemi vesnice, tedy při jednáních ve „vnějším světě“. Vidina možnosti spolupráce s představiteli úřadů a sekretariátů vyšších stranických a státních orgánů pak legitimizovala i jejich postavení ve vesnici.

Pokud uvažujeme v kategoriích hierarchií, pak samotné členství v Komunistické straně Slovenska nezvyšovalo společenské postavení jedince ve vesnici. Podobně jako ostatní obyvatelé byl hodnocen podle svého chování a na základě toho, co by bylo možné označit jako rodinná historie – tedy na základě představ, které měli vesničané o skutcích jeho předků, z nichž odvozovali i svoje názory na jeho budoucí chování. Příslušnost k jádru některé z mocenských klik vesnice jej poněkud vydělovala ze zbytku vesničanů, ale stejně byli vydělováni i ostatní členové jeho kliky – tedy skupina dvaceti až čtyřiceti lidí. Teprve situace „kontakty s vnějším světem v zájmu vesnice“ mohla z jednotlivého komunisty vytvořit zviditelněného reprezentanta vesnice, a tedy i osobu ve vyšším hierarchickém postavení. Tato míra hierarchizace ale nebyla nutně trvalá. Celkově je tedy možné říci, že komunisté středoslovenských vesnic byli vyděleni z masy svých spolivesničanů jen sporadicky a v minimální míře.

⁷⁴Vesničané mínili okresní město Velký Krtíš.

Literatura

Kandert, J. 1974. Kmotrovství v Horehronské vesnici. *Slovenský národopis* 22, 1: 136–141.

Kandert, J. 1976. Skutečný a ideální obraz rodiny v jedné Horehronské vesnici. *Slovenský národopis* 24, 3: 464–471.

Kandert, J. 1983a. Morálka v tradičním vesnickém prostředí. *Slovenský národopis* 31, 1: 78–84.

Kandert, J. 1983b. Struktura rodiny a tradice. *Slovenský národopis* 31, 3–4: 517–522.

Kandert, J. 1990. Funkce tzv. lepších rodin ve vytváření hodnotových systémů středoslovenské vesnice. *Slovenský národopis* 38, 1–2: 181–183.

Komunistická vláda a individuální a kolektivní paměť

Dotazníky a životopisy jako nástroj kontroly nad občany a jejich využívání k získání mocenské pozice v období komunistického režimu v Československu

Jiřina Šiklová

Abstrakt

Paměť jedince i paměť skupiny, případně národa je selektivní a má obranný charakter. Zapomínání a zkreslování, podobně jako třeba naše představy o našich rodičích, rodině, partnerovi či partnerce slouží k vytváření žádaného (lepšího) osobního i kolektivního sebehodnocení, které pak umožňuje člověku či skupině lépe žít a přežít. Ideologie všech společností této skutečnosti reflektovaně či nereflektovaně využívaly. Ale teprve totalitní systémy dvacátého století, zavedly do tohoto procesu systém ve formě povinného a pravidelného vyplňování kádrových dotazníků a psaní životopisů. Tak systematicky ovlivňovaly i paměť člověka. Některé rubriky byly pozměňovány dle aktuální politické situace. Uvedený příspěvek popisuje rubriky dotazníků a obměny jejich obsahu.

Klíčová slova

komunistický režim, kádrové dotazníky, životopisy, kolektivní paměť, individuální paměť, kolaborace

Během devadesátých let 20. století probíhalo a dosud probíhá v České republice, ale i v ostatních postkomunistických zemích, vyrovnávání se s minulostí a zvláště s faktem spolupráce se státní policií (StB), tedy „kolaborace“ s minulým režimem. Jednou z forem konformity a kolaborace s minulým politickým režimem, na kterém se podílela většina občanů, bylo i vyplňování kádrových dotazníků, psaní životopisů před přijetím do pracovního poměru, na školu či do vyšší funkce. Většina občanů spolupracovala s minulým režimem i tím, že se „nechala prověřit“ a neprotestovala proti jim položeným otázkám a také tím, že vyplňovala kádrové dotazníky a psala svoje životopisy, ve kterých odpovídala na kladeném jim otázky, aby získala určité společenské postavení. Samozřejmě, že byl a je velký rozdíl, zda občan uváděl fakta v životopise o sobě samém (tedy „udával“ sebe sama), nebo zda různé informace předával o svých známých, na které byl tázán a zda to dělal pod tlakem, za odměnu nebo zcela dobrovolně.

V posledním desetiletí se opakovaně jedná o lustracích, tedy o seznamech osob, které byly evidovány jako spolupracovníci Státní bezpečnosti (StB). Tyto všechny rozdíly v participaci, která podmiňovala mocenskou pozici (včetně členství v KSČ a v ostatních organizacích Národní fronty v době, kdy jiné organizace povoleny nebyly) jsou pro dnes stárnoucí a odcházející generaci známé. Tito lidé dovedou přesně diferencovat, zda členství v té či oné organizaci přispívalo k získání mocenské pozice (a v které době!) a které členství bylo nevýznamné, bez vlivu na pozdější politickou či mocenskou kariéru nebo postavení ve společnosti. Odcházející generace tyto skutečnosti znají a dovedou je přesně hodnotit, případně takovou či jinou činnost odsoudit. Pro budoucnost je však vhodné zaznamenat, jak byly k mocenským účelům využívány údaje získané z životopisů a z kádrových dotazníků, které prakticky psali všichni občané, kteří v té době byli v dospělém věku (nepracovali v manuálních profesích) a žádali o zaměstnání či o možnost studovat nebo zastávat odpovědnou a lépe placenou pozici.

Dosud se stále ještě hovoří a píše o tzv. lustracích [Šiklová 1999] a o vhodnosti či odmítnutí tohoto zákona. Po zveřejnění seznamu osob spolupracujících dobrovolně či nedobrovolně s StB došlo k řadě osobních tragedií zhroutil se a těchto skutečnostech se diskutovalo i psalo. Vedle faktografických údajů, které byly zveřejněny v tzv. Cibulkových seznamech a dodatečně i ministerstvem vnitra, byl tento morální problém jedinců i skupin opakovaně zpracován i formou osobních výpovědí jednotlivců [Salivarová–Škvorecká ed. 1993] a stal se i námětem románů (Škvorecký, Kohout).

StB se pokoušela pro spolupráci získat především ty občany, kteří měli určitý vliv na veřejnost, charisma, důvěru ostatních. Pokud se podařilo právě tyto lidi mnohokrát již popsanými postupy morálně zlomit a získat pro spolupráci, byl to úspěch, který jim získal nejen tehdy informace, ale který dodatečně poškozuje i současnou společnost, neboť to relativizuje morální kritéria. Na lidi veřejnosti neznámé, pasivní, nevyhraněné, nevýrazné jedince se StB, ani neobracela. Takže pokoušení těchto lidí, stát se spolupracovníky StB a tím být začleněn do určité hierarchie moci, bylo minimální. Obdobně ostrý spor o morální postoje je veden mezi bývalými členy KSČ a nečleny, případně mezi členy KSČ v různých historických obdobích. Lidé, kteří měli menší potřebu veřejné angažovanosti a spíše byli introverti, pochopitelně se méně veřejně angažovali, méně často byli členy KSČ v kterémkoliv období, méně často byli kontaktováni i od StB, a proto se i méně často za svůj život „mýlili“ a svými názory kompromitovali. Toto všechno jsou obecně známé skutečnosti, které se ale v prvním desetiletí po obnově demokratického zřízení staly opět diferenciací kritérii. A mnohé velice schopné jedince ze starší generace „vyřadili“ či odradili od participace na veřejném životě či od vstupu do politických elit.

Zatímco vyrovnávání se s kolaborací s fašistickým Německem bylo poměrně jednoduché, neboť toto období trvalo pouze 6 let, vláda KSČ trvala více jak 40 let, zastihla několik generací v dospělém věku a sama se jako mocenská síla měnila a vyvíjela. Současné diskuse v Literárních

novinách (Literární noviny, roč. 14, č. 34) na toto téma, paradoxně vyvolalo prohlášení současného prezidenta Václava Klause, že nikdy nebyl antikomunista, ale pouze nekomunista. Zodpovězení této otázky ovlivňuje postoje k nové, staronové či budoucí politické elitě a tak naše minulost, naše minulé postoje a členství v různých organizacích, se dodatečně stávají opětně diferenciací kritériem pro současnou hierarchizaci mocenské elity.

Často sebe sama obviňujeme, že jsme se nedokázali se svojí minulostí vyrovnat, morálně zhodnotit svoje postoje. Proto upozorňuji, že v Německu se začalo opravdu diskutovat o vině a spoluvíně na fašistickém režimu až teprve v druhé polovině let šedesátých, tedy až po více jak dvaceti letech od zániku Třetí říše! A to tam fašistický režim trval pouze 13 let! A teprve nyní, tedy po 55 letech od konce Druhé světové války, se objevují doklady a důkazy o tom, že na zločinech proti lidskosti se podíleli ve fašistickém Německu nejen jejich politické elity, tedy členové NSDAP, SS, SA apod., ale i běžní členové wehrmachtu a nepřímo s tím souhlasila i většina civilního obyvatelstva [Goldhagen 1997].

Vývoj v současnosti jde rychleji a tak o otázkách spolupráce s StB, o členství v KSČ a jiných organizacích Národní fronty a o jejich vlivu na kariéru jedince, se diskutuje již nyní. Je tedy vhodné připomenout, že ti, kdo byli v letech 1948 – 1989 v dospělém věku a pracovali na kvalifikovaných místech, a přistoupili při ucházení se o práci či mocenskou pozici na podmínku, že napíší dle předepsaných bodů vlastní životopis a vyplní u předloženého kádrového dotazníku všechny rubriky, tak se již tím také podíleli na udržování režimu. Zjednodušeně řečeno, byla to forma jakéhosi sebeudávání. Vedle toho, také všichni zaměstnaní lidé, kromě těch, kteří pracovali na nižších místech v manuálních profesích, se museli například v prověrkách po roce 1968 (prověrky nebyly jenom pro členy KSČ) vyslovit k otázce vstupu vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR v roce 1968 a alespoň mlčením projevit svůj souhlas s tímto vstupem. O tomto jednání byl veden na všech pracovištích u všech zaměstnanců záznam. Samozřejmě, morální odpovědnost funkcionářů a členů KSČ – právě proto, že byli aktivní – byla mnohem významnější. Také jejich postih při odmítnutí nebo naopak odměna za souhlas s těmito prověrkami a programem KSČ byla vyšší než postih občanů, kteří nikdy v KSČ nebyli. Ale i nestraníkům byla tato otázka položena a jejich odpověď byla zaznamenána do jejich životopisů a evidována na kádrových odděleních a na odděleních ZÚ – tj. pro zvláštní úkoly. Při přechodu na jiné pracoviště se tyto kádrové materiály předávaly a posílaly, podobně jako třeba dokumentace o zdravotním stavu, na další, nové pracoviště. K tomu každý uchazeč o vyšší vzdělání a každý kdo měnil zaměstnání, musel opakovaně vyplňovat kádrový dotazník, jehož některé rubriky byly obměňovány, dle právě aktuální politické situace. Občan ucházející se o vyšší pracovní zařazení musel přistoupit na tuto hru a dotazník a svůj životopis musel vyplnit a napsat. Pokud tak neučinil, odmítl to, sám z vlastního rozhodnutí redukoval pravděpodobnost svého přijetí na určité místo na minimum, tedy svým odmítnutím sebe sama vyloučil z možností uplatnění se v mocenské hierarchii. Nejen členství v KSČ či jiných, tehdy povolených, Národní frontě poplatných politických stranách a nejen podepsání vázacího aktu o spolupráci s StB, bylo nástrojem rozdělování a přerozdělování moci. I jen formální souhlas s „internacionální pomocí“, nesouhlas s tzv. maďarskými událostmi, s demonstracemi v Gdaňsku a vyplnění položek kádrového dotazníku, bylo podmínkou zařazení občanů do hierarchie společnosti.

Je to vědomé zapírání, lhaní, nebo selhávání naší paměti?

Na dokreslení uvedu příklad, který jsme měli možnost všichni před čtyřmi lety sledovat před doplňujícími volbami do Senátu ČR. Do volebního boje s mohli přihlásit pouze kandidáti, kteří prokázali, že nebyli vědomými spolupracovníky StB, tedy přinesli lustrační osvědčení. Kandidát

jedné velké strany byl tehdy v tisku v červenci 1999 obviněn, že jeho jméno je v seznamu spolupracovníků StB (se kterou spolupracoval v letech 1976–1984), a proto by měl odstoupit. Kandidát toto popřel, sdělil, že podá na novináře trestní oznámení. Svoji spolupráci s StB popíral dokonce i v televizní debatě před volbami, v době, kdy současně vyšla v novinách faksimile jeho závazku k StB (z 22. 5. 1976) v tomto znění „Spoluprací s orgány Ministerstva vnitra bych chtěl aktivně přispívat k odstranění protisocialistických a protispolečenských projevů mezi mládeží v oblasti hudby, ale i z jiných sfér naší společnosti. V průběhu spolupráce budu seriózní a objektivní“.

Jeden z komentátorů konstatoval, že kandidát na křeslo v Senátu zapomněl, že první lustrační osvědčení, dokazující jeho spolupráci s StB si sám osobně vyzvedl v roce 1992, druhé mu bylo doručeno v červenci 1999, tedy v době, kdy se rozhodl kandidovat, a dodal: „Nad takovouto lží a hrou vabank zůstává rozum stát a dotýčný v ní zřejmě míní sebevražedně lhát a pokračovat až do hořkého konce.“

Dovedu si to vysvětlit a tohoto nešťastného kandidáta nepovažuji za lháře. On to prostě opakovaně zapomněl. Paměť není pouze nějaký „sklad informací“, ale složitý systém, ve kterém probíhají operace výběru, uchovávání, vybavování i vyhledávání informací a tento proces je podmíněn emocemi i sebezáchovnými procesy. Paměť musí být selektivní a musí nás, jako osobnost, chránit. Z toho, co jsme prožili, si vybavujeme především vzpomínky, které nám umožňují dokonalejší adaptaci na životní podmínky. Vzpomínky, které nás ohrožují, vytěsňujeme. Amnézie je formou obranné reakce každého psychicky zdravého člověka. A v podstatě totéž platí o sociální paměti, která především opakováním zachovává to, co je skupině nějak prospěšné a užitečné. Ostatní informace redukuje. Jinými procesy je ale můžeme znovu evokovat a oživit.

A tento druh „amnézie“ postihuje nejen jedince, ale celé skupiny obyvatelstva. I s tím je třeba při sledování distribuce politické moci počítat. V srpnu 1999 bylo v pořadech TV opakovaně připomenuto, že před 30 lety, v roce 1969, tedy rok po okupaci socialistického Československa vojsky Varšavské smlouvy, lidé demonstrovali na ulicích, kde se střílelo. Po Václavském náměstí jezdily obrněné vozy, na předměstí stálo 146 tanků a helikoptéry přivázely z různých krajů členy Lidových milic, což bylo jakési vojsko komunistické strany. Již druhý den, 23. srpna 1969, byl přijat lidově řečeno „pendrekový zákon“ dle něho bylo možné brutálně rozehnat demonstrace i rozpustit organizace, školy, divadla i redakce a zavřít organizátory bez bližšího zdůvodnění. Tento zákon podepsal také Alexander Dubček, který sice již nebyl tajemníkem KSČ, ale „jenom“ předsedou Federálního shromáždění. Lidé se dívali na záběry z pražských ulic, ale odmítali přijmout informaci, že zákon podepsal Alexander Dubček. Viděli ho v černobílém záběru z roku 1969 na televizní obrazovce, a přesto psali pohoršené i vulgární dopisy autorům pořadu, že to je pomluva. Chtěli si tohoto muže zachovat nadále jako ideálního člověka. Odmítali vzít na vědomí fakta a tak je vytěsnil z paměti a popřeli. Nelhalí. Nechtěli jsme to znát, tak jsme to nevnímali. I mně bylo smutno, když jsem četla nově přijaté zákony z roku 1969, podepsané také Dubčkem, usvědčující nás všechny z dobrovolného sebeklamu.

Uděláme-li něco obdobného s traumatizujícími příběhy z našeho osobního života, považují to psychiatři a psychologové za správné. V psychoanalýze nebo v psychoterapii prováděné metodou life review, se dokonce systematicky snažíme pomoci starému člověku znovu si převyprávět svůj život, s cílem jinak ho „přepsat“, nově si uspořádat svoje vzpomínky a tak anulovat traumatizující zážitky a srovnat je se současným pojetím a možnostmi zbývajících života. Idealizujeme-li si nám blízkého, zemřelého člověka, všichni nás v tom podporují. Právě tímto způsobem získává pacient znovu integritu své osobnosti, základní osu, „byl jsem, jsem a budu“ a terapeutický proces se kladně završuje.

Použijeme-li tentýž postup v sociální či skupinové paměti, jakou je i historie, nebo uděláme-li to veřejný činitel v autobiografii, mluvíme o podvodu. Historie chce být věrná skutečnosti a poža-

duje od jedince až masochistická vyznání a sebeobviňování. Socialistická sebekritika, ale i nucené a mnohokrát opakované psaní životopisu ve vyšetřovací vazbě při politických procesech z doby stalinismus, jsou toho příkladem (např. jak to ve vzpomínkách na výslechy v letech padesátých zachycuje Laco Holdoš, Gustáv Husák nebo Arthur London ve své knize Doznání).

S procesem zapomínání je úzce spojen i proces nuceného rozpomínání, připomínání určitých událostí, o kterých se pak domníváme, že jsou to uzlové, významné body našeho života individuálního i skupinového, např. národního. Dle toho si vytváříme i své image a skupinové sebehodnocení.

Tento postup „nuceného psaní životopisů“ byl, jak je výše uvedeno, rozšířen v socialistických státech při vyšetřování a psychologickém zpracovávání obviněných v politických procesech. Obviněným byl dán seznam otázek, jakési schéma jejich životopisu a to měli sami vyplnit. Tento životopis byl jim vrácen, museli ho znovu a znovu přepisovat a doplňovat, a tak vlastně sami přispívali k sebeobviňování. Tento postup známe z literatury. Méně si ale uvědomujeme, že obdobně byly konstruovány kádrové dotazníky a schéma pro životopisy, které jsme na sebe sama psali a tím jsme doplňovali informace o sobě samých. Co je či není v našich životech podstatné, to bylo obsaženo v otázkách v rubrikách v kádrových dotaznících nebo v životopisech a stávalo se opětně nástrojem diferenciací lidí a přidělování mocenských pozic. Být na tom „kádrově špatně“, nebo naopak „mít to kádrově dobré“, byl pojem zcela běžný v mé generaci a tím víc i v generaci předchozí. Stát, reprezentovaný a zastoupený komunistickou stranou, předepisoval pro všechny občany, tj. straníky i nestraníky otázky, na které musel jedinec odpovídat. Tím skoro každý z nás se „zpovídal“ a sám na sebe „vypovídal“. A to již od dětských let. Já jsem to dělala také.

Kopie svých životopisů a často i vyplněných dotazníků, jsem si schovávala. Ne z piety, ale abych příště věděla, co jsem o sobě napsala, a v dalších letech to nespletla. Schéma životopisu a rubriky byly předepsané.

První dotazník jsem vyplňovala ve 15 letech, když jsem se hlásila do gymnázia. Vedle uvádění školního prospěchu jsem odpovídala i na otázky typu: třídní původ, příbuzní v zahraničí, s kým si dopisujete v cizině a jaký je váš vztah k této osobě. Otec byl lékař a tak jsem do rubriky třídní původ vypsal: pracující inteligence a v rozšiřujícím životopisu jsem uvedla, že otec byl z chudé rodiny, v šesti letech mu zemřel otec, babička se řadu let živila jako prادلena v zámožných domácnostech. To, že měli kdysi řeznictví (později stejně zkrachovalo), jsem neuváděla. Nejen já, i ostatní moji vrstevníci to takto psali, neboť tušili či věděli, co je správné zdůraznit. Drobní živnostníci, i když již půl století nežili, byli za vlády komunistů vždy podezřelí. Z nich se mohli vyvinout budoucí kapitalisté. Již v 15 letech jsem věděla, jak se mám stylizovat. A totéž věděli i ostatní.

Kádrové dotazníky, které jsme vyplňovali v následujících desetiletích, měnily svůj obsah dle toho, jaká politická událost byla právě považována za důležitou. Pokyny pro vyplňování byly však vždy stejné. Zněly: „Kádrový dotazník musí být ve všech rubrikách vyplněn slovně, žádný údaj nesmí být proškrtnut.“ Příklad: členství v politické straně do roku 1945, do roku 1948, po roce 1948 atd. Členství v organizacích Vlajka, Kuratorium Hitlerovy mládeže, jiné fašistické organizace. Medaile a řády: uveďte přesný název, nápis, datum a podpis osobnosti, která dekret podepsala. A totéž se vždy vztahovalo na manžela či manželku, i na vlastní i manželovy rodiče a prarodiče, i když již nežili. U některých rubrik byla poznámka, abychom uvedli osoby, které mohou určitou činnost potvrdit (například partyzánské hnutí, zásluhy při kolektivizaci venkova apod.).⁷⁵

⁷⁵Ukázka některých názvů rubrik kádrového dotazníku: třídní–sociální původ rodičů, určuje se podle povolání jejich otce; politická příslušnost všech členů rodiny se uvádí slovně, neproškrtnávat; byl–li dříve některý z rodičů členem některé politické strany, uveďte které; není–li již členem, uveďte důvod a rok ukončení členství; nebyl–li v žádné politické straně, uvádí se v obou požadovaných údajích: dříve bezpartijní, nyní bezpartijní; údaje o rodičích manžela (manželky) vyplňují se podle předtisku jako u rodičů vlastních; uveďte všechny příbuzné v zahraničí; uveďte všechny cesty do zahraničí, pracovní i rekreační a s kým jste se tam sešli mimo pracovní sjednaná setkání.

Zvláště rozsáhlé byly dotazy na příbuzné v zahraničí, každá otázka byla doplněna dalšími podotázkami, které zde cituji: v jakém jste vztahu, s kým si v zahraničí dopisujete, kdo ze zahraničí k vám jezdí na návštěvu a jak často, kdy vás navštívil naposledy.

Vždy po několika letech se měnil obsah rubrik zjišťujících postoje a hodnocení určitých událostí. Buď se změnilo hodnocení těchto událostí, nebo již nebyly významné. Také body, dle kterých měl jedinec psát svůj životopis, se měnily. V starých schématech pro psaní životopisů jsem například našla otázky typu:

Jaké je vaše hodnocení Josifa B. Tita a jeho bandy.

Váš postoj k sionistickým vlastizrádcům kolem Rudolfa Slánského.

Vaše hodnocení maďarských událostí z října 1956.

Později byly zařazeny otázky následující: postoj k výstavbě berlínské zdi, ke karibské krizi, k válce v Suezském průplavu atd. Později některé otázky vymizely. Josif B. Tito již nebyl důležitý, čeští fašisté většinou byli již v penzi a tak se otázky v kádrových dotaznících zaměřovaly na souhlas či odsouzení prohlášení spisovatelů na sjezdu v létě 1967, a ještě později na postoj k prohlášení 2000 slov a „bratrské pomoci vojsk Varšavské smlouvy proti kontrarevoluci v ČSSR v roce 1968“, dále na souhlas s tzv. Poučením, tj. odsouzením Pražského jara a o několik let později na souhlas či odsouzení prohlášení Charty 77.

Otázky svoji formulací často jednoznačně indukovaly odpověď. Buď člověk napsal svůj opravdový názor – a pak sám sebe vlastně udal nebo odmítl kádrový dotazník vůbec vyplnit, pak nesplnil podmínku pro přijetí do práce či do školy. Nebo odpověděl tak, jak se očekávalo dle tehdejší stranické linie a tím vlastně podepsal prohlášení o souhlasu či jakési konformity s režimem. Dnes si uvědomuji, že touto formou jsme se vlastně všichni podrobovali jakémusi permanentnímu policejnímu výslechu. Správnost vyplnění těchto životopisů bylo občas ověřována. Vědělo se o případech, kdy někdo z okresního výboru KSČ se ptal na pracovišti na oddělení pro zvláštní úkoly (ZU), zda opravdu váš dědeček byl členem výboru závodní organizace KSČ nebo zda bojoval u Buzuluk. To zpětně přispívalo k přesvědčení, že v kádrovém dotazníku se musí psát pravda. Zjištěné rozpory v dotazníku, třeba že vaše matka měla nevlastního bratra v exilu a vy jste to nevedli, byly důvodem k ztrátě pracovního místa či k nátlaku na vás, že klamete, či jiné formě postihu. Skoro všichni to považovali za normální a psali to. Například po roce 1970 jsme byli na Karlově univerzitě vyzváni, abychom sepsali všechny články a publikace, které jsme publikovali v „krizových letech 1968–1969“ a pokud vím, všichni učitelé FF UK včetně mne, to udělali. Alespoň si nevzpomínám, že by někdo tento postup veřejně odsoudil. Prozíravější určitě mnohé svoje texty nevedli. Bez této poslušnosti by prověřkové orgány nikdy nemohly zdůvodnit propuštění několika set tisíc lidí ze zaměstnání, na podkladě tzv. politické nespolehlivosti. Chyběla by jim fakta. Takto jsme jim sami dodali fakta proti sobě.

Jestliže jsme uvedli vlastní články, které byly považovány za protisocialistické, tak jsme tím vlastně denuncovali i redaktory těchto časopisů. Toto si ale uvědomuji teprve nyní. Tehdy jsem toto osobní přiznání k tomu, co jsem napsala, takto nevnímala.

Kdysi jsem měla svůj velký sociologický sen. „Jednou, až budeme dál...“ udělám kvalitativně–kvantitativní analýzu těchto kádrových dotazníků a tím zjistíme, jak totalitární státy, včetně jejich legislativy deformovaly lidi a jak se běžní občané (včetně mne) nechávali více méně dobrovolně ovládat přes tyto legálně požadované biografie, které byly součástí každé žádosti o pracovní místo, cestu do zahraničí či vstup do školy, ba i o umístění do lepšího domova důchodců či přiznání trochu nadstandardní penze. Domnívala jsem se, že by takovýto výzkum byl i reflexí historických proměn socialistických režimů a reflexí způsobů neuchopení, ale spíše „držení

moci“. Mimo jiné by se takovýmto rozbořením i zjistilo, co bylo v té které fázi vývoje pro tehdejší stranicko–vládní establishment důležité či ohrožující.

Neudělala jsem to! Kádrové materiály uschované na odděleních pro zvláštní úkoly byly z větší části zničeny přímo na těchto odděleních, nebo předány těm, kteří je sami o sobě psali, a ti je buď sami zničili, nebo si je výjimečně snad i schovali. V archivech bývalých organizací KSČ prý také již byly skartovány. I pro napsání této studie jsem mohla použít vedle dokladů vlastních, jen několik dalších životopisů a kádrových dotazníků, které se zachovaly nebo které měli moji přátelé doma a které mně zapůjčili.

Ve Francii před 214 lety se davy vrhly na Bastilu jako na symbol svého útlaku. V Albánii na začátku roku 1990 občané vypálili budovy vlastních škol a rozbili na mnoha místech zavlažovací systém (povrchový aquadukt) proto, že obojí nechal postavit nenáviděný Enver Hodža. Obdobně se již v prosinci 1989 u nás lidé doslova vrhli na kádrová oddělení na závodech a požadovali okamžité vrácení svých kádrových dotazníků. Vítězoslavně je drželi v rukách, pálili je na dvorech továren, jejich zničení bylo pro ně důkazem svobody. Teď je již nikdo nemůže vydírat!

Pracovníci útvarů zvláštních úkolů jim tyto dotazníky a životopisy rádi dali. Tím se opětně legálně zbavili důkazů i proti sobě samým, i proti StB. Zajímavá doznání, fakta, která by mohla být proti někomu použita, ale asi určitě okopírovali nebo je rovnou v originále schovali. A třeba je neschovali, ale ti, co je sami na sebe psali, vědí, že to napsali a nemají jistotu, že tato informace někde není. Mnozí tuto informaci o psaní životopisů a o tom, co všechno se muselo vyplňovat do kádrových dotazníků zapomněli. Opravdu zapomněli! Teprve, když jsem jim ukázala prázdný formulář a uvedla některé rubriky, vzpomněli si, že asi také na tyto otázky kdysi odpovídali. Sami se ničeho nedopustili, nelhali, prostě jejich paměť tyto informace, pro ně nepříjemné, vytěsnila!

Za „normalizace“, tj. v období od 1968 do 1989, jsme již nebyli ovládáni hrubou silou, jako za stalinismu, ale především slovem. Často slovem, které jsme sami vyřkli či napsali. Proto jsme se domnívali, že slovem můžeme sebe sama zase osvobodit. Dle marxismu–leninismu je člověk determinován svým třídním původem, tedy svoji minulostí. Proto interpretace historie hrála tak významnou roli ve všech dnes již postsocialistických státech. Proto byli lidé zavřeni za to, že překládali G. Orwella, Amalrika, vlastnili knížky Zamjatina, Isaca Deutschera, Milovana Djilase nebo si půjčovali Trotského. Ztratí–li člověk víru v Boha, hledá přesazení své vlastní existence v historii. Záleží mu na tom, jak jednou bude on sám v budoucnosti viděn a hodnocen. Znáám případ historika, kterého ve vězení doslova mučili tím, že zveřejní jeho výpovědi, které před tím sami zfalšují. Osobní historie, zachycená formou těchto výše uvedených dotazníků a životopisů byla tehdy a je nepřímo i dodnes (protože nevíme, zda se některé dotazníky a na některé lidi nezachovaly) nástrojem distribuce moci.

Proto se před volbami u nás vždy obnovuje diskuse o lustracích a „volebním heslem“ je třeba zastavení práce Ústavu pro vyšetřování zločinů komunismu, uznání nepromlčitelnosti zločinů komunismu, zrušení platnosti tzv. lustračního zákona či zveřejnění těchto údajů. A my všichni si pomalu tvoříme i bez cenzury nová „bílá místa“ v paměti i historii. Na některá místa v současné společnosti neaspirujeme proto, že se obáváme, že bychom v tom případě mohli být konfrontováni s vlastní minulostí, s tím, co jsme psali či podepsali. Hodnocení těchto našich minulých proklamací a podpisů je nyní zcela opačné, ale podstata, tj. údaje z kádrových dotazníků a životopisů, jako nástroj distribuce moci (nástroj, kterého tak mistrně používal minulý komunistický režim), nadále má vliv i v současnosti.

Fotografický snímek, zachycující našeho politika či adepta nějaké významné funkce v eroticky choulostivé situaci či pod vlivem alkoholu nebo drog, mu na politické scéně v ČR neublíží v jeho kariéře ani z desetiny tak, jako zveřejnění fotografie, na které by se třeba objímal

s Gustávem Husákem, s Leonidem Brežněvem nebo stál na tribuně vedle Milouše Jakeše s mávátkem v ruce. A tento přístup k psaní životopisů trval ještě několik let i po převratu 1989.

Studenti, kteří se hlásili v prvních letech na fakultu, přikládali k přihlášce i své životopisy. Jejich biografie byly často pouze obrácenou verzí toho, co se požadovalo před převratem 1989. „Otec ani matka nikdy nebyli členy KSČ a nezastávali žádné politické funkce ... moji rodiče vlastnili továrnu, která jim byla bez náhrady komunisty znárodněna a byli jsme vystěhováni z Prahy do pohraničí.“ Několik let jsem opakovaně uchazečům o studium vysvětlovala, že jejich třídní původ již nezjišťujeme a stranická příslušnost rodičů nás nezajímá. Teď již to nepíší, ale napodobují schémata C.V. tak, jak je požadují zahraniční, především americké firmy u nás působící. Dnes se životopis jako způsob sebeprezentace učí psát mladí lidé již na školách. Doufám, že již vyrůstá další sociolog, který bude mít obdobný sociologický sen, jako jsem měla kdysi já, a bude chtít interpretovat skutečnosti, údaje a hodnoty, kterými se snaží současní lidé prosadit a z toho odvodit, jaká kritéria jsou kladena při současné distribuci moci.

Fascinace legalizovaným zlem minulostí nás však neopouští. Věříme více tomu, co si o člověku zaznamenalo StB nebo co on sám pod přímým nebo nepřímým nátlakem o sobě napsal, než tomu, co sami víme o svém bližním. A publikují se o tomto tématu u nás celé knížky, které se čtou jako bestseller. Jsme zase zajatci minulosti.

Skvělý politolog, disident a poradce prezidenta V. Havla, Milan Šimečka, napsal v úvaze dne 16. listopadu 1988 (po převratu to bylo publikováno v jeho knize nazvané „Konec nehybnosti“) následující slova: „Hrozím se toho, co budeme muset v případě demokratické revoluce pozаметat za sebou, jaký mravní zauzlenec budeme muset rozplést, koho vinit, komu odpustit, kdo se bude kát, kdo mstít. Za všemi lidmi od čtyřiceti let nahoru se potáhne až do jejich smrti vlečka mravního traumatu.“

Literatura

Goldhagen, D. J. 1997. *Hitlerovi ochotní katani*. Praha: Lidové noviny.

London, A. 1968. *Doznání*. Praha.

Salivarová–Škvorecká, Z. (ed.) 1993. *Osočení: dopisy lidí ze seznamu*. Toronto: Sixty–Eight Publishers.

Šiklová, J. 1999. „Lustration or the Czech Way of Screening“ Pp. 248–261 in M. Krygier, A. Czarnota: *The Rule of Law after Communism: Prospects in East–Central Europe*. Singapore. Sydney: Ashgate, Dartmouth.

Shrnutí

Jiří Kabele: Socialistická zákonost jako záruka působení komunistické strany a socialistických organizací

Příspěvek přináší vybrané výsledky rozsáhlejší studie Normativní rámování výkonu moci v reálném socialismu. Studie popisuje širší normativní rámování života v reálném socialismu ve čtyřech hierarchicky řazených úrovních. Tvoří je: (i) budovatelský komplex ustanovení (Stanovy KSČ, „blokové“ mezinárodní smlouvy, ústavní Prohlášení a první hlava ústavy *Společenské zřízení*, tzv. Poučení z krizového vývoje), (ii) zbytek ústavy, (iii) socialistické zákoníky a (iv) vybrané zákony (např. o státním tajemství). O statutárních a jednacích řádech socialistických organizací, které tvoří významnou součást páté úrovně normativního rámování, pojednává příspěvek Socialistická pravidla a řády: případ Komunistické strany Československé.

Studie vychází z předpokladu, že tzv. socialistická zákonost byla důležitou složkou socialistického režimu i přesto, že idea právního státu zde byla diskreditována jako nástroj vykořisťovatelského buržoazního pojetí práva. Socialistické zákony totiž buď přímo formovaly život společnosti, anebo naopak vytvářely prostor pro souběžné stínové uplatnění nepsaných pravidel hry s alternativním obsahem.

Při rozborech právních textů jsme se systematicky zaměřovali na odkrývání a pojmenování těmito texty ustavovaných asymetrií a symetrií, které se týkají postavení a výkonu vlivu klíčových hráčů – orgánů a organizací – reálného socialismu. Mapování souvisejících asymetrií a symetrií představovalo most k sociologickému, ekonomickému a politologickému vědění o hierarchiích a ekvitách (soustavách rovných vztahů). Význam sociální hierarchií a sociálních ekvit spočívá právě v tom, že vyjadřují – bereme-li v potaz i jejich konstrukční sílu – složitý souběh symetrických a symetrických vlivů v sociálních vztazích. Jsou nástrojem i produktem vládnutí, vlastnění, ale i poznávání. Jejich podoba je významně dotvářena jejich časoprostorovou koexistencí.

V příspěvku referujeme o Stanovách KSČ, které představovaly nejdůležitější součást budovatelského komplexu. Stručně se zmiňujeme o demokratickém centralismu coby klíčové zásadě výstavby strany i státu. Největší pozornost věnujeme postavení a působnosti neozbrojených socialistických organizací, které vymezovaly zákoník práce, hospodářský a občanský zákoník.

Stanovy KSČ zajišťovaly, že strana působila prakticky všude: v hlavách lidí i v jakýchkoli organizacích. Pro tento dokument jsou proto charakteristické dlouhé výčty spíše než způsobilosti, rovnou povinností a úkolů zavazujících členy strany i hierarchicky uspořádané stranické organizace a orgány. Tyto povinnosti a úkoly jsou zacílené nerozlišeně na stranu a společnost. Líčeno je zde jakési „totální poslání“ strany, které bytnělo dalšími položkami – sledujeme-li vývoj stanov – po celou dobu reálného socialismu. Stanovy rovněž otevřeně charakterizovaly základních metody stranického vedení společnosti spočívající v řízené kádrové práci a privilegiu společenské kontroly. Principem tohoto vedení se stal demokratický centralismus, jehož základní „přednost“ spočívala v tom, že zajišťoval hlasovací loajalitu.

Studie dále ukazuje, že komunistický způsob vlády byl umožňován vážným omezením sdužovacího práva. Toto omezení bylo spojeno s komplexními instituty socialistické organizace a společenského vlastnictví vymezovanými zejména v hospodářském a občanském zákoníku. Hospodářskoprávní vztahy byly upraveny jako hierarchické vztahy, v nichž prakticky ve všech klíčových záležitostech chyběly přiměřené procedurální podpisy, které by chránily podřízené socialistické organizace stejně tak jako nadřízené orgány. Procedurální specifikace obsahovaly až četné podzákonné normy a významně se prosazovala i nepsaná pravidla hry. Zcela mimo právní úpravu stála role komunistické strany.

Pracovně právní vztahy nahrazovaly smluvní vztahy kvazinevolnickými vazbami vůči socialistickým organizacím. Občanský zákoník ustavoval občanskoprávní vztahy, tím že „zakotvoval a vymezoval „práva a povinnosti občanů a organizací vznikající v oblasti uspokojování hmotných a kulturních potřeb, chránil tato práva, byla-li vykonávána v souladu se zájmy společnosti, a přispíval k důslednému dodržování socialistické zákonnosti v občanskoprávních vztazích.“ Osobní vlastnictví vymezoval jako odvozené od vlastnictví společenského a chránil je jako jeden z důležitých prostředků uspokojování osobních potřeb občanů. Tato právní konstrukce nejen „kodifikovala“ patronský vztah socialistického státu k občanům prostředkovaný zejména hospodářskými socialistickými organizacemi, ale také soustřeďovala pozornost k společenskému vlastnictví výrobních prostředků jako klíčové devize budovatelského zřízení.

Tomáš Holeček: Úkoly a moderní doba

Ve svém příspěvku popisují zadávání stranických úkolů na krajské úrovni komunistické vlády z konce osmdesátých let. Ukazují, jaké útvary úkoly zadávaly (Krajská konference KSČ, Krajský výbor, Předsednictvo Krajského výboru a Sekretariát Krajského výboru) a jakou formu úkoly měly (obecné úkoly, adresné obecné úkoly, obecné úkoly nápravy, úkoly upřesnění obecných úkolů, adresné úkoly plnění, adresné úkoly nápravy, jednorázové úkoly). Významné typy dokládám příklady z roku 1988 a uvažuji o třech rysech těchto úkolů v souvislosti s moderní dobou (definovanou pomocí aktuality lidské situace a z ní plynoucí mocí nad vlastním jednáním): o volnosti, kterou lidem ponechávají, o opakovaném nařizování toho, co již stejně je povinné, a o volnosti samotného formulování úkolů. Zmiňuji se také o souvislosti této úvahy s dnešním vládnutím.

Lubomír Mlčoch: Převrácené řídicí pyramidy socialistického hospodářství

V úvodní části autor poněkud osobním způsobem seznamuje s okolnostmi, za nichž došlo k původnímu výzkumu hierarchických struktur reálného socialismu v jeho případě, a naznačuje důvody, které mohou dodatečně zamyšlení „ještě jednou po dvaceti letech“ ospravedlnit. Nová institucionální ekonomie (americký institucionalismus R. Coaseho, D. Northa, O. E. Williamsona, i starší práce z teorie vlastnických práv a o chování lidí v byrokratických systémech (H. Simon)) dává nové podněty k hodnocení někdejšího výzkumu, ale spíše potvrzuje než vyvrací deskriptivní studie vypracované ve vynucené společenské a vědecké izolaci.

Vymezení uzavřeného hierarchického systému jako klíčového pojmu pro analýzu ekonomiky reálného socialismu ukazuje, že deskripce „zevnitř“ systému zpochybňuje ve světě známější koncepty zavedené v komparativní ekonomii „zvenčí“, jakými byly pojmy „centrálně plánované ekonomiky“ či „příkazovací ekonomiky–command economy“.

Jakýmsi paradoxem „dialektického“ uvažování strůjců systému byla reálná „dialektika“ působení vnitřních sil hierarchické plánovací soustavy. Pokus o dominanci politiky nad ekonomikou vedl k „formálnímu zespolečenštění“, jehož operacionalizací byl socialistický stát (a mocenská struktura sovětského bloku). Hierarchické řídicí a organizační struktury státní moci a správy, vlastního hospodářství a konečně komunistické strany jako svorníku přidělujícího osoby do funkcí a delegujícího moci a kompetence („operativní správcovství celospolečenského vlastnictví“) vyústily v koaliční struktury typu „vlastnictví de facto“.

Přehnaná ambicióznost společenského experimentu s plánováním a řízením celé ekonomiky a společnosti měla za následek nefunkčnost „řídicí pyramidy“ a v určitém stadiu evoluce systé-

mu i zrod protichůdných – ale také vlastně i sebezáchovných – sil „převrácené řídicí pyramidy“. V samostatných subkapitolkách autor charakterizuje obě strany této patové institucionální struktury uzavřeného hierarchického systému reálného socialismu.

Nejtíživějším dědictvím čtyř dekad hraní „plánovacích her“ na hierarchických strukturách jsou škody na sociálním kapitálu země, narušená osobnostní a mravní integrita účastníků ekonomického (a politického) života). Tendence reprodukovat naučené vzorce chování v nových podmínkách transformace byla přirozená, ale pochopení těchto rizik by bylo dávalo šanci jim alespoň čelit – kdyby se bývalo chtělo. Avšak asymetrie informací a rizik a sklony ke hraní her s prvky morálního hazardu na účet oslabeného státu (a potažmo daňových poplatníků) nejsou jen „výsadou“ tranzitivních ekonomik: s herními prvky tohoto typu se lze setkat i ve „standardním“ pozdním a globálním kapitalismu. Proto naše stará a draze zaplacená zkušenost může být cenná i do budoucna – a nejen pro nás.

Jiří Kabele: Socialistická pravidla a řády: Příklad Komunistické strany Československé

Příspěvek vychází z rozsáhlejší studie O socialistických pravidlech a řádech. Tato studie orientačně srovnávala socialistické řády platné na konci osmdesátých let v oblasti státní správy a komunistické strany s řády kapitalistickými z konce tisíciletí. Inspirovala se strukturalistickým studiem mýtů. Kladla si za cíl vytvořit první náčrt popisu hierarchických statutárních a je doplňujících jednacích řádů. Tento popis měl učinit předvídatelnou podobu a „efektivitu“ řádu dění realizovaného po nabytí účinnosti řádů. Vycházeli jsme z přesvědčení, že takto získané poznání může přispět i k pestrému – nikoli černo–bílému – pochopení komunistické vlády a jejího dědictví. V souvislosti s dříve předloženou hypotézou budovatelského zřízení nás konkrétně zajímalo, jak konstrukce textů socialistických řádů – jejich úpravy a vynechávky – umožňovala ustavovat hierarchie, v nichž se uplatňovala vedoucí úloha strany prostřednictvím demokratického centralismu, spravování nomenklatury a stranické kontroly.

U statutárních i jednacích řádů nejprve nabídneme popisný aparát pro tzv. textovou armatury (viz oddíl Strukturalisticky inspirovaný popis řádů), který respektuje jejich členění do hlavních částí nikoli na instituty a paragrafy. Následně tento aparát využíváme pro popis řádů samotné komunistické strany. V tomto příspěvku se budeme zabývat poznatky které přinesl popis Stanov KSČ a Jednacího řádu Ústředního výboru KSČ.

Armatury obou základních typů útvarů, samosprávných sdružení a zřizovaných organizací, mají s mýty společné členění na korelované a topické obsahy. Korelované obsahy jsou tvořeny vstupními, přechodnými a závěrečnými ustanoveními. Klíčové pro řády jsou ovšem topická ustanovení, v nichž jsou uváděna pravidla hry i jejich případné ochrany. Ukázali jsme si, že armatury samosprávných sdružení a zřizovaných organizací se liší tím, že některé části jsou konstitutivní jen pro sdružení (oddíly Členská práva a povinnosti, Zásady hospodaření) a jiná pro organizace (oddíl Konstitutivní vnější vztahy). Podobně oddíl Kontrolní činnost nacházíme zpravidla jen jednacích řádech shromáždění a grémií, která mají zakladatelská práva a která jsou typická právě pro samosprávná sdružení.

Armatura hierarchických statutárních řádů umožňuje ustavovat kompetenční hierarchii rolí, orgánů a útvarů prostřednictvím rozdělování způsobilostí, avšak nenuťtí řád komponovat tak, aby sám tento řád zajišťoval ochranu těchto způsobilostí anebo, aby vykazoval, že tuto ochranu lze nalézt v širším rámování výkonu státní moci. Armatura v tomto smyslu zakrývá problém dělby odpovědnosti nebo dokonce může napomáhat institucionalizovat neodpovědnost. Umožňuje, aby vedle psaných pravidel uváděných v řádu působila ještě jiná pravidla: nepsaná anebo i psaná, nic-

méně mimoprávní. Příbuznost armatur samosprávných sdružení a zřizovaných organizací pak vytváří prostor pro konstruování jakoby samosprávných sdružení vsazených do ústředně ovládaných hierarchií.

Armatura jednacích řádů vzniká jakoby vsunutím tří oddílů – schůze, jednání a kontrolní činnost – do hierarchického statutárního řádu jednacího grémia či shromáždění. Umožňuje, aby se jednací řád redukoval na statutární řád, který vlastní jednání neupravuje. Je-li navíc řád tajný – umožňuje sestavit pravidla tak, že poskytují privilegia úzké skupině nebo dokonce jen jednotlivci.

Na řádech týkajících se komunistické strany jsme ilustrovali, že socialistické řády těžily z rizik, které jsou vlastní armaturám těchto řádů. Samosprávná sdružení se tak de facto stávala zřizovanými organizacemi. Statutární řády negarantovaly jasnou dělbu odpovědnosti a přenechávaly prostor pro uplatňování nepsaných pravidel stranického vedení. Jednací řády neupravovaly jednání, anebo garantovaly privilegia předsednictev. Strana nabízela typ vlády, který na pracující nekladal velké nároky. Aby obstáli, potřebovali znát jen organizační řády svých pracovišť a být loajální k nepsaným pravidlům stranického vedení. Znalost práva je zajímat nemusela. Mohla by jim život dokonce ztěžovat.

Martin Hájek: Stranické vládnutí na nejvyšší úrovni – vybrané problémy

V příspěvku autor argumentuje, že komunistické vládnutí na nejvyšší úrovni bylo vlastně dvojí vládnutí – straně a společnosti. Vládnout společnosti bylo sice náročné, ale současně snadné v tom smyslu, že vedení strany bylo společností a jejími zástupci neodvolatelné. Vládnout vlastní straně bylo v jistém ohledu ještě náročnější, protože vládcové neměli tak jisté postavení – předsednictvo mohlo být v případě nespokojenosti s ním odvoláno. Navíc, pro nespokojenost s vedením strany existoval dvojí důvod: špatné řízení strany i špatné vedení společnosti. Na základě studia archivních materiálů a rozhovorů s bývalými funkcionáři KSČ se domnívá, že úplně nejnáročnější bylo vládnout straně i společnosti současně. Na jedné straně opatření a taktiky ovládnutí straníků komplikovaly vládnutí společnosti a na druhé straně povaha řízení státu, hospodářství a společenského života znesnadňovala udržování stranické loajality a disciplíny.

V textu ukazují některé strategie, jakými nejvyšší vedení vládlo. V případě ovládnutí straníků šlo o demokratický centralismus, který umožňoval velice centralizovanou vládu pod rouškou vnitrostranické demokracie. Dalším charakteristickým rysem byla strukturní podobnost všech stranických orgánů na různých úrovních, která zjednodušovala vertikální koordinaci a konečně opevnění centra, které si uzurpovalo veškerou rozhodovací moc.

Vláda nad společností byla kromě ústavního zakotvení uskutečňována prostřednictvím přímo řízených stranických organizací v centrálních státních, hospodářských a jiných institucích. Dále byla vláda usnadněna vynucenou hierarchickou strukturou všech legálních organizací.

Problémy spojené s dvojitým vládnutím byly na nejvyšší úrovni řešeny splýváním stranických a státních institucí, takže nelze hovořit o paralelismu stranického vedení. Dále byl s dvojitým vládnutím spojen problém odpovědnosti, která byla stejně nejasná jako rozhodovací kompetence. Tyto potíže autor dokládá na konkrétních příkladech získaných z archívů KSČ.

Zdenka Vajdová: Pozdní komunistické vládnutí na okresní úrovni

Příspěvek poukazuje na některé jevy vnitrostranického života KSČ a fungování národních výborů, jejichž průběh v 80. letech minulého století lze interpretovat jako projevy redukcí se možností nekontrolovaného vládnutí KSČ nad socioekonomickým prostorem území okresu. Pokusili jsme se popsat *zpřístupnění jednání okresních orgánů KSČ* – okresního výboru a předsednictva OV – dalším subjektům hospodářského a společenského života v okrese a *rozšíření diskuzního prostoru* na jednání okresních orgánů KSČ. Koncept moci Norberta Eliase dovoluje chápat uvedené jevy jako manifestace procesu redukce rozdílů moci mezi vládou a ovládanými, mezi orgány KSČ a obyvateli.

Pracovní metodou sběru dat bylo studium dokumentů a zvláště studium dokumentů ve Státním okresním archivu. Některé dokumenty byly ofotografovány a uloženy v elektronické podobě, aby byla možnost se k originálním textům vracet. Dokumenty zahrnují zápisy z plenárních zasedání a ze zasedání Rady Okresního národního výboru z 80. let, a rovněž zápisy ze zasedání Okresního výboru KSČ a Předsednictva OV KSČ z 80. let.

Teprve okresní úroveň v hierarchii vládnutí představovala přímý kontakt s ovládanými v České republice. Cílem je přispět k vysvětlení, jak se stalo, že „totální všemohoucnost státu reálného socialismu“ z roku 1971 přestala existovat v roce 1989, a to bez zásahu mimostátního násilí.

Lukáš Valeš: Orgány MNV v systému komunistické moci

Národní výbory měly v systému komunistické moci zvláštní postavení. Podle zákona č. 5/1965 Sb. to byly: „nejširší organizace pracujících, orgány státní moci a správy v obcích. Tato definice dobře ilustruje dvojkolejnost postavení národních výborů obecně. Na jedné straně měly být článkem státní moci, na straně druhé i orgánem „lidosprávy“, umožňující zapojení „nejširších vrstev občanů“ do bezprostředního řízení státu.

Tato konstrukce uskutečňovala marxisticko-leninský požadavek jednoty zákonodárné a výkonné moci. Důležitým aspektem byl takto vyjádřený „lidový“ charakter socialistického Československa. Stručně řečeno, Československo je státem pracujících, kteří vykonávají svou moc prostřednictvím státních orgánů. Aby se na ni mohli podílet i přímo, k tomu slouží národní výbory (a to na všech stupních). Tím měla být naplněna zásada socialistické demokracie, která umožňuje participaci všech složek společnosti na správě státu.

Její výrazem byla i nová definice národních výborů v pořadí již třetím novém zákoně o národních výborech č. 69/1967, kde byly národní výbory charakterizovány nejen jako orgány státní moci a správy, ale také jako „státní orgány samosprávného charakteru“. Jakkoliv je toto spojení z právně-správního pohledu rozporné, přesto vystihuje výjimečné postavení národních výborů, a to zejména na nižších úrovních – městských a místních. Od 60. let byl posilován jejich autonomnější charakter: národní výbory byly vybaveny samostatnou působností, v jejím rámci mohly vydávat závazné právní předpisy, rozšiřovala se jejich kompetence zejména v hospodářské oblasti atp. Přes útlum tohoto procesu v 70. letech jej podpořil i nový zákon o národních výborech z roku 1983 (č. 31/1983 Sb.)

Vedle získání samostatné působnosti a rozšiřování svých kompetencí byly národní výbory zajímavé i svým personálním složením. Každý národní výbor sestával z pléna, rady, komisí a odborů NV. Plénum byla hlavním zastupitelským orgánem národního výboru, v jehož kompetenci bylo

schvalování hlavních koncepčních materiálů, rozpočtu, dále kontrolní činnost apod. Díky výběru kandidátů na poslance z řad organizací Národní fronty se na jeho práci podíleli i lidé, stojící jinak mimo oficiální politické, resp. mocenské struktury režimu.

Dalším orgánem MNV a MěstNV, umožňujícím zapojení především zainteresovaných a kvalifikovaných občanů do správy města či obce, byly komise. Komise se zabývaly rozvojem města či obce v daném úseku (zdravotnictví, sociální věci, doprava apod.), kontrolovaly činnost odborů a organizací řízených MNV (MěstNV) atp. V čele exekutivy národních výborů stála rada. Byla složena z předsedy, místopředsedů, tajemníka národního výboru a členů a byla de iure podřízena plénu – včetně odvolání svých členů.

Vedle prvků formální demokracie ve své struktuře a fungování vybočovaly místní a městské národní výbory z totalitního systému moci i obsahovou náplní. Národní výbory – především na nižší úrovni – řešily věci každodenní politiky (politiky jako správy veřejných záležitostí). Tedy témata tzv. nepolitické politiky – politiky, kde rozhodovala věcná a nikoliv „politická“ (mocenská) kritéria. Tento fakt ovlivňoval i jednání vedoucích funkcionářů měst a obcí s právně i politicky nadřazenými složkami. Přestože se až na výjimky jednalo o členy KSČ, právě kvůli řešení věcných problémů a znalosti skutečného stavu věcí se v řadě případů dostávali do konfliktu s aparátem či funkcionáři orgánů KSČ. Naplno se tyto rozpory projeví v průběhu listopadu 1989. Zatímco KSČ na celostátní i místní úrovni nedokázala pružně reagovat na narůstající podporu formující se opozice, byli to právě představitelé měst a obcí – byť také členové KSČ – kteří pochopili dosah probíhajících událostí, iniciovali jednání s OF a zasadili se o hladké předání místní správy do rukou nové politické elity.

Josef Kandert: Komunisté středoslovenských vesnic

Příspěvek je založen na etnografickém výzkumu středoslovenských vesnic, který proběhl v letech 1967–1968 a 1974–1984. Autor v něm ukazuje, jaké bylo postavení komunistů v situaci relativně tradičních vesnických komunitách. Komunisté byli chápáni jako zastánci vládnoucího, „státního“ politického názoru, ne nutně jako nositelé určité ideologie, protože mnozí se současně cítili být věřícími křesťany. Vedle toho ale existovala kategorie „tvrdých komunistů“ – tj. takových příslušníků Komunistické strany Slovenska, o nichž bylo známo, že jsou současně i ateisty. Ve vesnicích představovali tvrdí komunisté ojedinělé výjimky; vesničané obvykle zmiňovali jednoho, dva anebo tři jedince. Třetí kategorii komunistů představovali lidé, kteří vstoupili do Komunistické strany Slovenska jen ze zjištěných důvodů. Těmto lidem byly obvykle připisovány nejrůznější přehmaty, jichž se státní mašinerie dopustila na vesničanech.

Výzkum ve vesnicích ukázal přítomnost vždy dvou vesnických mocenských klik, mezi nimiž v průběhu času probíhal boj o moc ve vesnici. Tyto soupeřící kliky také měly hlavní slovo při výběru místních funkcionářů a při jejich zvolení. Dá se říci, že vesnický systém klik existoval za monarchie (do 1918), v době parlamentní demokracie (1920–1939), v době klerikální demokracie (1939–1945) i za diktatury proletariátu, tedy i v dobách lidově demokratického a později socialistického Československa, a existuje i nyní v době nově budovaných demokratických systémů (po 1989). Členství v klikách korelovalo především s příbuzenskými a přátelskými svazky členů. Protože bylo kmotrovství chápáno jako příbuzenský vztah (srovnatelný se vztahem mezi rodiči a dětmi), hrálo právě kmotrovství důležitou roli v konstruování a udržování potřebných politických vztahů mezi členy kliky. V obcích, kde vedle sebe žijí příslušníci dvou církví, bylo možné vysledovat i kritérium náboženského vyznání jako rekrutačního principu členství v klice. Každá z klik měla „aktivní“ jádro tvořené asi dvaceti až třiceti osobami. U moci byla vždy jen jedna klika a ta svými členy kontrolovala všechny významné úřady ve vesnici, což zahrnovalo i dobro-

volné organizace a sdružení a pochopitelně i politické strany. V rámci vesnice platila pro jednotlivé komunisty stejná hodnotící hlediska jako pro ostatní – nekomunistické – členy mocenské kliky. Z hlediska vesničanů a také členů vesnické kliky měli komunisté – členové kliky – jednu zásadní přednost – mohli se vykázat známostmi na vyšších rovinách správního a stranického aparátu a to jako na okresní, tak na krajské a státní úrovni. Celkově však lze konstatovat, že samotné členství v Komunistické straně Slovenska nezvyšovalo společenské postavení jedince ve vesnici.

Jiřina Šiklová: Životopisné údaje a jejich využívání k získání mocenské pozice v období komunistického režimu v Československu

V textu autorka interpretuje vyplňování kádrových dotazníků a psaní „životopisů“ jako formu mocenského ovládnutí, která byla v reálném socialismu obecně přijímána. Byla to podle ní tichá podoba spolupráce s režimem, na které se podíleli téměř všichni, tedy ti, kdo byli v letech 1948 – 1989 v dospělém věku a pracovali na kvalifikovaných místech. Každý uchazeč o vyšší vzdělání a každý kdo měnil zaměstnání, musel opakovaně vyplňovat kádrový dotazník, jehož některé rubriky byly obměňovány, dle právě aktuální politické situace. Občan ucházející se o vyšší pracovní zařazení musel svůj životopis dle předlohy a jeho bodů napsat a vyplnit dotazník. Pokud tak neučinil, sám redukoval pravděpodobnost svého přijetí na určité místo na minimum, tedy svým odmítnutím vyplnit dotazník a napsat životopis, se vyloučil z možností uplatnění v mocenské hierarchii. Na tuto podobu spolupráce se v současnosti příliš nevzpomíná. Často je to i proto, že vzpomínky, které nás ohrožují, vytěsňujeme. Amnézie je formou obranné reakce každého psychicky zdravého člověka. A v podstatě totéž platí o sociální paměti, která především opakováním zachovává to, co je skupině nějak prospěšné a užitečné. Ostatní informace redukuje. Nicméně fascinace legalizovaným zlem minulostí nás neopouští. Věříme více tomu, co si o člověku zaznamenal StB nebo co on sám pod přímým nebo nepřímým nátlakem o sobě napsal, než tomu, co sami víme o svém bližním. A publikují se o tomto tématu u nás celé knížky, které se čtou jako bestseller. Jsme zase zajatci minulosti.

Publikace edice Sociologické texty/Sociological Papers:

- SP 03:11 J. Mišovič, M. Tuček: Pohled české veřejnosti na elity působící v politice a ekonomice. 57 s.
- SP 03:10 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek, J. Maršálek, Z. Vajdová: Rekonstrukce komunistického vládnutí na konci 80. let. 169 s.
- SP 03:9 A. Křížková, H. Hašková: Women's Civic and Political Participation in the CR and the Role of the Gender Equality and Accession Policies. 89 s.
- SP 03:8 M. Kreidl, T. Lebeda: Pre-election polls, election results and validity of measurement before the 2002 elections. 43 s.
- SP 03:7 J. Krejčí: Výzkumy stranických preferencí, jejich uplatnění ve společnosti a jejich kvalita. 68 s.
- SP 03:6 Z. R. Nešpor, P. Holub, M. Skovajsa: Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu 20. a 21. století. 69 s.
- SP 03:5 P. Sunega: Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let. 100 s.
- SP 03:4 D. Hamplová: Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním. 50 s., 67 Kč
- SP 03:3 J. Večerník: Work and Job Values in CEE and EU Countries. 50 s., 134 Kč
- SP 03:2 F. Zich, O. Roubal, B. Spalová: Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa. 120 s., 134 Kč
- SP 03:1 P. Matějů, B. Řeháková, N. Simonová: Strukturální determinace růstu nerovností. 49 s., 80 Kč
- SP 02:13 E. Rendlová, T. Lebeda: Výzkumy veřejného mínění – teoretické souvislosti a praktická aplikace. 52 s., 100 Kč
- SP 02:12 M. Havelka, M. Tuček, J. Černý, J. Česal, M. Hudema: Skupinové mentality. 85 s., 154 Kč
- SP 02:11 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: The World of Hierarchies and Real Socialism. 108 s., 190 Kč
- SP 02:10 A. Křížková, L. Václavíková-Helšusová: Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích. 48 s., 107 Kč
- SP 02:9 L. Linek, P. Rakušanová: Parties in the Parliament. Why, When and How do Parties Act in Unity? 73 s., 81 Kč
- SP 02:8 A. Křížková: Životní strategie manažerek: případová studie. 67 s., 129 Kč
- SP 02:7 T. Kostelecký, J. Stachová, D. Čermák: Region a politika. 76 s., 116 Kč
- SP 02:6 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: Svět hierarchií a reálný socialismus. 97 s., 169 Kč

- SP 02:5 P. Sunega, D. Čermák, Z. Vajdová: Dráhy bydlení v ČR 1960 - 2001. 97 s., 177 Kč
- SP 02:4 Z. R. Nešpor: Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let. 85 s., 148 Kč
- SP 02:3 M. Lux: Spokojenost českých občanů s bydlením. 56 s., 93 Kč
- SP 02:2 N. Simonová: The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989. 36 s., 73 Kč
- SP 02:1 P. Machonin, M. Tuček: Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002. 64 s., 97 Kč
- SP 01:12 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek, Z. Vajdová: Kdo se bojí hierarchií? Dědictví komunistické vlády. 99 s., 133 Kč
- SP 01:11 H. Jeřábek a E. Veisová: 11 September. Mezinárodní internetový komunikační výzkum International On-line Communication Research. 60 s., 95 Kč
- SP 01:10 J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová: Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích. 83 s., 117 Kč
- SP 01:9 T. Kostelecký: Vzestup nebo pád politického regionalismu? Změny na politické mapě v letech 1992 až 1998 – srovnání České a Slovenské republiky. 96 s., 133 Kč
- SP 01:8 M. Novák a K. Vlachová: Linie štěpení v České republice. Komparace národní úrovně s příkladem konkrétní lokality. 32 s., 68 Kč
- SP 01:7 D. Kozlíková: Romská otázka – překážka vstupu České republiky do Evropské unie?. 64 s., 100 Kč
- SP 01:6 P. Soukup: ISSP – Životní prostředí. 74 s., 105 Kč
- SP 01:5 J. Večerník: Mzdová a příjmová diferenciace v České republice v transformačním období. 66 s., 111 Kč
- SP 01:4 F. Zich: The Bearers of Development of the Cross-Border Community on Czech-German Border. 54 s., 88 Kč
- SP 01:3 P. Sunega: Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů. 96 s., 138 Kč
- SP 01:2 M. Kreidl: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia. 1948-1989. 48 pp., 89 Kč
- SP 01:1 P. Štěpánková: Income Maintenance Policies, Household Characteristics and Work Incentives in the Czech Republic. 40 pp., 77 Kč
- SP 00:7 L. Simerská, I. Smetáčková: Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek. 70 s., 95 Kč
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988-1999. 70 s., 101 Kč
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice. 38 s., 62 Kč

- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison. 54 pp., 80 Kč
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu). 64 s., 90 Kč
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědranský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut. 116 s., 109 Kč
- SP 00:1 M. Lux: The Housing Policy Changes and Housing Expenditures in the Czech Republic. 64 pp., 82 Kč

PUBLIKACE EDICE „WORKING PAPERS“

- WP 99:11 M. Jeřábek (ed.): Geografická analýza pohraničí České republiky; 184 s.
- WP 99:10 M. Kreidl, K. Vlachová: Rise and Decline of Right-Wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s; 40 p.
- WP 99:9 B. Řeháková: Vnímané a spravedlivé nerovnosti: vývoj v devadesátých letech a další souvislosti; 46 s.
- WP 99:8 L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář, P. Rakušanová: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968; 84 s.
- WP 99:7 H. Jeřábek, R. Gabriel, M. Kříž, H. Malečková, M. Novák, E. Pilíková, K. Plecítá, J. Remr, A. Vlachová: Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě; 136 s.
- WP 99:6 H. Maříková: Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé; 110 s.
- WP 99:5 M. Musilová: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace; 60 s.
- WP 99:4 F. Zich: Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici; 108 s.
- WP 99:3 L. Bušítková: Známosti osobností lokální politiky; 68 s.
- WP 99:2 A. Nedomová (editor), L. Bušítková, E. Heřmanová, T. Kostelecký, Z. Vajdová, P. Vojtěchovská: Trh bydlení, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti; 82 s.
- WP 99:1 M. Tuček, E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998 (analýza dat IVVM); 104 s.
- WP 98:6 K. Müller: Modernizační kontext transformace, strukturní a institucionální aspekty; 82 s.
- WP 98:5 L. Brokl, Z. Mansfeldová, A. Kroupa: Poslanci prvního českého parlamentu (1992-1996); 94 s.
- WP 98:4 M. Lux: Konzervatismus a liberalismus na pozadí percepce sociálního státu; 56 s.
- WP 98:3 M. Tuček a kol.: Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace; 162

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Recenzovaný oborový vědecký časopis vydávaný Sociologickým ústavem AV ČR

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati o transformaci středovýchodní Evropy
- články z příbuzných oborů, jako je sociální politika, politická sociologie, demografie, regionální rozvoj, gender, sociální práce apod.
- překlady zajímavých textů zahraniční provenience
- přehledové stati, metodologické články
- studentské práce
- recenze, anotace, informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí a další zajímavosti

Vychází 6 x ročně (4 × česky, 2 × anglicky). Cena jednoho výtisku je 44 Kč. Předplatné na rok 264 Kč. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

a reviewed scientific journal that has been published by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences, Czech Republic since 1965.

The journal publishes articles by Czech and foreign authors dealing with the issues of theoretical sociology and articles studying transformation phenomena and the processes under way in the post-communist societies, along with summary articles, information on sociological research, methodological papers, essays, outstanding student work in the field, reviews of academic literature, information, conference news and polemic discussions.

Each article in Czech is accompanied by an English abstract and summary.

The journal is published 6 times annually (4 × in Czech, 2 × in English).

The price of a single issue in the Czech Republic is 44 CZK (14 EUR, 12 USD).

Informace o předplatném a objednávky / Subscription orders may be placed:

Sociologický časopis / Czech Sociological Review – redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1,
tel. 222 221 761, 221 183 217, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

SDA SOCIOLOGICKÝ DATOVÝ ARCHIV

Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1

tel.: 221 183 231

fax: 222 221 658

e-mail:

archiv@soc.cas.cz

Internet:

<http://archiv.soc.cas.cz>

Sociologický datový archiv (SDA) je pracoviště Sociologického ústavu AV ČR. Jeho hlavním cílem je uchování a zpřístupnění elektronických datových souborů z projektů sociologického výzkumu pro jejich další použití v akademickém výzkumu a při výuce. Mezi další cíle archivu patří podpora sekundární analýzy dat ze sociologických výzkumů a podpora pro speciální výzkumné projekty. SDA je členem Evropské rady sociálně vědních datových archivů CESSDA.

SDA na Internetu: <http://archiv.soc.cas.cz/>

- ♦ **přístup k datům ze sociologických výzkumů:** Elektronický katalog dat obsahuje základní informace o výzkumných projektech, datových souborech a jejich proměnných a dotazníky a kódovníky v elektronické podobě. Datové soubory z archivu je možné objednat a získat prostřednictvím Internetu, vybrané datové soubory jsou přístupné "on-line" bez předchozí objednávky. Data jsou poskytována ve formátu pro SPSS, případně v dalších formátech vhodných pro statistické zpracování dat.
- ♦ **vybrané publikace Sociologického ústavu AV ČR:** Řada publikací je dostupná "on-line" v elektronické podobě, další je možné prostřednictvím Internetu objednat.
- ♦ **adresář internetových odkazů z oblasti sociálních věd:** Adresář www odkazů na další zdroje sociálních dat a užitečné informace z oblasti sociálních věd.

SDA Info - Informační bulletin Archivu

SDA Info se věnuje problematice sekundární analýzy sociologických dat: poskytuje přehled o datových službách, přináší informace o výzkumných projektech a zabývá se metodologií analýzy dat. Bulletin vychází čtvrtletně od roku 1999 a je distribuován zdarma na cca 200 adres z oblasti sociálního výzkumu, univerzit a médií. Zaslání je možno zajistit v Sociologickém datovém archivu na výše uvedené adrese. Starší čísla jsou dostupná v elektronické podobě na Internetu:

<http://archiv.soc.cas.cz/czech/bull-cz.phtml>

SDA SOCIOLOGICAL DATA ARCHIVE

Institute of Sociology, Jilská 1, 110 00 Praha 1; tel. (02) 211 83 231; fax (02) 222 1658

e-mail archiv@soc.cas.cz; Internet <http://archiv.soc.cas.cz>

SDA collects computerised data files from sociological surveys. Its main objective is to make Czech sociological data publicly available for academic, educational and other non-commercial purposes. Other activities of the Archive include the promotion of data dissemination and secondary analysis, and support for special research projects. SDA is a member of the CESSDA (Council of European Social Science Data Archives). An electronic data catalogue and access to services is provided via the Internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

Sociologický ústav AV ČR, 2003

Volby do Poslanecké sněmovny 2002

Lukáš Linek

Ladislav Mrklas

Adéla Seidlová

Petr Sokol (eds.)

Sborník analyzuje loňské volby do Poslanecké sněmovny z několika různých úhlů pohledu, například z hlediska úlohy médií ve volební kampani, postavení žen na volebních kandidátkách, vlivu volebního systému na výsledky voleb a přináší téma formování nové české vlády.

Cena publikace je 250 Kč
Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení SoÚ AV ČR
Jilská 1, Praha 1
tel.: 222 221 761, e-mail: prodej@soc.cas.cz

Elektronická verze publikace

Současná česká společnost Sociologické studie

Sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček

Pro velký zájem čtenářů o publikaci, která dokumentuje změny v české společnosti v poslední dekádě 20. století, vydává Sociologický ústav AV ČR CD se stejným obsahem. Mezi autory jsou renomovaní sociologové i mladí vědečtí pracovníci působící v současné době v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR.

Osmnáct sociologických studií poskytuje široký záběr pohledu na dění v naší společnosti, od proměn sociální struktury, sociálních nerovností, postojů, spotřebních vzorců až k otázkám vzdělanostního nebo politického systému, sociálních hnutí, představuje také problematiku genderu, životních hodnot a integrace České republiky do evropských struktur.

Elektronická verze této ojedinělé publikace poslouží jak sociologům, tak i všem zájemcům o hlubší pochopení dění v české společnosti po pádu komunismu.

SOU2003

Objednávky přijímá: Tiskové a ediční oddělení, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, e-mail: prodej@soc.cas.cz, cena 140,- Kč + poštovné a balné.

Standardy bydlení 2002/03. Finanční dostupnost a postoje občanů

Martin Lux, Petr Sunega, Tomáš Kostecký, Daniel Čermák

Publikace má sloužit nejen jako podkladový materiál ke studiu, analytické práci a výzkumu, ale také oslovit co možná nejširší spektrum lidí odpovědných za formulaci a uplatňování bytové politiky v naší zemi, a tak přispět k žádoucím změnám vedoucím k zefektivnění veřejných výdajů do bydlení a zlepšení podmínek bydlení českých občanů.

Příspěvky věnující se prioritním problémovým okruhům z oblasti bydlení autoři doplnili i o kapitoly týkající se analýz efektivity a efektivnosti lokální i centrální bytové politiky v naší zemi, jež vyvolaly zejména velkou pozornost médií. Kritická analýza stávajících nástrojů bytové politiky totiž ukázala, že téměř žádný dosavadní program v oblasti české bytové politiky nelze považovat za efektivní z hlediska jeho zacílení na skutečně potřebnou část populace. Výsledky shrnuté ve *Standardech* byly diskutovány s představiteli zájmových a profesních sdružení, ministerstev, místní samosprávy a vybranými výzkumníky bydlení v říjnu 2003.

Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003.

Hierarchie jako přednost i slabina komunistického vládnutí

Dědictví komunistické vlády IV: sborník příspěvků
ze semináře konaného 11. a 12. září 2003 v Praze

Martin Hájek (ed.)

Edice Sociologické texty/Sociological Papers SP 03:12

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Anna Čermáková, Jitka Stehlíková

Sazba, tisk a vazba: WOW, Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 170 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz